

JADWIGA RYŁ

**BIBLIOTEKA KATEDRALNA
W GNIEŹNIE**

LUBLIN 1976

WSTĘP

W historii kultury polskiej wiele wydarzeń, zjawisk, faktów nie zostało dotąd dostatecznie — lub w ogóle — opracowanych. Brak ten dotyczy również dziejów bibliotek katedralnych — instytucji, których waga, znaczenie i udział w kształtowaniu kultury umysłowej są niewątpliwe.

Badania nad poszczególnymi księgozbiorami mogą dostarczyć historykowi kultury obfitych danych, dotyczących recepcji kierunków umysłowych, przemian i poziomu kultury określonego czasu i środowiska — pod warunkiem jednak, że będą rozpatrywane na tle epoki, w ścisłym powiązaniu z ogólnym stanem kultury umysłowej.

Przedmiotem badań niniejszego opracowania są dzieje Gnieźnieńskiej Biblioteki Katedralnej, od początku jej powstania aż do połowy XVII wieku. Bezpośrednim motywem podjęcia tego tematu było zetknięcie się, a następnie opracowanie katalogów dla zachowanej do naszych czasów bogatej spuścizny zabytków piśmienniczych — zwłaszcza rękopisów i inkunabułów. Biblioteka Gnieźnieńska stanowi pierwszorzędne źródło do badań początków i rozwoju kultury umysłowej w Polsce; jest bogatą skarbnicą wiedzy, pozwalającą uchwycić ślady dążeń, wpływów i działalności kulturalnej duchowieństwa katedralnego. Celem niniejszego studium jest przedstawić w oparciu o źródła pisane — tak archiwalne jak i biblioteczne — dzieje Gnieźnieńskiej Biblioteki Katedralnej oraz spróbować właściwie ocenić zachodzące zjawiska i procesy kulturalne poprzez szczegółową analizę zawartości treściowej zasobów bibliotecznych.

Pojęciem „Gnieźnieńska Biblioteka Katedralna” objęto wszystkie księgi przechowywane od początku w katedrze gnieźnieńskiej a należące do kilku w jakiś sposób sobie podporządkowanych zespołów bibliotecznych: liturgicznego, kapitulnego¹, kolegium penitencjarzy i kolegium wikariuszy.

Gnieźnieńska Biblioteka Katedralna nie doczekała się dotąd szczegółowego, wieloaspektowego opracowania. Spośród nielicznych prac dotyczących „Biblioteki Kapitulnej”, a więc jedynie pewnej części ogólnego zasobu Biblioteki Katedralnej, większość z nich podaje tylko ogólne informacje, ograniczające się do omówienia skrótowo zewnętrznych dziejów i stanu ilościowego Biblioteki Zespołu Kapitulnego². Jedynie ksiądz Formanowicz³, podając zarys dziejów Biblioteki Kapitulnej, próbował

¹ Kapitulny, to znaczy zespół ksiąg naukowych, nad którymi pieczę sprawowała kapituła.

² I. Polkowski, *Biblioteka Kapituły Gnieźnieńskiej*, „Kurier Poznański”, 1876 nr 293; J. Korytkowski, *Biblioteka Kapitulna*, w: *Pralaci i kanonicy Katedry Metropolitalnej Gnieźnieńskiej*, t. 1, Gniezno 1883 s. 501—515; E. Chwałewik, *Zbiory polskie*, Warszawa 1926 s. 101—104.

³ L. Formanowicz, *Biblioteka Kapitulna w Gnieźnie*, Poznań 1929.

ją również scharakteryzować od strony jej zawartości za pomocą częściowo zastosowanej analizy treściowej. Nieco więcej uwagi poświęcono średniowiecznym rękopisom⁴, przechowywanym do dziś w Bibliotece Katedralnej. W jednej zaledwie pracy próbowano naszkicować dzieje pomieszczeń bibliotecznych⁵.

Podstawę źródłową niniejszej rozprawy, w odniesieniu do rozdziałów omawiających zewnętrzne dzieje Biblioteki, jej organizację, sposób zarządzania i pomnażania księgozbioru, stanowią akta posiedzeń kapituły, akta Konsystorza Gnieźnieńskiego, księgi rachunkowe, testamenty, wizytacje, korespondencja, przywileje, statuty oraz inne akta i dokumenty zachowane w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie. Można w nich znaleźć luźne notatki odnoszące się do pomieszczeń, darowizn, dziedziczenia, kupna, wypożyczeń, cedowania lub zamiany poszczególnych dzieł.

Rejestry wypożyczonych bądź zwróconych ksiąg, szczegółowe wyliczenia dzieł legowanych, zachowane inwentarze uwzględniające minimum opisu katalogowego oraz stosunkowo licznie zachowany materiał dowodowy w postaci rękopisów, inkunabułów i starodruków (których karty często są ubogacone notami proveniencyjnymi, danymi dotyczącymi miejsca produkcji, bądź ceny), pozwalają ustalić stan ilościowy określonego czasem księgozbioru, scharakteryzować go od strony formalnej, a więc oznaczyć skryptoria, ośrodki wydawnicze, czas powstania, stronę językową, materiał, stan oraz wnikać w jego zawartość treściową. Rozwiązanie tych problemów rzuca światło na zainteresowania intelektualne i działalność kulturalną duchowieństwa katedralnego, rozwój prądów umysłowych, związki kulturalne z zagranicą, a także produkcję umysłową w kraju.

Rękopiśmienne bądź drukowane XVII-wieczne inwentarze najstarszych bibliotek katedralnych w Polsce pozwalają, drogą porównania, odpowiednio zakwalifikować Księgozbiór Gnieźnieński i ocenić, czy należał on do wybitnych, czy też utrzymywał się na poziomie przeciętności, lub poniżej tego poziomu oraz określić wpływ i siłę promieniowania gnieźnieńskiego ośrodka kulturalnego w bliższym czy dalszym kregu.

Materiał porównawczy stanowią poszczególne opisy dzieł ujęte w różnych rejestrach i katalogach, zachowane, tak rękopiśmienne jak i drukowane, zabytki piśmiennicze oraz „Centralna Kartoteka Starodruków” Biblioteki Narodowej w Warszawie.

Ten potrójnie gatunkowo zróżnicowany materiał źródłowy zdeterminował zastosowany układ rozdziałów, a co za tym idzie tok pracy i kolejność rozpatrywania poszczególnych zagadnień.

W celu uzyskania bardziej sprecyzowanych wyników badań oraz możliwie wszechstronnego naświetlenia tematu, posłużono się metodą historyczno-genetyczną i analityczno-porównawczą. Główny nacisk położono na analizę treści księgozbioru, poprzez którą, drogą dedukacji i syntezy,

⁴ M. Hornowska, H. Żdźitowiecka-Jasieńska, *Zbiory rękopiśmienne w Polsce średniowiecznej*, Warszawa 1947 s. 228 i n.; Z. Rozanow, *Średniowieczna Biblioteka Katedralna w Gnieźnie* (Próba syntezy), Warszawa 1962 (maszynopis); Z. Rozanow, *Inwentarz rękopisów iluminowanych Biblioteki Katedralnej w Gnieźnie*, Warszawa 1963 (maszynopis).

⁵ M. Przywecka-Samecka, *Z dziejów najstarszych pomieszczeń bibliotecznych w Polsce, Biblioteka Kapituła w Gnieźnie*, odb. z „Zeszytów Naukowych Uniwersytetu Wrocławskiego, Seria A, nr 30, Bibliotekoznawstwo III”, 1962.

usiłowano wyciągnąć ogólne wnioski o roli i zadaniach Biblioteki Katedralnej w konkretnym środowisku oraz recepcji ówczesnych prądów i kierunków umysłowych.

Do pracy załączono aneks, który stanowi materiał dokumentacyjny dla zasobów XVII-wiecznej Biblioteki Katedralnej. Jest to pełny wykaz dzieł, rozpisany w formie katalogu działowego z wszystkich dostępnych źródeł, które posłużyły za podstawę rekonstrukcji księgozbioru.

BIBLIOGRAFIA ZAŁĄCZNIKOWA

I. ŹRÓDŁA

1 Rękopiśmienne

Archiwum Archidiecezjalne Gnieźnieńskie (AAG)

Dyplomy (Dypl.)

Jarosław, abp gnieźnieński, określa liczbę prebend w kościele gnieźnieńskim oraz ich pobory.

25. IV. 1354, Gniezno (kopia). Sygn. Dypl. nr 133.

Mikołaj, abp gnieźnieński, zgodnie z ostatnią wolą mistrza Piotra z Zawichostu, eryguje ołtarz Trójcy Św. i Najśw. Maryi Panny w katedrze gnieźnieńskiej 22. X. 1414, Gniezno. Sygn. Dypl. nr 289.

Mikołaj, abp gnieźnieński, ustanawia i uposaża ołtarz św. Tomasza i św. Barbary w katedrze gnieźnieńskiej.

26. X. 1419, Gniezno. Sygn. Dypl. nr 348.

Archivum Capituli (ACap.)

Acta Venerabilis Capituli Metropolitanani Gnesnensis —

„	„	„	„	„	ab anno 1408—1448.	Sygn. B 14.
„	„	„	„	„	ab anno 1449—1480.	„ B 15.
„	„	„	„	„	ab anno 1480—1508.	„ B 16.
„	„	„	„	„	ab anno 1508—1524.	„ B 17.
„	„	„	„	„	ab anno 1525—1536.	„ B 18.
„	„	„	„	„	ab anno 1536—1555.	„ B 19.
„	„	„	„	„	ab anno 1555—1570.	„ B 20.
„	„	„	„	„	ab anno 1570—1587.	„ B 21.
„	„	„	„	„	ab anno 1587—1604.	„ B 22.
„	„	„	„	„	ab anno 1604—1625.	„ B 23.
„	„	„	„	„	ab anno 1625—1646.	„ B 24.
„	„	„	„	„	ab anno 1646—1668.	„ B 25.
Decreta visitationis Ecclesiae Metropolitanae Gnesnensis. A. 1623, 1713.						„ B 92.
Acta visitationis Ecclesiae Metropolitanae Gnesnensis per [...] R.D. Ignatium Raczyński peractae anno Domini 1810.						„ B 96.
Pamiętnik reparacji kościoła metropolitalnego gnieźnieńskiego Balcera Pstrokońskiego, kan. gnieźnieńskiego. A. 1760—1788.						„ B 112.
Inventarium thesauri et totius ac universae supellectilis Ecclesiae Metropolitanae Gnesnensis, iussu et mandato Venerab. Capituli pro festo natalis sancti Adalberti in anno 1608 generaliter celebrati, per D.D. deputatos R.R. Albertum Lubieński, Thomam Jossitium I.U. Doctorem, eiusdem ecclesiae canonicos, factum ac diligenter conscriptum.						„ B 118.

Statuta Ecclesiae Gnezn. Anno 1472.	„	B 132.
„ „ „ „ 1505.	„	B 134.
„ „ „ „ 1494—1563.	„	B 135.
„ „ „ „ 1563—1717.	„	B 136.
Liber expensarum. A. 1548—1581.	„	B 299.
„ „ A. 1582—1602.	„	B 301.
„ „ A. 1602—1606.	„	B 302.
„ „ A. 1606—1620.	„	B 303.
„ „ A. 1606.	„	B 304.
„ „ A. 1619—1630.	„	B 305.
„ „ A. 1649—1669.	„	B 308.
Liber variarum expensarum 1695—1716.	„	B 314.
Regestrum proventuum et expensarum Seminarii Gnesnensis 1603—1701, revisiones bonorum Marchwacz 1725—1727 et rationes proventuum Bursae Karnkovicanae 1622—1648.	„	B 709.
Fundationis, erectionis ac iurium omnium incorporationum, unio- num, ac legatorum, ordinumque Collegii Poenitentiariorum Ecclesiae Metropolitanae Gnesnensis accurata descriptio e di- versis originalibus archivi quaesita primum, nunc demum per me Paulum Sufflinum Clecensem, I.U.D., poenitentiarium Gnesnensem, collecta et in hunc librum redacta. Iussu ac communii consensu confratrum DD. Poenitentiariorum. In Anno Domini 1628.	„	B 714.
Statuta Collegii Vicariorum Almae Ecclesiae Metropolitanae Gnes- nensis [collecta] in a. 1769. (Kopie akt od 1498 r.).	„	B 719.
Liber praesentiarum Vicariorum Cathedralium. A. 1613—1614.	„	B 744.
Protocollon actorum Collegii Vicariorum Ecclesiae Metropolitanae Gnesnensis. A. 1703—1763.	„	B 775.
Puncta archiepiscoporum Capitulo Gnesnensi porrecta et responsa. A. 1560—1809.	Sygn. C 2 nr 22.	
Listy prymasa abpa gnieźnieńskiego Jana Wężyka (1627—1638), nry 44, 48, 50, 69b, 102.	„	Ia nr 14.
Archivum Consistorii (ACons.)		
Acta actorum Consistorii Gnesnensis. A. 1433—1434.	Sygn. A 15.	
„ „ „ „ A. 1483.	„	A 57.
„ „ „ „ A. 1505.	„	A 72.
Acta Visitationis Stanisłai Lipski de a. 1696.	„	E 6.
Continuatio visitationis generalis per Franciscum Josephum Kraszowski, episcopum Dardaniensem, officialem gen. Gnes- nensem. a. 1727—1728.	„	E 15
Acta visitationis tam Metropolitanae, quam aliarum ecclesiarum [...] per R.D. Vincentium à Seve [...] archidiaconum Gnes- nensem [...] factae sub a.D. 1608.	„	E 40.
Biblioteka Katedralna (Bibl. Katedr.)		
Korytkowski Jan, Katalog Biblioteki Katedralnej w Gnieźnie z 1877 roku.	Bez sygn.	
Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Poznaniu (WAP)		
Księgi miejskie Miasta Gniezna. (R. 1613—14).	Sygn. 34.	

Archiwum Archidiecezjalne Poznańskie (AAP)

- Synodus particularis seu visitatio Ecclesiae Cathedralis ab Andrea de Brin Opalenski, ep. Posn. a. 1622 peracta. Sygn. CP 91.
 Elenchus librorum in Bibliopoleo Ecclesiae Cathedralis Posnaniensis 1683. „ CP 106.

Muzeum Narodowe w Krakowie, Zbiory Czartoryskich

- Cronica Polonorum zue dicitur flores temporum de summis pontificibus et imperatoribus, in fine inventarium omnium ornatuum et librorum ecclesie Gneznensis, ex dono fratris Santconis pro monasterio locati Egidii Clodaviensi. (XV w.). Sygn. L 1310.

2. Źródła drukowane

- Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta, ed. B. Ulanowski, volumen I: Acta capitulorum Gnesnensis, Posnaniensis et Vladislaviensis (1408—1530), w: Monumenta Medii Aevi Historica, t. XIII, Kraków 1894.
 Długosz J., Żywot św. Stanisława biskupa krakowskiego, Kraków 1865.
 Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski, t. 1—5, Poznań 1877—1907.
 Kosmasa Kronika Czechów, tłum., wstęp i komentarze oprac. M. Wojciechowska, Warszawa 1968.
 Monumenta Polonia Historica, wyd. A. Bielowski i in., t. 1—6, Warszawa 1961.
 Piśmiennictwo czasów Bolesława Chrobrego, tłum. K. Abgarowicz, wyd. J. Karwańska, Warszawa 1965.

II. OPRACOWANIA

- Abraham W., Organizacja Kościołów w Polsce do połowy XII w., wyd. 3, Poznań 1962.
 Barycz H., Polacy na studiach w Rzymie w epoce odrodzenia, Kraków 1938.
 Barycz H., Rozwój nauki w Polsce w dobie odrodzenia, w: Odrodzenie w Polsce, t. 2, Warszawa 1956.
 Barycz H., Rozwój oświaty, wychowania i kultury w Polsce, Kraków 1949, „Historia Nauki Polskiej w Monografiach”, t. 31.
 Bączkiewicz F., Prawo kanoniczne, t. 1, Opole 1957.
 Bełcikowski A., O literaturze i oświacie XVII wieku, w: Ze studiów nad literaturą polską, Warszawa 1886.
 Bersohn M., Księgozbiór katedry plockiej, Warszawa 1899.
 Bersohn M., O iluminowanych rękopisach polskich, Warszawa 1900.
 Bersohn M., Studenci Polacy na uniwersytetach bolońskich w XVI i XVII wieku, cz. 1—2, Kraków 1890—1894.
 Berton B.A., Jean Duns Scot, Sa vie, sa doctrine, ses disciples, Levanto 1917.
 Biblioteki wielkopolskie i pomorskie, praca zbior. pod red. S. Wierczyńskiego, Poznań 1929.
 Bolz B., Najdawniejszy kalendarz gnieźnieński według kodeksu MS 1, Poznań 1971.
 Bolz B., Najstarszy kalendarz w rękopisach gnieźnieńskich MS 1 z roku około 800, „Studia Źródłoznawcze”, t. 12: 1967.
 Bolz B., Nieznane fragmenty pontyfikatu z XI wieku MS Fr 10 Biblioteki Katedralnej w Gnieźnie, „Nasza Przeszłość”, t. 35: 1971.
 Bolz B., Uwagi o słownictwie i metodzie badań kalendarza z wczesnego średnio-

- wieczna z gnieźnieńskiego kodeksu MS 1, „Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, nr 80: 1968.
- Bolz B., Żurawska-Górecka W., Głószy kanonu z lat 1428—1431 (z rękopisu gnieźnieńskiego nr 60), nadb. z „Slavia Occidentalis”, t. 25: 1965.
- Brückner A., Dzieje kultury polskiej, wyd. 3, t. 1—3, Warszawa 1958.
- Brückner A., Kazania średniowieczne, „Rozpr. Wydz. Fil. A.U.”, t. 24, Warszawa 1895.
- Brückner A., Literatura religijna w Polsce średniowiecznej, t. 1—3, Warszawa 1902—1904.
- Brückner A., Polska proza średniowieczna, Kraków 1923.
- Budkowa Z., Kazania gnieźnieńskie, „Studia Źródłoznawcze”, t. 1: 1957.
- Budkowa Z., Księgozbiór polskiego uczonego z XII/XIII w., „Studia Źródłoznawcze”, t. 1: 1957.
- Cayré F., Patrologie et histoire de la théologie, Paris 1944.
- Chodyński S., Biblioteka Kapituły Włocławskiej, Uzupełnił rozdziałem o katalogach i wydał S. Librowski, Włocławek 1949.
- Chwalewik E., Exlibrisy polskie XVI i XVII wieku, Wrocław 1955.
- Chwalewik E., Zbiory polskie, wyd. 2, t. 1—2, Warszawa 1926.
- Clark S.W., The care of books, Cambridge 1909.
- Czuj J., Patrologia, Poznań 1954.
- Dańko D., Biblioteka Kapitulna w Przemyślu w świetle inwentarzy z lat 1443 i 1743, Wrocław 1962 (maszynopis pracy magisterskiej).
- David P., Etudiants polonais dans les universités françaises du moyen-âge (XIII—XV w.), Grenoble 1929.
- David P., Un disciple d' Ives de Chartres en Pologne — Galon de Paris et le droit canonique, Warszawa 1933, nadb. z „La Pologne au VII-e Congrès International des Sciences Historiques”, t. 1.
- Davy M.M., Les sermons universitaires parisiens de 1230—1231, Paris 1931.
- Dawson H., Szkice o kulturze średniowiecznej, Warszawa 1966.
- Deptuła Cz., Krąg kościelny płocki w połowie XII wieku, „Roczniki Humanistyczne”, t. 8: 1959 z. 2.
- Dobrowolski K., Z dziejów książki średniowiecznej, „Ex libris”, t. 6.
- Dobrowolski T., Sztuka na Śląsku, Katowice 1948.
- Dzieje Gniezna, pod red. J. Topolskiego, Warszawa 1965.
- Dzieje Wielkopolski, t. 1: do roku 1793, pod red. J. Topolskiego, Poznań 1969.
- Dzierżyńska M., Biblia Jarosława Bogorii Skotnickiego (MS 168 — Biblioteka Kapitulna w Gnieźnie), Poznań 1963 (maszynopis pracy magisterskiej).
- Federkiewicz J., Biblioteka Kapituły Przemyskiej obrz. łac., „Kronika Diecezji Przemyskiej”, t. 12: 1912.
- Fijałek J., Dominus Bartolus de Saxoferrato eiusque permagna in Polonos auctoritas, Kraków 1914.
- Fijałek J., Mistrz Jakub z Paradyża, t. 1—2, Kraków 1900.
- Fliegel M., Die Dombibliothek zu Breslau im ausgehendem Mittelalter, Breslau 1919.
- Formanowicz L., Biblioteka kapitulna w Gnieźnie, Poznań 1929.
- Gansnec R., Metrificale Marka z Opatowca i traktaty gramatyczne XIV i XV wieku, „Studia Staropolskie”, t. 6, Wrocław 1960.
- Gieysztor A., Drzwi gnieźnieńskie jako wyraz polskiej świadomości narodowościowej w XII wieku, w: Drzwi gnieźnieńskie, t. 1, Wrocław 1956.
- Gieysztor A., Mistrzowie polscy Uniwersytetu Paryskiego w XIV i XV wieku,

- Wiekii średnie, Prace ofiarowane T. Manteufflowi w 60 rocznicę urodzin, Warszawa 1962.
- Gilson E., *La philosophie au moyen âge, Des origines patristiques à la fin de XIV-e siècle*, Paris 1944.
- Grosse L., *Stosunki Polski z soborem bazylejskim*, Warszawa 1885.
- Grycz J., Kawecka-Gryczowa A., Korpała J., *Historia książki i bibliotek*, Warszawa 1959.
- Grzebień L., *Duchowieństwo polskiego odrodzenia a książka*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 21: 1970.
- Hain S., *Wincenty Kot, prymas Polski 1436—1448*, Poznań 1948.
- Hajdukiewicz L., *Księgozbiór i zainteresowania bibliofilskie Piotra Tomickiego na tle jego działalności kulturalnej*, Wrocław 1961.
- Hornowska M., Żdzitowiecka-Jasieńska H., *Zbiory rękopiśmienne w Polsce średniowiecznej*, Warszawa 1947.
- Hove A., *Prolegomena ad Codicem Iuris Canonici Commentatium Lovaniense in Codicem Iuris Canonici*, ed. 2, vol. 1, t. 1, Mechlinia-Roma 1945.
- Hube R., *Dwa rękopisy średniowiecznego zbioru praw kościelnych gnieźnieńskich i krakowskich*, „Biblioteka Warszawska”, t. 2, 1885.
- Inwentarz kosztowności wywiezionych w 1455 r.*, „Sprawozd. Komisji do Badań Historii Sztuki w Polsce”, t. 6, 1898.
- Janocki J.D., *Litterarum in Polonia propagatores, Dantisci 1736*.
- Karbowiak A., *Dzieje wychowania i szkół w Polsce w wiekach średnich*, t. 1—3, Petersburg-Lwów, 1898, 1923.
- Katedra gnieźnieńska, pod red. A. Świechowskiej, t. 1—2, Poznań 1970.
- Klawek A., *Zarys dziejów teologii katolickiej w Polsce*, „Historia Nauki Polskiej w Monografiach”, t. 33, Kraków 1948.
- Kłapkowski W., *Działalność kościelna Wojciecha Jastrzębca*, Warszawa 1932.
- Kolbuszewski K., *Postyllografia polska XVI i XVII w.*, Kraków 1921.
- Kopera F., *Dzieje malarstwa w Polsce*, t. 1: *Malarstwo średniowieczne*, Kraków 1925.
- Korytkowski J., *Arcybiskupi gnieźnieńscy, prymasowie i metropolici polscy*, t. 1—3, Poznań 1888—89.
- Korytkowski J., *Prałaci i kanonicy katedry metropolitalnej gnieźnieńskiej od roku 1000 aż do dni naszych*, t. 1—4, Gniezno 1883.
- Kościół w Polsce*, pod red. J. Kłoczowskiego, t. 1: *Średniowiecze*, Kraków 1968.
- Kozłowska-Budkowa Z., *Początki polskiego rocznikarstwa*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 2: 1958.
- Kwilecka Irena, *Nie znany pisarz wielkopolski Tomasz Łysy ze Zbrudzewa*, w: *Munera Poznaniensia*, Poznań 1965 s. 207—233.
- Labuda G., *Gdzie pisano najdawniejsze roczniki polskie*, „Roczniki Historyczne”, t. 23: 1951.
- Labuda G., *Św. Wojciech w literaturze i legendzie średniowiecznej*, w: *Święty Wojciech 997—1947*, Gniezno 1947.
- Lehmann E., *Die Bibliotheksräume der deutschen Klöster im Mittelalter*, Berlin 1957.
- Lelewel J., *Bibliograficznych ksiąg dwoje*, Wilno 1826.
- Lelewel J., *Dzieje bibliotek*, Warszawa 1828.
- Löffler, *Deutsche Klosterbibliotheken*, Leipzig 1922.
- Loret M., *Polskie pielgrzymstwo naukowe w Rzymie od XVI—XVII wieku*, „Nauka Polska”, R. 11: 1929.

- Lodyński M., U kolebki polskiej polityki bibliotecznej, Warszawa 1935.
- Lukaszewicz J., Historia szkół w Koronie i W. Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do r. 1794, t. 1—4, Poznań 1849—1851.
- Łukowski J., Rzekomy kodeks św. Wojciecha i tzw. Dekretały Pseudo-Izydora, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego”, r. 11: 1881.
- Łukowski J., Szkoła tumska, czyli katedralna w Gnieźnie, Gniezno 1905.
- Maciejewska A., Graduał klarysek gnieźnieńskich z 1418 roku (Bibl. Kapit. w Gnieźnie cod. MS 170), Poznań 1959 (fotokopia pracy magisterskiej).
- Manteuffel T., Średniowiecze powszechne do chyłku XV w., Warszawa 1958.
- Martène E., Voyage littéraire, Paris 1724.
- Mikołajczyk G., Początki Gniezna. Studia nad źródłami archeologicznymi, Warszawa 1972.
- Miodońska B., Związki polsko-czeskie w dziedzinie iluminatorstwa na przełomie XIV i XV w., „Pamiętnik Literacki”, t. 51: 1960.
- Modzelewski Z., Historia nauki polskiej, „Nauka polska”, nr 3: 1955.
- Morawski K., Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego, t. 1, Kraków 1900.
- Najstarsze statuta kapituły gnieźnieńskiej, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego”, r. 10: 1878.
- Nehring W., Kazania gnieźnieńskie, Tekst i glosy z rękopisu wydane, uwagami i słownikiem opatrzone, „Rozprawy Akademii Umiejętności, Wydział Filologiczny”, t. 25: 1897.
- Nehring W., Wiadomość o rękopisie gnieźnieńskim, zawierającym najdawniejsze statuta Uniwersytetu Padewskiego z r. 1301, „Ateneum”, t. 3: 1892.
- Nowacki J., Dzieje archidiecezji poznańskiej, t. 1: Kościół katedralny w Poznaniu, Studium historyczne, Poznań 1959; t. 2: Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój, Poznań 1964.
- Nowacki J., Zapiski historyczne z lat 1410—1530 z ksiąg Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu, „Studia Źródłoznawcze”, t. 3: 1958.
- Nowicka B., Działalność kulturalna kościoła gnieźnieńskiego w epoce Kazimierza Wielkiego, „Ateneum Kapłańskie”, t. 28: 1931.
- Nowowiejski A.J., Płock, Monografia historyczna, wyd. 2, Płock 1930.
- Obertyński Z., Miniatury południowo-włoskiego pontyfikatu z XIII w. w Bibliotece Kapituły Gnieźnieńskiej, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego Lwowskiego”, t. 10: 1939.
- Obertyński Z., Pontyficale arcybiskupa lwowskiego Jana Rzeszowskiego w Bibliotece Kapituły w Gnieźnie, Lwów 1930.
- Pawlak I., Graduał klarysek gnieźnieńskich z 1418 r. jako dokument kultury muzycznej Gniezna, „Nasza Przeszłość”, t. 24: 1966.
- Pelczar J., Zarys dziejów kaznodziejstwa w Kościele Katolickim, t. 1—4, Kraków 1900.
- Pelczar J., Zarys dziejów kaznodziejstwa w Polsce, wyd. 2, Kraków 1917.
- Piekarski K., Le livre en Pologne au XV-e siècle et l'état actuel des études sur ce livre, Kraków 1925.
- Pilichowski Cz., Z dziejów produkcji, handlu i kultury książki w Poznaniu u schyłku XV/XVI wieku, Studium poznańskie, cz. 2, Poznań 1954.
- Pociecha W., Drugi egzemplarz exlibrisu Macieja Drzewickiego z 1516 r., Kartka z dziejów humanizmu w Polsce, „Silva rerum” nr 11/12: 1927.
- Podlacha W., Miniatury śląskie do końca XIV w., Kraków 1935.
- Polkowski I., Biblioteka Kapituły Gnieźnieńskiej, „Kurier Poznański”, 1876, nr 293.
- Polkowski I., Katedra gnieźnieńska, Gniezno 1874.

- Przywecka-Samecka M., Z dziejów najstarszych pomieszczeń bibliecznych w Polsce, Biblioteka Kapitulna w Gnieźnie, odb. z „Zeszytów Naukowych Uniwersytetu Wrocławskiego. Seria A, nr 38 Bibliotekoznawstwo III”, 1962.
- Ptaśnik J., Kultura wieków średnich, wyd. 2, Warszawa 1959.
- Radziszewski P., Wiadomości historyczno-statystyczne o znakomitszych bibliotekach publicznych i prywatnych, Kraków 1875.
- Rajewska I., Prywatne biblioteki wielkopolskie XVII w., Poznań 1969 (maszynopis pracy magisterskiej).
- Rozanow Z., Gnieźnieński kodeks fundacji Olbrachta. (Artykuł przewidziany do III tomu „Studiów Renesansowych”), Warszawa 1962 (maszynopis).
- Rozanow Z., Inwentarz rękopisów iluminowanych Biblioteki Katedralnej w Gnieźnie, Warszawa 1963 (maszynopis).
- Rozanow Z., Średniowieczna Biblioteka Katedralna w Gnieźnie. (Próba syntezy), Warszawa 1962 (maszynopis).
- Rybus H., Biblioteka Kolegiaty Łaskiej, odb. z „Prac i Materiałów Historycznych Archiwum Diecezjalnego w Łodzi”, t. 1: 1939, z. 2.
- Sawicka S., Inkunabuly graficzne odnalezione w zbiorach Biblioteki Kapitulnej w Gnieźnie, nadb. z „Biuletynu Historii Sztuki i Kultury”, r. 3: 1935 z. 3.
- Sawicka S., Les principaux manuscrits à peintures de la Bibliothèque Nationale de Varsovie, du Chateau Royal et des Bibliothèques de Zamoyski à Varsovie, du Séminaire de Płock et du Chapitre de Gniezno, „Bulletin de la Société Française de reproductions de manuscrits à peintures” 19-e année, Paris 1939.
- Sawicka S., Straty wojenne zbiorów polskich w dziedzinie rękopisów iluminowanych, Warszawa 1952.
- Sawicki J., Raz jeszcze o synodach chełmskich i gnieźnieńskich, „Polonia Sacra”, r. 5: 1952 z. 4.
- Schenk W., Rękopisy liturgiczne od XIII do XV wieku w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 2: 1961 z. 1/2.
- Semkowicz W., Paleografia łacińska, Kraków 1951.
- Semkowicz W., Rocznik tzw. Świętokrzyski dawny, „Rozprawy Akademii Umiejętności, Wyd. Histor.-filozof.”, t. 53.
- Serrurier C., Bibliothèques de France, Description de leurs fonds et histoire de leur formation, Haga 1946.
- Simeoni Luigi, Storia della Università di Bologna, vol. 2: L'età moderna (1500—1888), Bologna 1940.
- Sokołowski M., Missale plenarium Biblioteki Kapitulnej Gnieźnieńskiej zwane Ewangeliarzem czy Mszalem św. Wojciecha, „Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce”, t. 5: 1895.
- Sorbelli A., Storia della Università di Bologna, Il medio evo, Bologna 1944.
- Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku, pod red. M. Walickiego, Warszawa 1971.
- Szymański J., Z zagadnień vitae canonicae w Polsce XII—XIII w., „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, t. 10: 1963.
- Szwejkowska H., Biblioteka Klasztoru Cystersek w Trzebnicy, Wrocław 1955.
- Szwejkowska H., Książka drukowana XV—XVIII w., Zarys historyczny, Wrocław 1961.
- Świechowski Z., Balcer Pstrokoński i jego stosunek do architektury, nadb. z „Muzeum i twórca”, 1969.
- Świerk A., Średniowieczna Biblioteka Klasztoru Kanoników Regularnych św. Augustyna w Żaganii, Wrocław 1965.

- Taszycki W., Najdawniejsze zabytki języka polskiego, Kraków 1957.
- Trzciański T., Miniatury w antyfonarzu katedry gnieźnieńskiej, odb. z „Przeglądu Historycznego”, t. 4: 1907, z. 2/3.
- Trzciański T., Przewodnik po pamiątkach Gniezna, Poznań 1909.
- Vetulani A., Dekret Gracjana i pierwsi dekrecyści w świetle nowego źródła, Wrocław 1955.
- Vetulani A., Gnieźnieński rękopis formularza Marcina de Ebulo, nadb. z „Prawa Kanonicznego”, 1963.
- Vetulani A., Krakowska Biblioteka Katedralna w świetle swego inwentarza z r. 1110, „Slavia Antiqua”, 4: 1953.
- Vetulani A., Les manuscrits du Décret de Gratien et des oeuvres de décrétistes dans les bibliothèques polonaises, nadb. z „Studio Gratiana”, vol. 1, Istituto Giuridico Università di Bologna 1953.
- Vetulani A., Początki najstarszych wszechnic środkowoeuropejskich, Wrocław 1970.
- Vetulani A., Średniowieczne rękopisy Płockiej Biblioteki Katedralnej, „Roczniki Biblioteczne”, 1963 z. 3/4.
- Vrtel-Wierczyński S., Kazania gnieźnieńskie, Podobizna, transliteracja, transkrypcja, Poznań 1953.
- Walkowski J., Wspomnienia o kościele metropolitalnym w Gnieźnie, Gniezno 1876.
- Wiesiołowski J., Kolekcje historyczne w Polsce średniowiecznej XIV—XV wieku, Wrocław 1967.
- Wiesiołowski J., Sędziwój z Czechłą, Studium z dziejów kultury wielkopolskiej XV wieku, odb. ze „Studiów Źródłoznawczych”, t. 9: 1964.
- Windakiewicz S., Bolonia i Polska, „Przegląd Polski”, t. 22: 1888.
- Witkowski M., Zapomniany odkrywca Kazań Gnieźnieńskich (Wojciech Anzelm Brodziszewski), „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej”, 1955.
- Wojciechowska M., Z dziejów książki w Poznaniu w XVI wieku, Poznań 1927.
- Wojciechowski T., Kościół katedralny w Krakowie, Kraków 1900.
- Wolny J., Laciński zbiór kazań Peregryna z Opola i ich związek z tzw. Kazaniami Gnieźnieńskimi, nadb. z „Średniowiecze, Studia o kulturze”, Warszawa 1961.
- Zachorowski S., Rozwój i ustrój kapituł w wiekach średnich, Kraków 1912.
- Zachwatowicz J., Dzieje katedry gnieźnieńskiej a jej odbudowa, w: Święty Wojciech 997—1947, Gniezno 1947.
- Zakrzewski Z., Pochodzenie tzw. Missale Plenarium katedry gnieźnieńskiej, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, 1922.

III. ENCYKLOPEDIA, SŁOWNIKI, KATALOGI, BIBLIOGRAFIE, HERBARZE

- Becker G., Catalogi bibliothecarum antiqui, 1885.
- Bouillet N., Dictionnaire universel d'histoire et de géographie, Paris 1852.
- Brown J., Biblioteka pisarzy asystencji polskiej Towarzystwa Jezusowego, Poznań 1862.
- Chodynicki I., Dykcjonarz uczonych Polaków, t. 1—2, Lwów 1833.
- Enciclopedia cattolica, t. 3, Città del Vaticano 1950.
- Encyklopedia wiedzy o książce, Wrocław 1971.
- Estreicher K., Bibliografia polska, t. 1—31, Kraków 1872—1936.
- Formanowicz L., Katalog druków polskich XVI-go wieku Biblioteki Kapitułnej w Gnieźnie, Poznań 1930.
- Formanowicz L., Katalog inkunabułów Biblioteki Kapitułnej w Gnieźnie, z. 1, Poznań 1939.

- Gesamtkatalog der Wiegendrucke, Herausgegeben von der Kommission für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke, Bd 1—7, 8 (Lief. 1), Leipzig 1925—1940.
- Hurter, Nomenclator literarius theologiae catholicae, t. 1—4, 1903—1913.
- Inkunabuły w bibliotekach polskich, Centralny katalog pod red. A. Kaweckiej-Gryczowej, Wrocław 1970.
- Joher S., Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce od wprowadzenia do niej druku po rok 1830, Wilno 1840—1857.
- Kardaszewicz K., Wykaz druków XV, XVI i XVII w. znajdujących się w Bibl. Publ. m. st. Warszawy, Warszawa 1930.
- Kozierowski S., Badania nazw topograficznych w dzisiejszej archidiecezji gnieźnieńskiej, Poznań 1914.
- Leszczyc Z., Herby szlachty polskiej, Poznań 1908.
- Lexicon für Theologie und Kirche, zweite neubearbeitete Auflage, herausgegeben von M. Buchberger, t. 1—10, Freiburg in Breisgau 1930—1938.
- Lisiecki A., Katalog rękopisów Biblioteki Seminaryjnej w Poznaniu, „Przegląd Kościelny”, 1905 z. 7—8.
- Niesiecki K., Herbarz polski, t. 1—10, Lipsk 1839—1845.
- Podręczna encyklopedia kościelna, t. 1—44, Warszawa 1904—1913.
- Polkowski I., Dwieście najstarszych inkunabułów z Biblioteki Kapitulnej Krakowskiej od roku 1462—1500, Kraków 1887.
- Polkowski I., Katalog rękopisów kapitulnych katedry krakowskiej, Kraków 1884.
- Polski słownik biograficzny, Kraków—Warszawa 1935 i n.
- Sosnowski M.E., Kurtzmann L., Katalog Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu, t. 1—3, Poznań 1885.
- Trithemius J., Catalogus scriptorum ecclesiasticorum sive illustrium virorum, Colonia 1521.
- Trzciniński T., Katalog rękopisów Biblioteki Kapitulnej w Gnieźnie aż do pocz. XVI w., Poznań 1910.
- Wierzbowski T., Bibliographia Polonica XV ac XVI s., t. 1—3, Varsovia 1889—1894.
- Wisłocki W., Incunabula typographica Bibliothecae Universitatis Jagellonicae Cracoviensis, Cracovia 1900.
- Wojtkowski A., Bibliografia historii Wielkopolski, Poznań 1938.
- Wojtkowski J., Rekonstrukcja drugiego zeszytu Katalogu inkunabułów Biblioteki Kapitulnej w Gnieźnie księdza Leona Formanowicza, Lublin 1969, nadb. z „Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych”, t. 18.

WYKAZ SKRÓTÓW

AAG — Archiwum Archidiecezjalne Gnieźnieńskie	albo
AAP — Archiwum Archidiecezjalne Poznańskie	kol. wikar. — Collegium vicariorum
abp — arcybiskup	cyt. — cytat, cytuję
ACap. — Archivum Capituli	Dypl. — Dyplom
ACons. — Archivum Consistorii	ep. — episcopus
Bibl. Katedr. — Biblioteka Katedralna	Form. — Formanowicz, Katalog druków polskich XVI w.
bp — biskup	frgm. — fragment
CKI — Centralny Katalog inkunabułów	Gnesn. — Gnesnensis
Coll. poenit.	GW — Gesamtkatalog der Wiegendrucke
albo	h. — herb
kol. penit. — Collegium poenitentiariorum	k. — karta
Coll. vicar.	k. tyt. karta tytułowa
	kan. — kanonik
	kapit. — kapitulny

KDW — Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski	perg. — pergamin
kol. l. — kolumna lewa	por. — porównaj
kol. pr. — kolumna prawa	poz. — pozycja
Korytk. — Korytkowski, Katalog Biblioteki Katedralnej w Gnieźnie z 1877 r.	prow — prowencja
Kraków, Bibl. Muz. Czartoryskich — Kraków, Biblioteka Muzeum Narodowego, Oddział Zbiory Czartoryskich	PSB — Polski Słownik Biograficzny
ks. — ksiądz	rkps — rękopis
liturg. — liturgiczny	S. — Sanctus
MPH — Monumenta Poloniae Historica	s. — strona
nadb. — nadbitka	Starodr. — Katalog starodruków
nie zident. — nie zidentyfikowany	sygn. — sygnatura
O.F.M. — Ordo Fratrum Minorum	t. — tom
odb. — odbitka	tabl. — tablica
p. — pars	v — verso
patr. — patriarcha	vol. albo wol. — wolumin
penit. — penitencjarz	w. — wiek
	WAP — Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Poznaniu
	zob. — zobacz

ROZDZIAŁ I

ZARYS DZIEJÓW

1. POCZĄTKI BIBLIOTEKI DO XIV WIEKU WŁĄCZNIE

Rozdział niniejszy ma na celu ukazanie początków i rozwoju Gnieźnieńskiej Biblioteki Katedralnej na tle organizowania się tak państwa, jak i Kościoła w Polsce. Jest to zadanie trudne, a to ze względu na brak realnych przekazów źródłowych aż do XII wieku włącznie, przemawiających bezpośrednio za istnieniem i działalnością tak szkoły, jak i Biblioteki Katedralnej. Ten взгляд zmusza do wysnuwania hipotez w oparciu o analogie. Zdaję sobie sprawę, że mój wywód hipotetyczny nie zadowoli w pełni odbiorcy; może go wcale nie przekona do takiego ustawienia sprawy. Niemniej jednak trzeba było podjąć próbę umieszczenia w czasie początków organizacji kościelnej, jaką jest kapituła, a z nią szkoły i biblioteki — instytucji, które swój rozwój zawdzięczają kapitule. Jedynie drogą hipotetycznego dowodzenia można było wypełnić lukę co najmniej dwóch wieków, jakie dzielą okres od założenia biblioteki, do pierwszego znanego nam śladu realnego, potwierdzającego fakt jej istnienia i to już w pewnym, dość wysokim stadium rozwoju.

Dzieje Biblioteki Gnieźnieńskiej, jednej z najstarszych w Polsce, sięgają prawdopodobnie swym początkiem roku tysięcznego, to jest czasu powstania metropolii. Wprawdzie nie posiadamy na to dowodów pisanych, ale analiza faktów historycznych oraz powołanie się na analogiczne sytuacje przy powstawaniu innych diecezji przemawiają za przyjęciem tego stanowiska.

Przyjęcie chrystianizmu, a z nim kultury łacińskiej, było nieodzownym warunkiem powstania bibliotek w ogóle. Duchowieństwo przybyłe z zachodu Europy (Czech, Francji, Niemiec i Włoch), celem nauczania nowej wiary i uprawiania nowego kultu, przywoziło z sobą pierwsze księgi związane ze służbą Bożą, które stanowiły niezbędny aparat pracy

misyjnej¹. Te niewielkie zbiory ksiąg kościelnych, klasztornych, czy nawet książęcych, o wyraźnym profilu liturgiczno-biblijnym, nie stanowiły jeseckiej biblioteki, ale były ich załącznikiem². Wydaje się, że wkrótce po erekcji w roku 1000 Arcybiskupstwa Gnieźnieńskiego zaczęła powoli powstawać przy katedrze instytucja kościelna zwana kapitułą, która mogła być już całkowicie zorganizowana w pierwszym ćwierćwieczu XI wieku³.

Kapituła gromadziła w swych szeregach kler otaczający biskupa i pełniła w diecezji zasadniczo funkcję organu administracyjnego. Służyła też biskupowi swą radą i udzielała mu pomocy w przeprowadzaniu pewnych spraw.

W Polsce kapituły wykształciły się z kanonikatu świeckiego, czyli formacji życia klerycznego w oparciu o regułę akwizgrańską lub Chrodeganda, sięgającą czasów karolińskich⁴. Do przełomu XI i XII wieku kapituła stanowiła wraz z biskupem jedną, nierozdzieloną instytucję⁵. Na początku XIII wieku proces rozwoju wewnętrznego kapituł polskich został zakończony. Odtąd kapituła przybiera charakter samoistnej, ustalonej, zabezpieczonej i w znacznym stopniu niezawisłej od biskupa korporacji, z określoną liczbą członków i wyspecjalizowanymi urzędami — prałaturami⁶.

Skład ilościowy kapituły wahał się — zależnie od jej typu (katedralna, kolegiacka), czasu i miejsca — od 24 do 6 osób⁷. Do siedmiu pierwszych, kolejnych w hierarchii kapituły miejsc, przywiązane były pewne tytuły,

¹ W. Semkowicz, *Paleografia łacińska*, Kraków 1951 s. 155—156; Brunon z Kwerfurtu, *Zywoć pięciu braci męczenników*, w: *Piśmiennictwo czasów Bolesława Chrobrego*, tłum. K. Abgarowicz, Warszawa 1965 s. 219; Brunon z Kwerfurtu, *Świętego Wojciecha żywoć drugi*, tamże s. 138.

² B. Kürbis (*Gnieźno jako ośrodek kultury umysłowej do roku 1038*, w: *Dzieje Gnieźna* pod red. J. Topolskiego, Warszawa 1965 s. 101) sugeruje, że po wymordowaniu pięciu braci „księgi darowane dla eremu przez Ottona III znalazły schronienie w Gnieźnie, gdzie były przechowywane aż do ponownego zorganizowania eremu”; por. H. Szwejkwowska, *Biblioteki klasztoru Cystersek w Trzebnicy*, Wrocław 1955 s. 7.

³ W. Abraham (*Organizacja Kościoła w Polsce do połowy XII w.*, wyd. 3, Poznań 1962 s. 174) podaje, że „O istnieniu nawet tak wybitnych w organizacji diecezjalnej instytucji, jak kapituły, w pierwszej połowie wieku XI żadnej nie posiadamy wieści, chociaż przypuścić należy, że równocześnie z założeniem biskupstw i kler biskupi odpowiednio do ówczesnych stosunków został zorganizowany”. Długosz podaje, że przy katedrze krakowskiej kapituła była już zorganizowana w 1033 r., a we Wrocławiu w drugiej połowie XI w. Ponieważ biskupstwa krakowskie i wrocławskie były podporządkowane metropolii gnieźnieńskiej i powstały w tym samym czasie, zatem na zasadzie analogii można przypuszczać, że kapituła gnieźnieńska, jako jednostka nadrzędna w odniesieniu do wyżej wymienionych, była już w jakimś stopniu zorganizowana w pierwszej ćwierci XI stulecia (Korytkowski, *Prałaci*, t. 1 s. 199).

⁴ J. Szymański, *Biskupstwa polskie w wiekach średnich, Organizacja i funkcje*, w: *Kościół w Polsce* pod red. J. Kłoczowskiego, t. 1: *Średniowiecze*, Kraków 1963 s. 199 i n.

⁵ S. Zachorowski, *Rozwój i ustrój kapituł w wiekach średnich*, Kraków 1912 s. 26; Z. Sułowska (*Początki Kościoła polskiego*, w: *Kościół w Polsce*, t. 1 s. 103) podaje, że reorganizacja kapituły krakowskiej nastąpiła za czasów Władysława Hermana, a więc pod koniec XI w. Analogicznie mogło być w Gnieźnie i w Poznaniu.

⁶ Zachorowski, *Rozwój i ustrój kapituł* s. 58.

⁷ Szymański, *Biskupstwa polskie* s. 199.

urzędy, funkcje i obowiązki, za wykonanie których był w pełni odpowiedzialny kanonik, piastujący którąś z tych godności.

Pierwszym wśród kanoników był prepozyt. Zasadniczym jego obowiązkiem było zwoływanie posiedzeń kapituł oraz przewodniczenie im. Po nim następował dziekan. Pełnił on przełożenie nad niższym klerem katedralnym. Miał on dbać o jego duchową stronę i czuwać, aby ten wiernie wypełniał swoje obowiązki kapłańskie, szczególnie przez uczestniczenie we wspólnym oficjum chórowym. Do archidiakona, jako zastępcy biskupa, należało czuwanie nad moralnym stanem duchowieństwa diecezjalnego. Czwarta kolejna w hierachii kapituły godność kantora zobowiązywała do nauczania śpiewu kościelnego niższego duchowieństwa (kleryków) i dyrygowania chórem. Sprawy wychowawczo-oświatowe powierzono kompetencji scholastyka. On był organizatorem i zwierzchnikiem szkoły katedralnej. Kustosz sprawował nadzór nad skarbcem i zakrystią. Wreszcie kanclerz miał powierzoną pieczę nad kancelarią⁸.

Gnieźnieńska szkoła katedralna, która niewątpliwie już w XI wieku pełniła w pewnym sensie rolę szkoły wyższej, miała na celu wychowanie i wykształcenie młodzieży przygotowującej się do stanu duchownego oraz synów możnych⁹. Kapituły — jako całość — były odpowiedzialne za rozwój, stan i poziom nauczania w tych szkołach. Nic więc dziwnego, że od początku na stanowisko kanonika-scholastyka, bezpośredniego zwierzchnika, kuratora i administratora szkoły katedralnej, wybierano spośród kanoników ludzi zdolnych i wykształconych¹⁰.

Obok scholastyka bezpośredni wpływ wychowawczo-edukacyjny na młodzież kształcąca się w szkołach katedralnych miał kantor — z racji obowiązku nauczania śpiewu liturgicznego. Natomiast kanonik-kustosz oddziaływał na młodzież pośrednio; bowiem jako nadzorca skarbcza i zakrystii — miejsc gdzie przechowywano księgi katedralne — pełnił on w pewnym sensie funkcję bibliotekarza.

Rola szkół, jako ognisk misyjno-oświatowych, wymagała dla prawidłowego funkcjonowania odpowiedniego wyposażenia. Najistotniejsze dla nich było posiadanie właściwych ksiąg, które były zasadniczym instrumentem nauczania. One bowiem stanowiły podstawę do opracowania wykładu i prowadzenia dysput. W konsekwencji szkoły stały się miejscami zawiązków pierwszych księgozbiorów, które dobierano z uwzględnieniem potrójnego celu, mianowicie: 1) pogłębiania nowej wiary, 2) zadań edukacyjnych i 3) zamierzeń wychowawczych.

W doborze dzieł przeznaczonych na użytek szkoły trzeba było mieć na uwadze potrzeby religijne i naukowe tak nauczających (księgi litur-

⁸ Nazwy powyższych godności notują już źródła z XII wieku — Sułowski, *Początki Kościoła* s. 103; Szymański, *Biskupstwa polskie* s. 206 i n.; Abraham, *Organizacja Kościoła w Polsce* s. 112; Korytkowski, *Prałaci*, t. 1 s. 23 i n.

⁹ B. Kürbis (*Rozwój kultury do 1038 r.*, w: *Dzieje Wielkopolski* pod red. J. Topolskiego, t. 1: do roku 1793, Poznań 1969 s. 104) sugeruje, że notatkę z „Rocznika dworskiego” z 1026 r. „Kazimirus traditur ad discendum” należy raczej odczytać w sensie: został oddany na naukę do gnieźnieńskiego monasterium, a nie: został wysłany na naukę do klasztoru za granicą. Motywuje to tym, że Mieszka II i Rycheż stać było na to, aby sprowadzić na dwór, a potem do gnieźnieńskiego monasterium, odpowiedniego mistrza nauk wyzwolonych.

¹⁰ Szymański, *Biskupstwa polskie* s. 206; J. Łukowski, *Szkoła tumska czyli katedralna w Gnieźnie*, Gniezno 1905 s. 7; Korytkowski, *Prałaci*, t. 1 s. 40.

giczne, teologiczne, kodeksy prawne), jak i kształcących się, zaopatrując także szkołę w książki typu podręcznikowego, dla użytku wychowanków „trivium” i może już „quadrvium”¹¹.

Należy przypuszczać, że gnieźnieńska szkoła katedralna już w XI wieku osiągnęła znaczny poziom bądź to ze względu na eksponowane stanowisko metropolity, bądź też dworu królewskiego czy książęcego. To pozwala mniemać, że wyposażenie pierwotnej biblioteki musiało być — jak na owe czasy — niepoślednie. Księgozbiór biblioteczny zapewne pomnażał się w miarę jak wzrastał poczet duchowieństwa zgromadzonego przy kapitule metropolitalnej oraz zależnie od rozwoju szkoły katedralnej — jako gnieźnieńskiego ośrodka umysłowego. Wprawdzie w czwartym dziesięcioleciu XI stulecia (1034 r.) antyfeudalny ruch ludowy o zabarwieniu pogańskim wpłynął bez wątpienia hamująco na rozwój szkoły, a najazd Brzetysława czeskiego w 1039 roku ogołocił skarbiec gnieźnieński nie tylko z kosztowności, lecz także pozbawił nas w jakiejś części dorobku kultury pisanej¹². Niektóre jednak księgi przetrwały chyba lata katastrofy politycznej i ponownie stały się zalążkiem nowego zasobu bibliotecznego w dobie odradzania się szkoły katedralnej.

Po okresie zahamowania kulturalnego¹³ spowodowanego rozruchami ludowymi i niszczycielskim najazdem Czechów, Kazimierz Odnowiciel podjął odbudowę organizacji państwowej i kościelnej, zabiegając także o formalne restytuowanie arcybiskupstwa gnieźnieńskiego¹⁴. Konsekracja odbudowanej ze zniszczeń katedry miała miejsce w 1064 roku¹⁵. Ten fakt pozwala przyjąć, że działalność szkoły katedralnej została wznowiona — a więc i biblioteka, stanowiąca podstawę jej funkcjonowania, też musiała być w jakiejś mierze zorganizowana.

Na pewną aktywną działalność szkoły katedralnej w drugiej połowie XI stulecia zdają się wskazywać autorzy żywotów św. Ottona bamberskiego. Jeden z nich, Ebo, mówi, że przyszedł biskup Bambergu i misjonarz Pomorza uczył w Polsce, któremu „rycerze i możni tego kraju na wyjściu oddawali na naukę swoich synów”¹⁶. Według wszelkiego praw-

¹¹ Hornowska, *Żdzitowiecka-Jasińska, Zbiory rękopiśmienne* s. 49.

¹² Kosmas w swej „Kronice” nie wyszczególnia kosztowności — do których zaliczono wówczas również księgi — zabranym z Gniezna. Jednak można się domyślać, że wśród skarbów wywiezionych „na więcej niż 100 wozach” musiały być także zabytki kultury pisanej (*Kosmasa Kronika Czechów*, tłum. wstęp i komentarze oprac. M. Wojciechowska, Warszawa 1968 s. 204, przypis 2 oraz s. 218). Przyпуска się, że wówczas wywieziono „Rocznik Kapituły Gnieźnieńskiej”, najstarszy „Żywot św. Wojciecha” i inne stare źródła rękopiśmienne (Por. H. Chłopocka, *Gniezno pierwszą stolicą państwa*, w: *Dzieje Gniezna* s. 95; B. Kürbis, *Gniezno jako ośrodek kultury umysłowej do 1038 r.*, tamże, s. 102; Hornowska, *Żdzitowiecka-Jasińska, Zbiory rękopiśmienne* s. 80).

¹³ B. Kürbis podaje, że ta przerwa, która hamująco wpłynęła na ciągłość kształcenia i na wzrost dorobku kulturalnego, trwała 30 lat (*Życie kulturalne po 1038 r.*, w: *Dzieje Wielkopolski*, t. 1 s. 196).

¹⁴ Pierwsza wiadomość o restytuowanym arcybiskupstwie pochodzi z 1055 roku, ale niewątpliwie zostało ono wskrzeszone wcześniej (Polski słownik biograficzny, t. XII, Warszawa 1966, hasło: „Kazimierz Odnowiciel” s. 261—262).

¹⁵ „Gnesnensis Ecclesiae consecratur” (MPH, wyd. A. Bielowski, Warszawa 1961, t. 2 s. 831 i t. 3 s. 146).

¹⁶ Kürbis, *Życie kulturalne po 1038 r.* w: *Dzieje Wielkopolski* s. 207; teje, *Udział Gniezna w dorobku kulturalnym średniowiecznej Polski*, w: *Dzieje Gniezna* s. 186.

dopodobieństwa uczył w gnieźnieńskiej szkole katedralnej. Późniejszy kronikarz Jan Długosz też w jakiś sposób sugeruje rolę szkoły gnieźnieńskiej podając, że w niej pobierał nauki przybyły z odległego Krakowa Stanisław, późniejszy biskup krakowski¹⁷.

Nie ma również wątpliwości co do istnienia samej biblioteki u schyłku XI wieku, w dobie domniemanej sławy gnieźnieńskiej szkoły katedralnej. Jednak z braku posiadania jakichkolwiek spisów ksiąg, trudno sobie wyobrazić jej stan i zawartość. I znowu na zasadzie analogii, w oparciu o najstarszy zachowany w Polsce inwentarz krakowskiego skarbcza katedralnego z 1110 roku, uwzględniający między innymi przedmiotami 52 kodeksy o tematyce liturgicznej, prawnej i filozoficznej autorów klasycznych oraz dzieła typu podręcznikowego z dialektyki, retoryki i gramatyki, możemy sądzić, że gnieźnieńska biblioteka katedralna musiała być wówczas — chociażby ze względu na potrzeby szkoły — co najmniej tak samo wyposażona¹⁸.

W połowie XII wieku, w czasach Mieszka III, Gniezno, stolica dzielnicy (Wielkopolski), a w pewnym okresie „całej Polski”, stanowiło centrum kulturalne. Tu rezydowały dwory: książęcy i arcybiskupi. Współpraca i wzajemne ich oddziaływanie były zapewne dość silne, choćby tylko dlatego, że kancelarię książęcą prowadzili obeznani z piśmem i prawem duchowni, przygotowani do tej pracy prawdopodobnie w gnieźnieńskiej szkole katedralnej. Liczne stosunki łączyły też wówczas stolicę polskiej metropolii z Europą Zachodnią. Z tej racji przyjmowano różnych gości, jak na przykład legatów papieskich i towarzyszących im uczonych, zwłaszcza prawników. Kanonicy gnieźnieńscy zaś coraz częściej wyjeżdżali czy to w poselstwie do kurii papieskiej i innych dworów, czy też do szkół zagranicznych na nauki. Bywały w świecie książę Mieszko zadziwiał licznymi powiązaniem z wieloma dworami Europy. Dzięki tym kontaktom przedostały się do Polski — nie bez pośrednictwa ksiąg — nowe prądy naukowe, literackie i artystyczne, które tu, na swoistym gruncie, próbowano zapewne twórczo przetworzyć i dostosować do rodzimych potrzeb¹⁹. Jednak ciągle jeszcze brak bezpośrednich, konkretnych danych źródłowych o istnieniu i działalności tak szkoły, jak biblioteki. Należy jednak przypuszczać, że katedra metropolitalna wraz z istniejącą przy niej szkołą i biblioteką stanowiła nadal ważny ośrodek naukowy.

Pierwszy bezpośredni realny ślad przemawiający wyraźnie za istnieniem już wówczas biblioteki i szkoły katedralnej pochodzi z początku XII wieku. Jest to zachowany do dziś kodeks *Collectio trium partium* autorstwa Iwona z Chartres²⁰. Wskazuje on na nauczanie w szkole nie tylko na stopniu „trivium”, ale i „quadrivium”, o czym świadczy rysunek

¹⁷ J. Długosz, *Żywoć św. Stanisława biskupa krakowskiego*, Kraków 1865 s. 8.

¹⁸ Semkowicz, *Paleografia łacińska* s. 158.

¹⁹ J. Krzyżaniakowa, *Rozwój kultury w XII—XV w.*, w: *Dzieje Wielkopolski*, t. 1 s. 330 i n.

²⁰ AAG, Bibl. Katedr., sygn. MS 25. Przypuszcza się, że dzieło to dostało się do Gniezna za pośrednictwem legata papieskiego Walona (Galo) z Beauvais, przybyłego do Gniezna na synod w 1104 r. (Por. H. Chłopocka, *Gniezno głównym ośrodkiem polityczno-administracyjnym Wielkopolski do połowy XIII w.*, w: *Dzieje Gniezna* s. 119; Kürbis, *Udział Gniezna w dorobku kulturalnym średniowiecznej Polski*, tamże, s. 189—190).

sfer niebieskich i nuty, naniesione na karty kodeksu już w Gnieźnie. Nota własnościowa wpisana na karty wspomnianego kodeksu jest pierwszym dokumentem historycznym, mówiącym o istnieniu biblioteki katedralnej. Zapiska bowiem „Liber sancti Adalberti episcopi et martiris” potwierdza przynależność tej księgi do kościoła katedralnego, a właściwie do biblioteki kościoła katedralnego, nazywanego wówczas kościołem św. Wojciecha (podobnie samo miasto Gniezno nazywano miastem św. Wojciecha).

Księgozbiór katedralny, dzięki częstym kontaktom duchowieństwa z Europą Zachodnią, zaczęto zasilać napływającymi stamtąd dziełami z dziedziny prawa, historii naturalnej i geografii²¹. Potwierdzają to liczne relikty kultury pisanej z tego czasu, zachowane do dziś: W tej bibliotece przechowywano prawdopodobnie także dzieła powstałe na gruncie polskim, mianowicie żywot św. Wojciecha zatytułowany *De Sancto Adalberto episcopo*, pisany w XII wieku oraz *Rocznik dworski*, poświęcony panującemu księciu²².

Zainteresowanie prawem kanonicznym, które od początku wyróżniało gnieźnieńską szkołę katedralną, wzmożło się jeszcze u progu XIII wieku. Należy przypuszczać, że wówczas wykłady z prawa osiągnęły jakiś szczytowy poziom. W związku z tym rozbudowano prawdopodobnie także nauczanie retoryki i epistolografii — przedmiotów, których znajomość była konieczna przyszłym notariuszom i kancelistom²³.

Od początku XIII wieku scholastyk kierujący szkołą posiadał stopień magistra. W księgozbiorniku katedralnym, obok dzieł teologicznych i szkolnych, znajdowały się już glosowane kodeksy z *Dekretalami* Gracjana i Grzegorza IX²⁴. Przybyło też ksiąg z wpisanymi notami własnościowymi²⁵.

Wiek XIV przynosi dalszy rozwój szkoły katedralnej. Odtąd już kanonik-scholastyk pełni w niej funkcję kierowniczą, stając się z ramienia kapituły głównym jej opiekunem. Do pomocy w nauczaniu przydano mu najpierw jednego, a potem dwóch „mistrzów”²⁶, rekrutujących się prawdopodobnie spośród wykształconego kleru katedralnego.

Dzięki nauczaniu prawa kanonicznego w szkole oraz dzięki częstszemu korzystaniu ze studiów zagranicznych, utworzyło się przy siedzibie metropolity spore skupisko prawników. Biblioteka, stanowiąca warsztat szkoleniowy, wzbogaciła się o dalsze nowe dzieła²⁷. Niestety, wiek XIV był zarazem czasem grabieżczych najazdów krzyżackich²⁸ i niesnasek

²¹ Klocek z przełomu XII/XIII w., przechowywany do drugiej wojny światowej w Bibliotece Katedralnej (sygn. MS 128), zawierał następujące dzieła: 1) historię naturalną, 2) bestiariusz, 3) lapidariusz, 4) rozdziały treści historycznej, 5) budujące opowiadania z życia rycerzy, 6) krótkie nauki na różne tematy.

²² Krzyżaniakowa, *Rzecz o kulturze w XII—XV w.*, w: *Dzieje Wielkopolski* s. 332.

²³ Tamże s. 342.

²⁴ Tamże s. 333.

²⁵ AAG, Bibl. Katedr., sygn. MS 29, 61, 100.

²⁶ Łukowski, *Szkoła tumska* s. 8.

²⁷ Z tego okresu zachowały się dwa rękopisy, noszące wyraźny ślad przynależenia już wówczas do zespołu kapitułowego; są to dzieła sygnowane: MS 69 i 168.

²⁸ Największy i najtragiczniejszy w skutkach był najazd Krzyżaków w 1331 r. (H. Chłopocka, *Lokacja na prawie zachodnioeuropejskim, Rola Gniezna w procesie jednoczenia państwa*, w: *Dzieje Gniezna* s. 154, 156).

wewnętrznych, wywołanych rozgrywkami politycznymi między wielmożami wielkopolskimi a panami małopolskimi²⁹, jakie wynikły w okresie bezkrólewia po śmierci Kazimierza Wielkiego. Dla tych przyczyn tak szkoła katedralna, jak księgozbiór były w ciągłym zagrożeniu³⁰. Nie ulega wątpliwości, że wówczas przypadło wiele cennych dzieł z biblioteki, mimo częściowego jej zabezpieczenia przez wywiezienie, razem z innymi klejnotami i relikwiami, do zamku w Chęcinach³¹. Wtedy też być może zaginęły, bądź uległy zniszczeniu, XIV-wieczne akta kapitulne, które bez wątpienia dostarczyłyby wiadomości o działalności ówczesnej kapituły, szkoły i biblioteki katedralnej.

2. ROZWÓJ BIBLIOTEKI OD XV DO POŁOWY XVII WIEKU

W początkach XV wieku rozgłos, znaczenie i ranga gnieźnieńskiej szkoły katedralnej mocno zmalały. Główna tego przyczyna tkwiła korzeniami jeszcze w XIV stuleciu, znajdując swe pierwsze źródło głównie w wypadkach natury politycznej (ustalenie stolicy państwa w Krakowie oraz niepokoje wewnętrzne z okresu bezkrólewia). Ponadto u progu XV wieku rozwój niedawno erygowanej Akademii Królewskiej jeszcze bardziej zepchnął w cień Gniezno, dotąd wybijający się ośrodek krzewienia kultury — przynajmniej jako naukowy ośrodek prawniczy, a to ze względu na metropolitę. Uniwersytet, jako instytucja na prawie papieskim, koncentrował wówczas najlepsze siły naukowe kraju, powodując tym samym niedobór wykładowców w innych zakładach naukowych. Ale wiadomo też, że już w drugim dziesięcioleciu XV wieku gnieźnieńska szkoła katedralna dźwignęła się ponownie, zasilając swoje kadry profesorskie absolwentami Uniwersytetu Jagiellońskiego³².

Kapituła gnieźnieńska zabiegała o to, by stanowiska wykładowców były obsadzone nieprzeciętnymi specjalistami. Z tej racji starano się także zapewnić swym profesorom możliwie jak najlepsze uposażenie, na pewno nie gorsze od uposażenia profesorów Uniwersytetu Krakowskiego³³. Często wykładowcami w ówczesnej szkole katedralnej byli znakomici profesorowie tegoż uniwersytetu jak Mikołaj z Ujścia, Mikołaj z Kalisza, Tomasz Strzępiński i inni³⁴.

Wraz z rozwojem szkoły idzie w parze rozwój biblioteki katedralnej. Zachowane już XV-wieczne przekazy źródłowe dostarczają bezpośrednich danych o jej istnieniu i działalności.

²⁹ Gniezno przeżyło taki napad sklóconych nobilów w r. 1383 (Kürbis, *Udział Gniezna w dorobku kulturalnym średniowiecznej Polski*, w: *Dzieje Gniezna* s. 206.

³⁰ Tamże s. 201, 208.

³¹ MPH, t. 1 s. 949.

³² Por. Korytkowski, *Pralaci* t. 1 s. 477 i n.; L. Grzebień (*Duchowieństwo polskiego odrodzenia a książka „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”*, t. 21: 1970 s. 300), podobnie jak Korytkowski, podaje, że „...bp Tomiecki, urodzony 1464 r. [...] w Tomicach w Wielkopolsce, uczył się najpierw w szkole katedralnej w Gnieźnie, która należała w tym czasie do najlepszych szkół w kraju”.

³³ Korytkowski, *Pralaci*, t. 1 s. 478; J. Łukaszewicz, *Historia szkół w Koronie i W. Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do r. 1794*, t. 1, Poznań 1849 s. 47 i n. Obaj autorzy sugerują, że szkoła gnieźnieńska w pewnym okresie stanowiła filię Akademii Krakowskiej.

³⁴ Krzyżaniakowa, *Rozwój kultury w XII—XV w.*, w: *Dzieje Wielkopolski*, t. 1 s. 360.

Pierwsza wzmianka pochodzi z 22 października 1414 roku. Znajduje się w przywileju arcybiskupa Mikołaja Trąby, w którym zawiera się erekcja ołtarza pod wezwaniem Św. Trójcy i Najświętszej Maryi Panny w katedrze metropolitalnej. Podstawę tej erekcji stanowiła ostatnia wola i legat zmarłego mistrza Piotra z Zawichostu, syndyka Konsystorza Gnieźnieńskiego, w którym to legacie przekazał katedrze (bibliotece) gnieźnieńskiej, oprócz znacznej sumy pieniężnej, trzynaście wyszczególnionych tytułami ksiąg prawniczych³⁵.

Zachowane od początku XV wieku akta kapitulne i konsystorskie dostarczają licznych i szczegółowych informacji o pomieszczeniu bibliotecznym, sposobie przechowywania i wypożyczania ksiąg oraz o bogatych legatach, które powiększały zbiór katedralny. Notatki stąd zaczerpnięte, które wykorzystałam i omówię w tej pracy, wskazują, że w początku XV wieku, Księgozbiór Gnieźnieński był przechowywany w samej katedrze, a biblioteka miała już dla swych potrzeb wyznaczone oddzielne miejsce³⁶.

Zasadniczy zręb tej biblioteki stanowiły dzieła prawnicze. Na to wskazuje fakt, że w spisach wypożyczanych poszczególnym osobom ksiąg te właśnie znajdowały pierwsze miejsce³⁷. Drugie miejsce przypadło dziełom teologicznym³⁸. Można również stwierdzić wyraźny wzrost korzystania z ksiąg Biblioteki Katedralnej przez szerszy krąg duchowieństwa. Dzieła z zasobu bibliotecznego były udostępniane nie tylko w lektoriach; lecz także wypożyczano je na zewnątrz, głównie członkom kapituły, a także do okolicznych klasztorów³⁹.

Materiały źródłowe (przede wszystkim dekretały kapitulne) wskazują dobitnie na fakt, że Księgozbiór Katedralny na przestrzeni wieków od XV do połowy XVII znacznie się rozrósł, a to dzięki bogatym nadaniom testamentowym duchownych — głównie byłych wykładowców szkoły katedralnej⁴⁰. Fakt, że ofiarodawcy byli najczęściej uczonymi prawnikami, teologami czy filozofami, i pod tym kątem gromadzili swoje prywatne zbiory, pozwolił bibliotece zachować jej swoisty charakter. Na marginesie warto zaznaczyć, że darowizny ksiąg były przeznaczone dla kościoła katedralnego czyli biblioteki, a nie dla kapituły jako takiej.

Podobnie jak w poprzednich stuleciach pieczę nad biblioteką sprawowała kapituła z całym zrozumieniem i odpowiedzialnością. Mimo to biblioteka nie była zupełnie wolna od wszelkich niebezpieczeństw. Straty w zasobach, co prawda nieliczne w porównaniu z poprzednimi wiekami, były spowodowane głównie przewozami ksiąg — w celu ich zabezpieczenia — do zamków warownych⁴¹, a także częściowo pożarem katedry w 1613 roku. Zdarzały się też wypadki zagubienia⁴².

³⁵ AAG, Dypl. nr 289 (22. X. 1414 r.).

³⁶ AAG, Dypl. nr 348 (26. X. 1419 r.); Druk KDW, V nr 306; Bibl. Katedr. sygn. MS 170 k. 1.

³⁷ AAG, ACap. „Acta V. Capituli”, sygn. B 14 k. 81v, 220; B 15 k. 2v, 89v.

³⁸ AAG, ACap. „Acta V. Capituli”, sygn. B 15 k. 89v; B 16 k. 128v.

³⁹ AAG, ACap. „Acta V. Capit.”, sygn. B 14 k. 25, 81, 220.

⁴⁰ AAG, ACap. „Acta V. Capit.”, sygn. B 14 k. 159b—160b; B 15 k. 155.

⁴¹ W XV i XVI wieku wywożono książki w latach: 1454, 1478, 1492, 1502, 1516 (J. Walkowski, *Wspomnienia o kościele metropolitalnym w Gnieźnie*, Gniezno 1876 s. 73).

⁴² AAG, ACap. „Acta V. Capit.”, sygn. B 14 k. 81v; B 15 k. 89v; B 16 k. 183, 188.

ROZDZIAŁ II

ORGANIZACJA

1. POMIESZCZENIA BIBLIOTECZNE

Do początku XV wieku nie posiadamy przekazów źródłowych mówiących o pierwotnym pomieszczeniu dla ksiąg z Biblioteki Katedralnej. Jednak drogą analogii, w oparciu o powszechnie stosowane wówczas zwyczaje, można założyć, że Gniezno nie wyróżniało się pod tym względem¹.

Nie ulega wątpliwości, że od samego początku księgi stanowiące zaczątek Biblioteki Katedralnej znalazły swoje schronienie w obrębie murów świątyni romańskiej.

Pierwotny, zapewne niewielki, księgozbiór mógł być przechowywany częściowo w zabezpieczonym pomieszczeniu zakrystyjnym, razem ze sprzętem kościelnym², częściowo zaś w skarbcu katedralnym, wspólnie z innymi cennymi przedmiotami³. W zakrystii przechowywano te księgi liturgiczne, które musiały być pod ręką, potrzebne do sprawowania codziennego kultu i obrzędów (mszały, ewangeliarze, rytuały oraz księgi potrzebne do wspólnej modlitwy chórowej, np. antyfonarze, lekcjonarze, psalterze, hymnarze, zbiory responsoriów itp.). Natomiast dzieła teologiczne i prawnicze oraz te z ksiąg liturgicznych, które przedstawiały szczególną wartość, a były używane tylko z racji uroczystych okazji, znajdowały się w dobrze zabezpieczonym miejscu, jakim był skarbiec katedralny⁴.

Zakrystia w katedrze romańskiej, zgodnie z wczesnośredniowiecznym zwyczajem, mieściła się w jednej z trzech absyd okalających prezbiterium⁵. Natomiast trudno dziś ustalić, gdzie w katedrze romańskiej mogły się znajdować skarbiec-biblioteka i lektorium. Czy podobnie jak zakrystia, w jednej z wyżej wymienionych absyd, czy raczej we wieży, analogicznie jak to było w katedrze poznańskiej⁶ i krakowskiej⁷. Na to pytanie nie jesteśmy w stanie dać wyczerpującej odpowiedzi. Za izbą we wieży przemawia fakt, że gdy abp gnieźnieński Jarosław Bogoria ze Skotnik powziął decyzję przebudowy katedry romańskiej na gotycką⁸, roboty rozpoczęto od strony prezbiterium (absyd), przedłużając ją znacznie w kierunku wschodnim⁹.

¹ Przywecka-Samecka, *Z dziejów najstarszych pomieszczeń bibliotecznych* s. 8.

² Hornowska, *Zdzitowiecka-Jasieńska, Zbiory rękopiśmienne* s. 418; por. też A. Świerk, *Średniowieczna Biblioteka Klasztoru Kanoników Regularnych św. Augustyna w Żaganiu* s. 34; Semkowicz, *Paleografia łacińska* s. 150.

³ Przywecka-Samecka, *Z dziejów najstarszych pomieszczeń bibliotecznych* s. 8.

⁴ Hornowska, *Zdzitowiecka-Jasieńska, Zbiory rękopiśmienne* s. 419.

⁵ *Katedra gnieźnieńska*, t. 1, tabl. VIII A.

⁶ J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 1 s. 485, 564.

⁷ T. Wojciechowski, *Kościół katedralny w Krakowie* s. 206; por. też Przywecka-Samecka, *Z dziejów najstarszych pomieszczeń bibliotecznych* s. 8.

⁸ Abp Jarosław Bogoria ze Skotnik (Skotnicki) budował katedrę gotycką w latach 1342—1376 (J. Zachwatowicz, *Architektura katedry gotyckiej*, w: *Katedra gnieźnieńska*, t. 1 s. 52 i n.).

⁹ Etapowość realizacji w przebudowie katedr romańskich w gotyckie była zjawiskiem powszechnym, wynikającym z życiowej konieczności. „Chodziło o to, aby przy przekształcaniu kościoła zachować ciągłość jego funkcjonowania. W prak-

Skarbiec katedry gotyckiej, zwany później „antiquus thesaurus”¹⁰, gdzie jeszcze w drugiej połowie XV wieku¹¹ przechowywano księgozbiór biblioteczny, był usytuowany w jednej z kaplic¹², mieszczącej się po stronie południowej kościoła katedralnego, naprzeciw zakrystii, w pobliżu prezbiterium i głównego ołtarza¹³. Było to charakterystyczne dla danej epoki, że dobrze obwarowany i zabezpieczony¹⁴ skarbiec, służący wówczas również za bibliotekę, umieszczano w sakralnym miejscu kościoła¹⁵. Świadczy to o zrozumieniu dla wartości i przydatności, jak również o szacunku, jakim darzono przechowywane w skarbcu przedmioty, a więc i księgi.

Najstarszy z zachowanych pisany dokument¹⁶, dotyczący usytuowania skarbcza w gnieźnieńskiej katedrze gotyckiej, podaje, że skarbiec-biblioteka, mieścił się w dolnej¹⁷ części piętrowego pomieszczenia. Nad nim znajdowała się kaplica Najświętszego Sakramentu¹⁸. Tu zachodzi pewna odmiennność w porównaniu z innymi bibliotekami kościelnymi. Na ogół biblioteki te miały swoje pomieszczenia raczej w górnej kondygnacji kościoła¹⁹.

W miarę stałego narastania księgozbioru zaistniała konieczność powiększenia skarbcza, czy też wydzielenia innego, odrębnego pomieszczenia

tyce więc oddzielano część nawową od prezbiterium, burzono dawne prezbiterium, wznoszono nowe, a następnie użytkując już część prezbiterialną jako kościół, przebudowywano część nawową... W katedrze gnieźnieńskiej etapy budowy występują niejasno we wzmiankach źródłowych XIV wieku. Lecz zupełnie czytelnie przy analizie samej katedry, jej układu murów, elementów architektonicznych...”. To pozwala mniemać, że w okresie przebudowy katedry skarbiec pozostał na starym miejscu aż do ukończenia nowego pomieszczenia, zaplanowanego w jednej z kaplic w nowej części gotyckiej budowli (Zachwatowicz, *Architektura katedry gotyckiej*, w: *Katedra gnieźnieńska*, t. 1 s. 45—46; por. też G. Mikołajczyk, *Początki Gniezna, Studia nad źródłami archeologicznymi* s. 91.

¹⁰ AAG, Dypl. nr 348 (26. X. 1419 r.); Druk: KDW, V nr 306.

¹¹ AAG, ACap. „Acta V. Capit.,” sygn. B 15 k. 176v (27. X. 1463 r.).

¹² W 1591 r. kan. Jan Gniazdowski przebudował własnym sumptem i za zgodą kapituły dwukondygnacyjne pomieszczenie na kaplicę. Jest to dzisiejsza kaplica św. Stanisława (AAG, ACap. „Acta V. Capit.,” sygn. B 22 k. 279; ACons. „Acta visitationis [...] per [...] R.D. Vincentium à Seve [...] a. 1608”, sygn. E 40 k. 8v).

¹³ *Katedra gnieźnieńska*, t. 1, tabl. XVII.

¹⁴ Że skarbiec był dobrze zabezpieczony i silnie obwarowany poświadcza to późniejszy opis kaplicy Jana Gniazdowskiego (znajdującej się w miejscu dawnego skarbcza), zawarty w wizytacji Wincentego de Seve z 1608 r.: „Ubi nunc est capella, dicebatur olim vetus thesaurus, et fuit in superiori capella parva bene munita et tuta...” (AAG, ACons. „Acta visitationis...”, sygn. E 40 k. 8v).

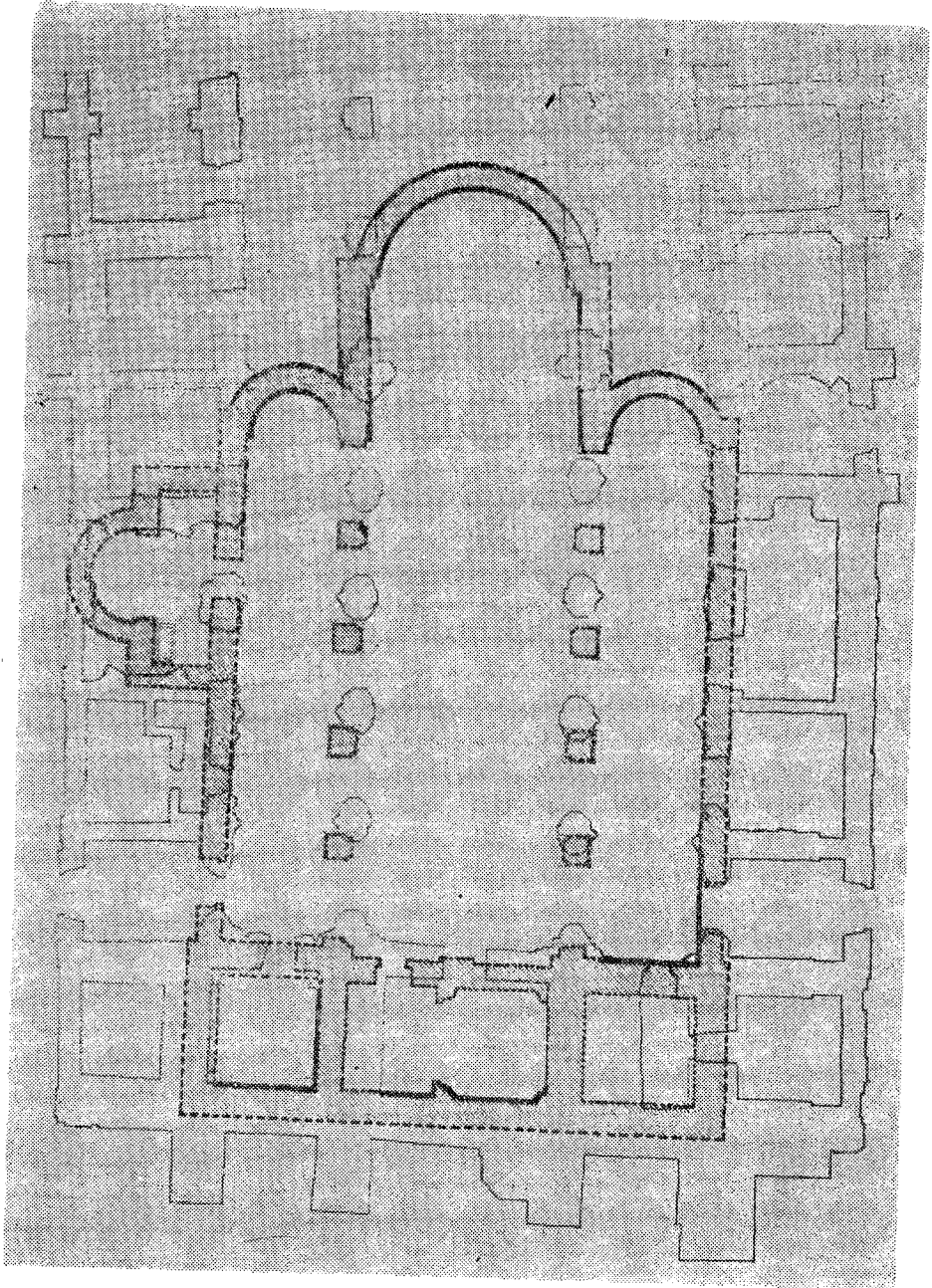
¹⁵ Przywecka-Samecka, *Z dziejów najstarszych pomieszczeń bibliotecznych* s. 9.

¹⁶ AAG, Dypl. nr 348 z 26. X. 1419 r. Jest to przywilej abpa Mikołaja Trąby; dotyczy fundacji i erekcji ołtarza w kaplicy nad skarbcem. „...Altare in capella supra thesaurum in ecclesia nostra predicta ad honorem sanctorum Thome epi Canthuriensis et Barbare virginis et martiris [...] fundamus”. Druk: KDW, V nr 306.

¹⁷ XVIII-wieczna wizytacja bpa Józefa Kraszkowskiego (z 1727 r.) błędnie podaje, że skarbiec mieścił się nad kaplicą N. Sakramentu: „Capella Gniazdowiana [...] supra quam fuit alia capella, alias antiquus thesaurus, in inferiori fundatio olim illustr. Nicolai Tramba 1419...”. (AAG, ACons. „Continuatio visitationis generalis per [...] Franciscum Josephum Kraszkowski episcopum [...] 1727”, sygn. E 15 s. 28; por. też Zachwatowicz, *Architektura katedry gotyckiej*, w: *Katedra gnieźnieńska* s. 50—51).

¹⁸ AAG, ACons. „Acta visitationis...”, sygn. E 40 k. 8v.

¹⁹ Por. Przywecka-Samecka, *Z dziejów najstarszych pomieszczeń bibliotecznych* s. 9.

1. Plan katedry romańskiej wg J. Zachwatowicza
(*Katedra gnieźnieńska*, t. 1, tabl. VIII).

dla zbiorów bibliotecznych. W początkach wieku XV, w czasie rządów abpa Mikołaja Trąby (1412—1422), na które to lata przypada okres większego nasilenia prac budowlanych przy katedrze, bardzo czynnym prokuratorem „fabryki katedry” był kanonik Mikołaj Goszczyński²⁰. On to przystosował we wieży²¹ pomieszczenie przeznaczone na skarbiec²², a dawny skarbiec, zwany odtąd „antiquus thesaurus” lub po prostu „thesaurus”, po wyremontowaniu go od wewnątrz i zewnątrz, przeznaczył wyłącznie na miejsce przechowywania księgozbioru²³. Od tej pory biblioteka miała już wyłącznie dla siebie oddzielne²⁴, choć nie jedyne pomieszczenie.

Aczkolwiek w katedrze było miejsce przeznaczone dla księgozbioru, to jednak trzeba stwierdzić, że nie zawsze księgi były tam przechowywane. Niejednokrotnie bowiem cały księgozbiór lub cenniejszą część wywożono celem zabezpieczenia i ratowania od grabieży wojennej. I tak w roku 1318, w okresie wojen Władysława Łokietka z Krzyżakami, wywieziono do zamku w Chęcinach²⁵ co cenniejsze księgi, wraz z innymi kosztownościami²⁶.

W drugiej połowie XIV wieku abp Jarosław Bogoria ze Skotnik wybudował w Uniejowie²⁷ zamek obronny. Tam odtąd prawie zawsze wywożono na okres wojen i pożogi²⁸ klejnoty i relikwie ze skarbcza gnieźnieńskiego, wraz z cenniejszymi dziełami bibliotecznymi i ważniejszymi dokumentami²⁹.

²⁰ Korytkowski, *Pralaci*, t. 2 s. 105.

²¹ Chodzi o wieżę północną, której budowę wówczas ukończono. Wieża południowa jeszcze wtedy nie istniała (Zachwatowicz, *Architektura katedry gotyckiej*, w: *Katedra gnieźnieńska*, t. 1 s. 43, 56; I. Polkowski, *Katedra gnieźnieńska* s. 10—11). Brak wieży południowej potwierdza także rysunek katedry wkomponowany w ozdobny inicjał, znajdujący się na karcie CLXXVII antyfonarza kan. Klemensa z Piotrkowa z 1505 r. Jest to rękopis przechowywany w Gnieźnieńskiej Bibliotece Katedralnej, sygnowany MS 94.

²² AAG, Bibl. Katedr., sygn. MS 170 „Graduale” z 1418 r. k. 1v: „...Item predictus dominus Nicolaus procurator eciam in ecclesia maiori multa bona fecit tempore reverendissimi patris domini ac domini Nicolai archiepiscopi (Mikołaj Trąba), videlicet turrim complevit et thesaurum in ea fecit...”. Druk: T. Trzeciński, *Katalog rękopisów Biblioteki Kapitulnej w Gnieźnie* s. 91.

²³ Tamże: „...Librariam et capellas intra et extra complevit ordinavit...”.

²⁴ Często używane w aktach kapitulnych określenie „thesaurus”, względnie „antiquus thesaurus”, zamiast „bibliotheca” lub „armarium”, wprowadziło w błąd tak ks. Korytkowski (*Pralaci*, t. 1 s. 501), jak i ks. L. Formanowicza (*Biblioteka Kapitulna w Gnieźnie* s. 10). Obaj sądzili, że książki były przechowywane nadal w skarbcu katedralnym, razem z innymi precjozami.

²⁵ Chęciny położone były w powiecie kieleckim. Tu znajdowała się silnie ufortyfikowana twierdza, w której podczas wojen przechowywano skarby koronne (F. Sulimirski, B. Chlebowski, W. Walewski, *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, Warszawa 1888, t. 1 s. 575).

²⁶ Poświadcza to fragment najstarszego spisu: „...Inventarium omnium ornatuum et librorum Ecclesie Gnesnensis...” z 1318 r., znajdującego się w rękopisie przechowywanym w Bibliotece Muzeum Czartoryskich (Kraków) sygn. L 1310 s. 943.

²⁷ T. Trzeciński, *Przewodnik po pamiątkach Gniezna* s. 162.

²⁸ W aktach kapitulnych są wzmianki o tym, że książki wywożono do zamku w Uniejowie w latach: 1455, 1478, 1492, 1509, 1511, 1516, 1565 (Walkowski, *Wspomnienia o kościele metropolitalnym w Gnieźnie* s. 74).

²⁹ Miejsce przechowania skarbów gnieźnieńskich na zamku uniejowskim było zawsze pod specjalną opieką jednego z członków kapituły gnieźnieńskiej. Tylko starosta uniejowski (członek kapituły) i arcybiskup posiadali klucze do tego skarbcza (J. Korytkowski, *Arcybiskupi gnieźnieńscy*, t. 2 s. 565—566).

W roku 1455, podczas wojny trzynastoletniej z Krzyżakami, przewieziono do Uniejowa wiele ksiąg, które tam się znajdowały jeszcze w 1463 r.³⁰

Szybko narastający księgozbiór, szczupłość „antiqui thesauri” oraz nieodpowiednie warunki pomieszczeń bibliotecznych tak w skarbcu, jak i na zamku uniejowskim (zbyttnia wilgotność, niedostateczny dopływ powietrza), odbijały się ujemnie na stanie zachowania ksiąg. Kapituła, zdając sobie sprawę ze szkodliwych następstw takiego stanu, uchwałą z dnia 27 października 1463 roku postanowiła zapobiec temu i wyznaczyła na nowe pomieszczenie biblioteczne „dawne lektorium”, mieszczące się nad zakrystią. Tu miały być przeniesione książki tak z dawnego skarbcza, jak i z zamku uniejowskiego³¹. Jednak to słuszne zarządzenie, korzystnie świadczące o zainteresowaniu kapituły, która z pełnym zrozumieniem starała się uchronić księgi przed dalszym niszczeniem, z nieznanых przyczyn nie od razu zostało zrealizowane. Cztery lata później, na posiedzeniu kapituły w dniu 25 czerwca 1467 roku, uchwałą tę ponowiono zlecając odpowiedzialność za jej wykonanie, jak i nadzór nad urządzeniem nowej biblioteki, kanonikowi Wojciechowi z Opatowa³².

Akta kapitulne nie podają dokładnej daty ostatecznego przeniesienia biblioteki do pomieszczeń nad zakrystią. Jedno jest pewne, że na początku (marzec) 1489 roku³³ biblioteka już się tam mieściła i była też w jakiś sposób uporządkowana³⁴.

Oczywiście, książki przechowywane dotąd w pomieszczeniu dawnego skarbcza kościelnego, a później „dawnego lektorium” nad zakrystią, nie obejmowały całego zasobu ówczesnego księgozbioru, będącego pod opieką kapituły. Dzielił się on przynajmniej na trzy części, w zależności od swego przeznaczenia i potrzeb miejscowego środowiska na — ogólny (przechowywany w „bibliarii”), liturgiczny i szkolny.

Dział liturgiczny w dalszym ciągu miał swoje lokum w zakrystii, jak

³⁰ AAG, ACap. „Acta V. Capit.,” sygn. B 15 k. 176v.

³¹ Tamże, sygn. B 15 k. 176v. „A. 1463. 27. X. ...Domini habito tractatu de libris hic in thesauro et in Unieiw iacentibus, quod propter non revolutionem ipsorum putrescunt et destruantur nec aliqua utilitas hominibus sequitur ex eis, decreverunt fieri librariam in antiquo lectorio supra sacristiam”. Druk: *Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta*, vol. I nr 1942.

³² Tamże, sygn. B 15 k. 229v: „...Ibidemque de preparacione librarie et confirmatione eiusdem conferentes et tractantes, de qua etiam fuit mentio in capitulo generali ultimo celebrato, iuxta quae eiusdem capituli decretum commiserunt ven. can., viro domino Alberto e Opathovo, in medicinis doctore, eandem librariam dare facere sive procurare, ipsorum sumptibus et impensis, in Ecclesia Gnezn. superius sacristiam, quem dominum doctorem praefati domini ratione huiusmodi impensarum promiserunt reddere...”. Druk: *Acta capitulorum*, I nr 1999.

³³ Tamże, sygn. B 16 k. 110v.

³⁴ Poświadcza to notatka informująca o tym jaka książka, komu, przez kogo i w czyjej obecności została z biblioteki wypożyczona: „Recepit librum d. Xanski... Albertus Xanski, scolasticus Cracov. et Wladisl. ac canonicus Gneznen. ecclesiarum stans recognovit, se recepisse et manualiter levasse a vnbl[is] [...] viro, dno Jacobo de Boxicze, doctore, canonico Gnezn. et alias de Libraria, de apsius cura, librum Origenis super Genesim in pergamento et in asscribus, rubea cutte subductum, praesentibus ibidem praelato, dno doctore Boxicze, Petro Buniczki et Johanne de Pruszynowicze” (AAG, ACap. „Acta V. Capit.,” sygn. B 16 k. 110v. Druk: *Acta capitulorum*, I nr 2292.

to potwierdza fragment inwentarza z 1450 roku³⁵, gdzie we wstępie zaznaczono, że objęte spisem „rzeczy zakrystii tak w księgach, jak kielichach i innych ornamentach” są przechowywane w zakrystii gnieźnieńskiego kościoła metropolitalnego.

Poza tym księgi liturgiczne o szczególnie dużym formacie, potrzebne w danym okresie cyklu kościelnego do odprawiania modłów chórowych, umieszczono w prezbiterium. Tu złożone były w stalach czy na pulpitych, do których mogły być dla zabezpieczenia przed kradzieżą przymocowane łańcuchami³⁶.

Księgi bardzo cenne, którymi z zasady były księgi liturgiczne, zwłaszcza ewangeliarze i mszały³⁷, oraz księgi pochodzące prawdopodobnie z ostatnich legatów, przechowywano nadal w skarbcu kościelnym³⁸.

Książki szkolne umieszczano zazwyczaj w lektoriach, czyli pomieszczeniach wykładowych. Były to przeważnie książki treści teologicznej i prawniczej. Wiadomo bowiem, że studium nauk kościelnych należało do codziennych, obowiązkowych zajęć kleru katedralnego³⁹.

Sam fakt istnienia „antiquum lectorium”⁴⁰, jako sali wykładowej dla szkoły katedralnej, ulokowanego w górnym pomieszczeniu nad zakrystią (jeszcze przed złożeniem tam biblioteki), zakłada, że również tu znajdowała się pewna ilość dzieł, służących tak wykładowcom teologii i prawa kanonicznego, jak też scholarom. Od najdawniejszych bowiem czasów, a może nawet od początku istnienia katedry, lectorium było miejscem wyznaczonym dla celów naukowych, gdzie dany przedmiot wykładano w oparciu o jakieś dzieło⁴¹.

Poza wyżej wzmiankowanym, było w XV wieku jeszcze drugie lectorium⁴² w katedrze, mianowicie po stronie południowej nad kruchtą⁴³ (dzisiejsze boczne wejście), do którego wchodziło się schodami z przylegającej do niego od wschodu kaplicy Dzierzgowskiego⁴⁴. Tutaj odbywały się już co najmniej w pierwszej połowie XV wieku wykłady, i tu przechowywano książki szkolne. Jednak już w trzeciej ćwierci tego wieku nie mogło ono służyć za salę wykładową, z racji zniszczeń spowodowanych zaciekami. W roku 1475 kapituła, uchwałą z dnia 28 kwietnia, postanowiła je zburzyć, a dach nad kruchtą zrównać z dachami sąsiadu-

³⁵ Kraków, Bibl. Muz. Czartoryskich, sygn. L 1310 s. 946—949.

³⁶ Por. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 1 s. 563.

³⁷ AAG, Bibl. Katedr., np. sygn. MS 1a, 149.

³⁸ AAG, ACap. „Acta V. Capit.,” sygn. B 17 k. 58v, 60rv.

³⁹ Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 1 s. 563.

⁴⁰ AAG, ACap. „Acta V. Capit.” sygn. B 15 k. 176v. Druk: *Acta capitulorum*, I nr 1942.

⁴¹ Walkowski. (*Wspomnienia o kościele metropolitalnym* s. 250) podaje, co następuje: „Antiquum Lectorium”, w którym prawo kościelne wykładano i do tego w r. 1435 używano dzieła „Lectura Laurentii de Pinis super Decreto”.

⁴² AAG, ACap. „Acta V. Capit.,” sygn. B 15 k. 328v; tamże, „Balcer Pstrokoński Poray, *Pamiętnik reparacji kościoła metropolitalnego w Gnieźnie, 1789*”, sygn. B 112 s. 7.

⁴³ Wejście to zwano „porta regia” względnie „porta aurea”. Tu bowiem były umieszczone słynne romańskie drzwi spżowe. (Zachwatowicz, *Historia budowy katedry gotyckiej*, w: *Katedra gnieźnieńska*, t. 1 s. 42).

⁴⁴ AAG, ACons. „Acta visitationis Stan. Lipski de a. 1696, sygn. E 6 k. 10: „Bibliotheca ecclesiae est super portam aeneam, in ingressu templi, ad quem ascensus per gradus ex capella Dzierzgoviana...”.

jących kaplic⁴⁵. Jednak postanowienia tego wówczas nie wykonano⁴⁶; jedynie z biegiem czasu lektorium to gruntownie wyremontowano, gdyż właśnie tu, w drugiej połowie XVII wieku biblioteka miała nadal swoje lokum⁴⁷. Pomieszczenie to zlikwidowano dopiero w wieku XVIII, mianowicie po pożarze katedry w 1760 roku, gdy kruchtę przebudowano na kaplicę św. Józefa⁴⁸.

Źródła z końca XV i całego niemal XVI stulecia nie mówią o istnieniu oddzielnego, czynnego lektorium. Wykłady — przynajmniej typu „lectio spiritualis”, to znaczy: ascetyczno-homiletyczno-teologiczne, odbywały się wówczas prawdopodobnie w samym prezbiterium⁴⁹. Z tej racji tam też znajdowały się przynajmniej niektóre dzieła teologiczno-ascetyczne⁵⁰, najprawdopodobniej przytwierdzone do pulpity dla zabezpieczenia przed samowolnym zabranem.

To, że wykłady w końcu XVI wieku nie odbywały się w lektorium, potwierdza prośba doktora teologii Leonarda Walkonowskiego, skierowana 12 grudnia 1591 roku do kapituły, o przywrócenie starodawnym zwyczajem wykładania teologii i prawa w lektorium kościoła metropolitalnego⁵¹, którą też ta zaaprobowwała⁵². Z tego wynika, że prezbiterium było niezbyt dogodnym miejscem dla celów naukowych.

W końcu XVI wieku, mimo istnienia osobnego, dość obszernego pomieszczenia bibliotecznego nad zakrystią, część ksiąg miała swoje stałe miejsce w kapitularku⁵³. Świadczy o tym uchwała z 8 lipca 1598 roku,

⁴⁵ AAG, ACap. „Acta V. Capit.”, sygn. B 15 k. 374: „Ut lectorium destruatur. Dominus archiepiscopus et praelati neofon canonici decreverunt, quod lectorium destruatur propter stillicidia quae sunt in eodem et testudo aliis capellis coaequetur”.

⁴⁶ Zachwatowicz (*Historia budowy katedry gotyckiej*, w: Katedra gnieźnieńska, t. 1 s. 43) błędnie podaje, jakoby postanowienie zburzenia lektorium stało się faktem dokonanym: „Jakub ze Sienna funduje krucyfiks [...] samo prebiterium wyposaża w stalle ustawione ok. 1478 r. Pracom tym towarzyszyło zburzenie w 1475 r. lektorium zamykającego prezbiterium od strony nawy głównej, zbudowanego chyba jeszcze w XIV w.”.

⁴⁷ AAG, ACons., „Acta visit. Stan. Lipski de a. 1696”, sygn. E 6 k. 10: „Bibliotheca ecclesiae est super portam aeneam, in ingressu templi...”.

⁴⁸ AAG, ACap. „Pstrokoński Balcer, *Pamiętnik*”, sygn. B 112 s. 10.

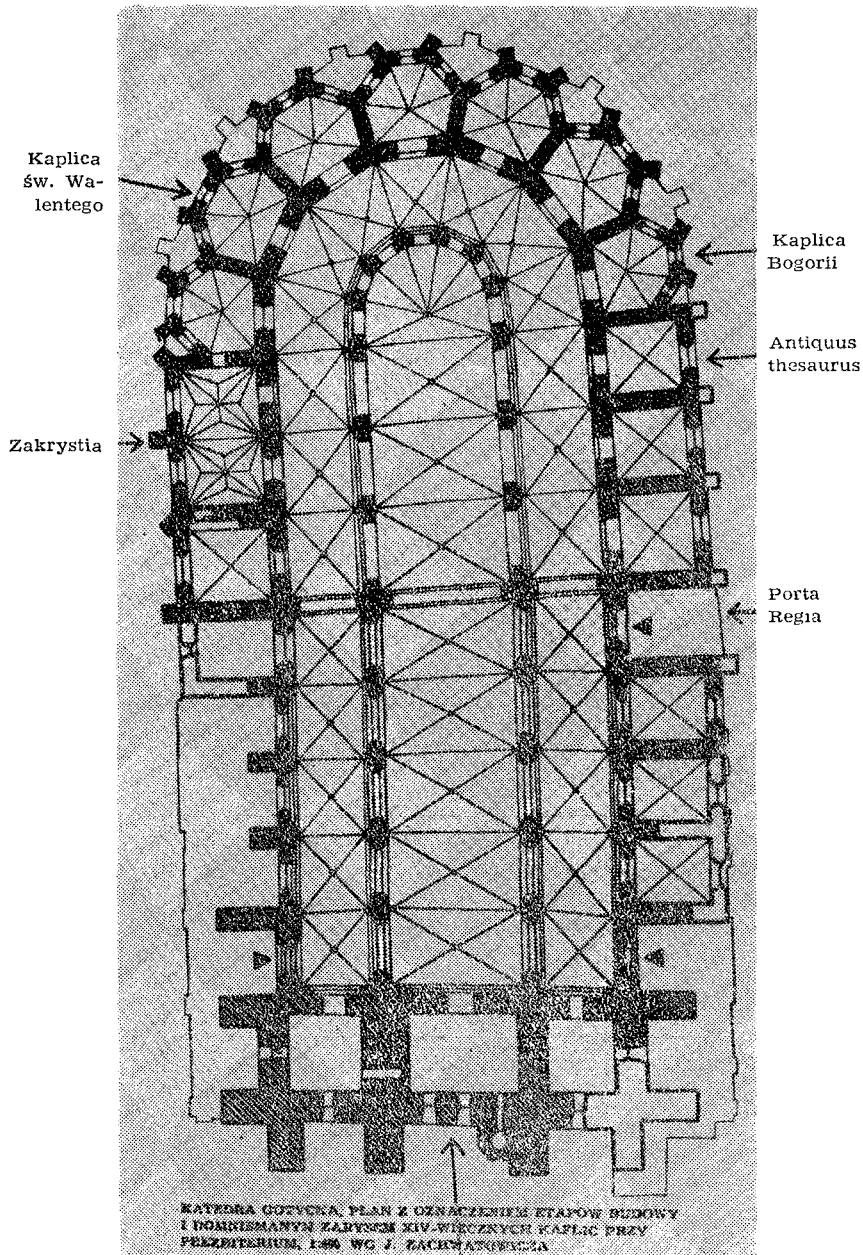
⁴⁹ W owym czasie było w zwyczaju, że z ambony prezbiterium scholastyk, a od XVI w. kanonik prebendy doktorskich, wykladał duchownym i alumnom teologię oraz prawo kościelne (Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 1 s. 564).

⁵⁰ AAG, ACap. „Acta V. Capit.”, sygn. B 16, k. 396v: „31. X. 1504. Vblis dnus Bartholomaeus Gruszczinski, cancus Gnezn. recepit de formis in ea parte, ubi dnus doctor Wlad. solitus est stare, Gersonis librum (może to było „Imitatio Christi” przypisywane właśnie Gersonowi?), quem restituere debet pro festo natalis scii Adalberti”; por. też Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 1 s. 212.

⁵¹ AAG, ACap. „Acta V. Capit.”, sygn. B 22 k. 328v: „Rndus dnus Leonardus Walconovius, sacrae theol. doctor, petiit a rndis dnis, ut sibi vigore capituli decerneretur potestas legendi lectiones, ad quas tenetur in lectorio communi Ecclesiae Metropolitananae pro antiqua consuetudine...”.

⁵² Tamże, sygn. B 22 k. 328v.

⁵³ Kapitulark w katedrze gotyckiej (aż do XVIII w.) znajdował się w pomieszczeniu parterowym „wypełniającym przestrzeń międzywieżową. Nad kapitularkiem znajdowało się również pomieszczenie, i w celu wejścia na piętro wykonano w ścianie przyległej wieży północnej i w nowej ścianie od strony kościoła schody. Oświetlone one są od strony nawy wąskim okienkiem, a nieco większe okienko na osi nawy oświetlało samo pomieszczenie. Być może było to niezależne od biblioteki archiwum akt kapituły” (Zachwatowicz, *Architektura katedry gotyckiej*, w: Katedra gnieźnieńska, t. 1 s. 55—56).

Stary kapitularz

2. Pomieszczenia biblioteczne naniesione na plan katedry gotyckiej
(Zachwatowicz, *Katedra gnieźnieńska*, t. 1, tabl. XVII).

w której kapitula, w trosce o bezpieczeństwo ksiąg znajdujących się w kapitularku, postanowiła przenieść je do górnej jego części⁵⁴.

Fakt, że u schyłku XVI stulecia, wówczas gdy biblioteka („armaria”) mieściła się jeszcze nad zakrystią, księgi znajdowały się również w starym kapitularku przemawia za tym, iż tenże kapitulark pełnił wtedy funkcję lektorium. Potwierdza to notatka wyjęta z księgi rachunkowej, późniejsza tylko o cztery miesiące od daty powzięcia decyzji o przeniesieniu ksiąg z kapitularku do pomieszczeń nad nim. Mówi ona wyraźnie o naprawie okien w „bibliotece teologów”⁵⁵, co sugeruje, że tam odbywały się wykłady z teologii. Stwierdzono też, że poza starym kapitularkiem nie było wówczas w katedrze drugiego pomieszczenia o więcej niż jednym oknie.

Pomieszczenie nad kapitularkiem musiało również pełnić rolę lektorium, za czym przemawiają zachowane tam do dziś w międzywieżowej ścianie zachodniej okienko z wnęką, przez które padało światło na ustawiony tam pulpit, stopień i kamienne ławy po bokach okienka. W północnej ścianie tegoż pomieszczenia zachowała się także gotycka wnękka, która wówczas stanowiła przejście do drugiego, górnego pomieszczenia, znajdującego się nad skarbcem w wieży północnej⁵⁶.

Pewne jest, że na przełomie XVI i XVII wieku, obok biblioteki nad zakrystią, mieszczącej główny zasób ksiąg, było jeszcze kilka miejsc, gdzie książki przechowywano. Poświadcza to notatka z posiedzenia kapituli z dnia 28 sierpnia 1601 roku, która mówi o konieczności większego zadbania o spuściznę piśmienniczą, zrewidowania i zinwentaryzowania całego księgozbioru oraz zaopatrzenia owych pomieszczeń („loculamenta”), gdzie książki się znajdują, w odpowiednie zamki i klucze, które mają być zdeponowane u notariusza kapitulnego⁵⁷. Nie ulega wątpliwości, że pod pojęcie „loculamenta” podciągnięto także lektoria.

W początku XVII wieku, pomieszczenie nad zakrystią było tak dalece zniszczone zaciekami, że kapitula zaniepokojona takim stanem rzeczy była zmuszona powziąć pewne decyzje. W dniu 23 września 1605 roku wyłoniła spośród swoich członków trzyosobową komisję, której poleciła jak najspieszniej spisać wszystkie książki znajdujące się w bibliotece, zrewidować stan pomieszczeń, a wyniki wypełnionego zadania przedłożyć na piśmie na najbliższej kapitule generalnej⁵⁸. Relacja wyznaczonej

⁵⁴ AAG, ACap. „Acta V. Capit.”, sygn. B 22 k. 612v: „Libri ex loco capitulari super transferantur... Decreverunt rñdi dñi, ut ex eodem libri omnes et alia manus necessaria in parte eius superiore inserantur...”

⁵⁵ AAG, ACap. „Liber variarum expensarum. A. 1695—1716”, sygn. B 314 k. 40v: „5. XI. 1598. Od naprawy okien w Bibliotece Theologorum flor. 1, gros. 6”.

⁵⁶ Obok wzmankowanej wnęki na ścianie północnej znajduje się jeszcze jedna, znacznie wyższa i szersza wnękka gotycka, w której prawdopodobnie mieściła się „armaria”.

⁵⁷ AAG, ACap. „Acta V. Capit.”, sygn. B 22 k. 690v: „De libris capitularibus statutus... Deinde, ut loculamenta pro asservatione eorundem librorum, sera affixa, alias zamkiem muniantur et clavis a notario V. Capituli servetur”.

⁵⁸ Tamże, sygn. B 23, k. 34: „Revisores Bibliothecae Venerabilis Capituli. Advertentes rñdi dñi, testudinem seu Bibliothecam stilicidio corrumpi, ideo rñdos dnos in ad conscribendos libros in Biliotheca Vnblis Capituli exeuntes, quam ad revidendam ipsam testudinem Florianum Krosnowski, cantorem, Leonardum Valconovium, s. t. doctorem, et Adamum Nowodworski, canonicos Ginesnenses deputaverunt. Quam revisionem quamprimum ante instans generale capitulum expeditare curabunt et eandem in capitulo eodem generali in scripto dnas offerent”.

komisji potwierdziła niekorzystny stan pomieszczeń bibliotecznych. Zmusiło to kapitułę do pospiesznego działania. Już w miesiąc później (27 października 1605 r.) wydała zarządzenie, aby przenieść bibliotekę i księgozbiór do sali nad kapitularem, a nowe pomieszczenie wyposażyc w pierw w odpowiednie szafy na jej koszt. Zaznaczono też, aby księgi w tych szafach były umieszczone w odpowiednim układzie⁵⁹. W dalszym etapie zaplanowano z najbliższą wiosną, po usunięciu księgozbioru, izbę, w której mieściła się dotąd biblioteka, zlikwidować, a to ze względu na bezpieczeństwo samej katedry. Dach katedry postanowiono zrównać z dachami przyległych kaplic⁶⁰.

Mimo że zarządzenie dostatecznie uzasadniało konieczność jak najszybszego przeniesienia biblioteki, wykonano je dopiero po czterech latach⁶¹. Niewiele pomógł dekret ponaglający w 1606 roku⁶². W 1608 roku, archidiakon Wincenty de Seve stwierdza w swej wizytacji, iż książki pokryte kurzem nadal znajdują się nad zakrystią, i że miejsce to wymaga koniecznego i szybkiego remontu, gdyż grozi po prostu zawaleniem⁶³. Na wiosnę 1609 roku kapituła jeszcze raz ponawia dekret o zlikwidowaniu pomieszczenia nad zakrystią⁶⁴. I rzeczywiście w tym jeszcze roku przeniesiono księgozbiór do pomieszczenia nad kapitularem, aby umożliwić prowadzenie nad dachami dawnej biblioteki i kaplic robót⁶⁵, które w 1610 roku ukończono⁶⁶.

⁵⁹ Tamże, sygn. B 23 k. 47: „...Bibliothecam vero ac quosvis libros capitulares ad testudinem thesauro oppositam, in parte superiori capitularis, comparatis et ordinatis prius armariis, sumptu Venerabilis Capituli, transferre et in loco assignato ordine congruo collocare curabit”.

⁶⁰ Tamże, sygn. B 23 k. 47: „Bibliotheca Capitularis transferenda et testudo tollenda. Reverendi domini advertentes testudinem supra sacristiam, in quo continentur libri capitulares, multum obesse ecclesiae maiori partietemque unum stillicidio et labefactari, huic malo et damno occurendo vigore praesentis generalis capituli statuerunt ac curae et diligentiae reverendi domini fabricatoris ecclesiae commiserunt, quatenus ille primo vere murario conducto dictam testudinem ex sacristia, in qua nunc servatur Bibliotheca Capitularis, tolli curet et sacristiam tecto inferiori, prout tectae capellae, circumcirca ecclesiam tegat”.

⁶¹ AAG, ACap. „Liber expens. a. 1606—1620”, sygn. B 303 k. 161v (1609 r.).

⁶² AAG, ACap. „Acta V. Capit.”, sygn. B 23 k. 94: „28. IV. 1606”.

⁶³ AAG, Acons. „Acta visit. V. de Seve, 1608”, sygn. E 40 k. 13: „Bibliotheca Ecclesiae supra sacristiam est posita, in qua libri theologici, iudicij et varij tute servantur, sed pulveribus obsiti. Locus ille indiget magna reparatione, nisi occurratur tempestive corrueat”.

⁶⁴ AAG, ACap. „Acta V. Capit.”, sygn. B 23 k. 165v: „4. IV. 1609. ...Prout antea multoties decretum fuit, bibliothecam et testudinem ex sacristia ob certas causas deferre et aequali tecto cum aliis capellis sacristiam tegere; idem decretum domini approbat et illud praesenti aestate domino fabricatore exequi mandant”.

⁶⁵ AAG, ACap. „Liber expens....”, sygn. B 303 k. 161v: „1609. Fabro lignario Andreae Ząbek, co rozbierał kozły y wiązania na bibliotece y kaplicy, ac denuo alia forma e modo construxit, flor. 22... Na tarceie grube do położenia biblioteki flor. 5 gros. 2... Błony do kaplice y biblioteki z prętami y ramami flor. 27 gros. 18”. Należy zaznaczyć, że notatki źródłowe z zacytowanej księgi rachunkowej określają remontowane miejsce w katedrze nazwą „biblioteca”, choć ta została w tym miejscu całkowicie zlikwidowana.

⁶⁶ AAG, ACap. „Acta V. Capit.”, sygn. B 23, k. 194v: „21. V. 1610 ...Rndi dni inhaerentes decretis de sufferenda bibliotheca et tecto aequaliter ad instar aliarum capellarum, id negotium rndis dnis, et specialiter r.d. Thomae Jossitio, uti fabricatori, Adriano Żernicki, Leonardo Valconovio commiserunt praesentibusque committunt”.

Ciągle aktualną pozostała sprawa wyposażenia biblioteki nad kapitułarzem. Księga rachunkowa w rubryce „Continuatio necessariorum ad usum bibliothecae”, pod rokiem 1610—1611, wykazuje między innymi wydatki, związane z urządzeniem i wyposażeniem w szafy nowo wyznaczonego pomieszczenia⁶⁷.

Niemale zasługi dla zabezpieczenia zbiorów piśmienniczych i umieszczenia ich w odpowiednich warunkach należy przypisać kanonikowi Tomaszowi Josickiemu, który działał nie tylko w komisji kapitułnej, ale był także współautorem katalogu sporządzonego w 1608 roku⁶⁸.

Pożar w 1613 roku zniszczył znaczną część katedry⁶⁹. Biblioteka nie poniosła jednak większej szkody dzięki temu, że była już przeniesiona nad kapitułarz, a tej części katedry ogień nie ogarnął.

Pomieszczenie to w krótkim czasie okazało się za szczupłe dla ciągle powiększającego się zasobu bibliotecznego, toteż już 25 kwietnia 1626 roku kapituła poleciła ówczesnemu prefektowi fabryki Szymonowi Kołudzkiemu⁷⁰, kierującemu pracami przy odbudowie spalonej katedry, wyszukać w kościele odpowiednie miejsce na cele biblioteczne⁷¹.

Zalecenie to nie od razu zostało zrealizowane, bo w dwa lata później, w 1628 roku, kapituła zorientowawszy się, że uszkodzenie stropu bibliotecznego nad kapitułarzem może poważnie zagrażać książkom, poleciła, pod nieobecność prefekta fabryki, swojemu prokuratorowi, aby natychmiast szkody te naprawił⁷². Ten stan biblioteki nie był jednak zadowalający i stanowił w dalszym ciągu przedmiot niemałej troski.

W osiem lat później kapituła generalna w dniu 26 kwietnia 1636 roku sprawę tę przekazała archidiakonowi Świętosławowi Strzałkowskiemu,

⁶⁷ AAG, ACap. „Liber expens...”, sygn. B 303 k. 210: „X. 1610—IV. 1611. ...Pro 8 asscribus ad tegend. pavementum bibliothecae per 6 gros. (fac.) flor. 1, gros. 18... Serifabro ad fortificandum gradus pro 18 ferramentis, alias kłamy, flor. 1, gros. 2. Item eidem serifabro pro 24 ferramentis, paulo minoribus, ad firmandum repositoria librorum, alias szafy, flor. 1, gros. 18... Levigatori Alberto ab ornamento graduum, alias od listrowania, a pavimento in bibliotheca, a repositoriis, alias szafy, et pro duabus mensis, ac duobus sedilibus flor. 48... Pro continuatione fabricae bibliothecae... floreni 87/9...”.

⁶⁸ AAG, ACap. „Inventarium thesauri et totius ac universae supelectilis Ecclesiae Metropolitanae Gnesnensis, iussu et mandato Venerab. Capituli, pro festo natalis sancti Adalberti in anno millesimo sexcentesimo octavo generaliter celebrati, per d.d. deputatos, r.r. Albertum Lubieński, Thomam Jossittium, i.u. doctorem, eiusdem ecclesiae canonicos, factum ac diligenter conscriptum”, sygn. B 118.

⁶⁹ AAG, ACap. „Liber praesentiarum vicariorum catedr. a. 1603—1614”, sygn. B 744 k. 367v; WAP, „Księgi miejskie miasta Gniezna (1613—1614)”, sygn. 34 k. 183.

⁷⁰ Szymon Kołudzki (1570—1656), proboszcz gnieźnieński, scholastyk kujawski, kustosz płocki i kanonik krakowski, wielce zasłużony i oddany dla kościoła metropolitalnego gnieźnieńskiego (Korytkowski, *Pralaci*, t. 2 s. 271—272).

⁷¹ AAG, ACap. „Acta V. Capit.”, sygn. B 24 k. 47: „Locus bibliothecae pro asservandis libris, ut aptior in ecclesiae eligatur, dexteritati admodum mdi dni Simonis Kołudzki, custodis Plocensis, uti fabricatoris, committitur, necnon nostris, et appoaratus”.

⁷² Tamże, sygn. B 24 k. 130v: „13. I. 1628. ..Ne libri in Bibliotheca Capitulari propter pluviae descensum corrumpantur, decreverunt admodum reverendi foramen, quo perfluit fornix, reparandum quamprimum, quod commiserunt reverendo domino procuratori mensae ex pecunia caeci, in absentia pro hinc domini fabricatoris”.

ówczesnemu prefektowi wciąż jeszcze trwającej odbudowy katedry⁷³. Można przyjąć, że to właśnie on wybrał i na nowo kazał przystosować na potrzeby biblioteki pomieszczenie nad bramą spiżową, czyli w „dawnym lektorium”. Przeniesienie księgozbioru katedralnego, powiększonego darowizną testamentową arcybiskupa Baranowskiego, nastąpiło jeszcze w 1638 roku⁷⁴. Fakt, że tam był umieszczony księgozbiór, potwierdza wizytacja Stanisława Lipskiego z 1696 roku⁷⁵.

Odrębny księgozbiór stanowiła biblioteka kolegium penitencjarzy katedralnych. Instytucja ta, erygowana przez arcybiskupa Wojciecha Jastrzębca w 1428 roku⁷⁶, dysponowała własnym, dość znacznym zbiorem. Powstał on przede wszystkim z darów testamentarnych członków tegoż kolegium i innych ofiarodawców⁷⁷. Od początku jej powstania aż do 1687 roku mieściła się w kaplicy Jarosława Bogorii ze Skotnik⁷⁸, przylegającej od zachodu do dawnego skarbcza (*antiquus thesaurus*).

W kaplicy św. Walentego, znajdującej się po północnej stronie nawy katedralnej, a przylegającej od zachodu do zakrystii prałackiej, przechowywano zespół ksiąg należących do kolegium wikariuszy. Kaplica ta była oddana do ich dyspozycji i użytku. Tutaj też przechowywano, obok ksiąg, sprzęt liturgiczny i inne rzeczy stanowiące własność kolegium⁷⁹.

Reasumując powyższe wywody dotyczące pomieszczeń bibliotecznych w katedrze gnieźnieńskiej stwierdza się, że ich kolejność chronologiczna przedstawia się następująco: w romańskiej katedrze książki przechowywano zasadniczo w skarbcu kościelnym, mieszczącym się w izbie wieży północnej, a inne, potrzebne do sprawowania służby Bożej, w zakrystii. W katedrze gotyckiej z czasów Jarosława Bogorii ze Skotnik, a więc w drugiej połowie XIV wieku, część ksiąg miała swoje stałe miejsce w zakrystii, a część w skarbcu kościelnym (*antiquus thesaurus*), znajdującym się w dolnej kondygnacji kaplicy Najświętszego Sakramentu. W pierwszej połowie XV wieku, dotychczasowy skarbiec (*antiquus thesaurus*)

⁷³ Tamże, sygn. B 24 k. 365v: „...Dexteritati admodum rudi dni Swentoslai Strzałkowskiego, archidiaconi Posnaniensis, uti fabricatori committitur, ut locum pro bibliotheca sive libris ecclesiae asservandis provideat fieri procuret”.

⁷⁴ Tamże, sygn. B 24 k. 424v: „22. X. 1638. Locus pro bibliotheca auctoritate praesentis generalis capituli deputati ...Dni Petrus Odorovius st. et i. u. d., canonicus, Lucas Wilkostowski et Adrianus Smielowski, canonici Gnesn. et r. d. Samuel Skiciwa, paenitentiaris, ut libros Ecclesiae Metropol. Gnesn. et post olim [...] Albertum Baranowski, archiepiscopum Gnesn. ecclesiae testamento legatos, et ordinent et locis suis iam paratis ponant et collocent”.

⁷⁵ AAG, ACons. „Acta Visit. Stan. Lipski de a. 1696”, sygn. E 6 k. 10: „Bibliotheca Ecclesiae est super portam aeneam, in ingressu templi, ad quem ascensus per gradus ex capella Dzierzgowiana, in qua sunt libri secundum inventarium conscriptum, quod conservatur penes per ill. d. Gasparum Chudzyński, can. doct.”.

⁷⁶ AAG, ACons. „Acta Visit. V. de Seve, 1603”, sygn. E 40 k. 14v—15.

⁷⁷ Korzytkowski, *Pralaci*, t. 1 s. 121.

⁷⁸ AAG, ACap. „Decretum reformationis pro Ecclesia et Rnodo Capitulo per Ignatium Raczyński [...] archiep. Gnesn. [...] 20. X. 1810”, sygn. B 96 k. 85v.

⁷⁹ AAG, ACap. „Protocollon actorum Collegii Vicariorum Ecclesiae Metropolitanae Gnesnensis 1703—1763”, sygn. B 775 k. 28: „14. I. 1713. Inventarium Capellae S. Valentini. Prae oculis habendo ordinem bonum, tam in ecclesia quam extra collegii nostri semper tenendum, ne aliquid disordinationibus censurae superiorum subiaceant, ad conscribendum inventarium in Capella Vicariali S. Valentini supplectilis ac unicusque rei in eadem depositae adm. reverendi Stanislaus Kozielski, Joannes Borysławski deputantur”.

służył wyłącznie za pomieszczenie biblioteczne. W drugiej połowie XV wieku bibliotekę urządzono nad zakrystią i tam przeniesiono księgozbiór z „dawnego skarbcza”, który aż do tej chwili spełniał rolę lokum bibliotecznego. W początku XVII wieku bibliotekę umieszczono nad kapitularem, zaś w połowie tegoż stulecia przeniesiono ją do pomieszczeń nad bramą spiżową. Te zmiany nie wyłączały wszakże możliwości zachowania równocześnie — przynajmniej jakiejś ilości ksiąg — w wyżej wyszczególnionych pomieszczeniach, o ile tylko ich stan budowlany pozwalał na to, aby służyły jako lektoria czy schowki katedralne. Ponadto od 1428 roku kaplica Bogorii służyła za pomieszczenie dla biblioteki kolegium penitencjarzy, a w kaplicy św. Walentego przechowywano księgozbiór należący do kolegium wikariuszy.

2. TECHNIKA BIBLIOTECZNA

Co prawda nie dochowały się do naszych czasów — poza ławami okiennymi i katenatami — urządzenia wewnętrzne Biblioteki Katedralnej z omawianego okresu, a zapiski źródłowe bardzo skąpo informują o jej pierwotnym wyposażeniu, sposobie przechowywania księgozbioru i jego układzie. Niemniej jednak, w oparciu o te fragmentaryczne dane oraz o powszechnie wówczas stosowaną praktykę biblioteczną, spróbujemy na tyle, na ile to będzie możliwe, zrekonstruować urządzenie średniowiecznej i późniejszej biblioteki katedralnej oraz stosowaną wówczas technikę biblioteczną.

Gdy chodzi o urządzenie pierwotnej biblioteki-skarbcza i rozmieszczenie nielicznych jeszcze wówczas ksiąg rękopiśmiennych, można przyjąć, że od początku, podobnie jak to miało miejsce w innych bibliotekach kościelnych na Zachodzie (te, bez wątpienia poprzez mnichów benedyktyńskich, stały się dla nas wzorem), przechowywano je w skrzyniach⁸⁰, bądź w zamykanych, dobrze zabezpieczonych szafach, zwanych z łacińska „armaria”, umieszczanych we wnękach ściennych⁸¹. Takie „armaria” znajdowały się prawdopodobnie w kilku różnych miejscach kościoła, i to wszędzie tam, gdzie były skupione księgi stosownie do swego przeznaczenia użytkowego, a więc przynajmniej w zakrystii i skarbcu. Tak w skrzyniach, jak i w armariach, książki były ułożone licem kart na zewnątrz. Na licu był wypisany tytuł danej księgi⁸² celem łatwiejszego odszukania potrzebnego dzieła.

W późniejszym okresie stosowano, nietylko w lektoriach i w chórze prezbiterium, lecz także w bibliotece i w skarbcu, system pultowy⁸³. Przynajmniej jakaś część ksiąg była rozmieszczona na pulpitych i przy-mocowana do nich łańcuchami⁸⁴.

⁸⁰ AAG, ACap. „Acta V. Capit.”, sygn. B 14 k. 159v: „A. 1435. Item libri [...] in capitulo generali repositi, et in magna cista [...] servati”. Druk: *Acta capitulorum*, I nr 1646.

⁸¹ Semkowicz, *Paleografia łacińska* s. 150—151.

⁸² Takie zapisy tytułu na licu kart mają zachowane do dziś w AAG, Bibl. Katedr. inkunabuły sygnowane: Inc. 215, 216, 378, 381, 382, 383, 384, 449.

⁸³ AAG, ACap. „Acta V. Capit.”, sygn. B 16 k. 396v.

⁸⁴ Tamże, sygn. B 17 k. 60v: „16. VII. 1511: Venerabilis dominus Johannes Groth, doctor canonicus, recepit in mutuum de thesauro ecclesie secundam partem

Z początkiem XVII wieku przeniesioną nad kapitularz bibliotekę katedralną wyposażono w nowe, otwarte szafy-regały, zwane „repozytoriami”⁸⁵. Tym samym odstąpiono w zasadzie od innych sposobów przechowywania ksiąg, np. od systemu pultowego, zachowując go tylko w prezbitarium.

W średniowiecznej Bibliotece Gnieźnieńskiej trudno mówić o systematycznym sygnowaniu, ułożeniu i katalogowaniu księgozbioru w dzisiejszym tego słowa znaczeniu. Jednak podział na takie zespoły jak teologiczny, prawniczy, liturgiczny wskazuje na stosowanie układu rzeczowego. Zachowane do dziś księgi nie noszą — poza notami proweniencyjnymi, mówiącymi o przynależności do osoby⁸⁶, bądź kościoła⁸⁷ — innych, średniowiecznych znaków, które by informowały o konkretnie dla danej pozycji wyznaczonym miejscu w skrzyni, armarii czy na pulpicie. Należy przyjąć, że początkowo o rozmieszczeniu skrzyń, szaf i pulpików, jak i dzieł w tychże, stanowiła raczej praktyczna użyteczność ksiąg. Częste korzystanie z katedralnego księgozbioru naukowego w XV i XVI wieku⁸⁸ pozwala przyjąć nie tylko operowanie spisem ksiąg (katalogiem), który obejmował przynajmniej zasadnicze działy, lecz także jakimś systemem sygnaturowania⁸⁹, a to w celu szybszego odszukania księgi na półkach. Samo stosowanie układu porządkowego w księgozbiornie i istnienie inventarza jest poświadczone źródłowo dopiero w 1605 roku, gdy przenoszono bibliotekę nad kapitularz. Wówczas to kapituła wyraźnie zaleciła ustawić księgi według już poprzednio ustalonego porządku⁹⁰. Nie ma natomiast wzmianki, kiedy ten porządek wprowadzono.

Dla braku ściślejszych przekazów źródłowych nie sposób dziś ustalić jaki był system porządkowania księgozbioru w katedrze gnieźnieńskiej, zastosowany w poszczególnych zespołach, w zależności od miejsca ich złożenia (chór, zakrystia, biblioteka). Poza powszechnie stosowanym wówczas podziałem rzeczowym⁹¹, dla ksiąg złożonych w skrzyniach element porządkowy mógł stanowić rodzaj oprawy (bardziej lub mniej kosztowne). Repozytoria czy szafy o stałych półkach, należące do wyposa-

Bonaventurae cum catena”. Wiele zachowanych do dziś rękopisów, sygnowanych np. MS 13, 23, 40, 168 oraz inkunabułów nosi wyraźny ślad łańcucha.

⁸⁵ AAG, ACap. „Acta V. Capit.”, sygn. B 23 k. 47; „Liber expens.”, sygn. B 303 k. 210; B 314 k. 39v.

⁸⁶ AAG, Bibl. Katedr., sygn. MS 17, 18—23, 37, 55, 61, 77.

⁸⁷ Tamże, sygn. MS 19, 25, 69, 72, 73, 165, 168.

⁸⁸ AAG, ACap. „Acta V. Capit.”, sygn. B 14 k. 25, 81v, 159v, 220v, 250v; B 15 k. 2v, 89v, 121, 181, 260v, 286, 295v, 392, 433v.; B 16 k. 22, 23, 50v, 128v, 250v, 254v, 416, B 17 k. 6r/v, 104; B 20 k. 94.

⁸⁹ Ze księgi były w jakiś sposób sygnowane, i to już na początku XV w., dowodzi poniższa notatka, mówiąca o dziełach legowanych Bibliotece Katedralnej przez Mikołaja Kieckiego (AAG, ACap. „Acta V. Capit.”, sygn. B 14 k. 159v: „30. IV. 1435. Item libri infrascripti per venerabilem Nicolaum, archidiaconum, dictum Kyczka, pro Ecclesia Gnesnensi testamentaliter legati [...] in capitulo generali repositi in magna cista [...] signati”).

⁹⁰ Tamże, sygn. B 23 k. 47: „27. X. 1605 ...Bibliotecam vero ac quosvis libros capitulares ad [...] transferre et in loco assignato ordine congruo collocare curabit”; tamże k. 235: „25. X. 1511. ...Fabricam Bibliothecae Ecclesiae istius, prout caepit continuet, libros in ordinem redigat, eorundem inventarium conscribi curet ordinetque...”.

⁹¹ Przywecka-Samecka, *Z dziejów najstarszych pomieszczeń bibliotecznych* s. 10; Hornowska, *Zdzitowiecka-Jasińska, Zbiory rękopiśmienne* s. 425.

żenia pomieszczeń bibliotecznych, narzucały układ według formatu, a to dla wykorzystania miejsca.

Od najdawniejszych czasów Księgozbiór Gnieźnieński był użytkowny nie tylko w miejscu przechowania, zwłaszcza dla potrzeb wykładowców i scholarów szkoły katedralnej, lecz również na zewnątrz. Poszczególne dzieła wypożyczano arcybiskupom⁹², członkom kapituły⁹³, i niższemu duchowieństwu⁹⁴, jak również duchownym spoza kręgu lokalnego⁹⁵.

Nie są nam bliżej znane warunki korzystania z biblioteki na miejscu. Nie ulega wątpliwości, że profesorowie i scholarzy mieli bezpośredni dostęp do interesujących ich ksiąg, wyłożonych na pulpitych w lektorium czy prezbiterium⁹⁶. Natomiast przy wypożyczaniu ksiąg na zewnątrz trzymano się pewnego regulaminu, który ustalał następujące warunki:

- 1) wyraźna zgoda kapituły⁹⁷,
- 2) poręczenie przez członka kapituły⁹⁸,
- 3) wręczenie wypożyczanego dzieła zainteresowanej osobie przy świadkach⁹⁹,
- 4) skrętne zapisanie w aktach kapitulnych tytułu dzieła¹⁰⁰ (czasem ze szczegółowym opisem cech zewnętrznych, materiału, rodzaju oprawy) oraz imienia czy nazwiska wypożyczającego¹⁰¹,
- 5) określenie terminu wypożyczenia¹⁰² — zwracano baczną uwagę na zwrot dzieła w wyznaczonym terminie, co również skrętnie odnotowywano¹⁰³,
- 6) wyznaczenie i złożenie odpowiedniego zastawu¹⁰⁴,
- 7) rewers podpisany osobiście¹⁰⁵.

Trzeba jednak zaznaczyć, że nie wszystkie wyżej wyszczególnione warunki łącznie stosowano.

⁹² AAG, ACap. „Acta V. Capit.,” sygn. B 14 k. 220, 437v; B 15 k. 121, 181.

⁹³ Tamże, sygn. B 14 k. 25; B 15 k. 89v, 260v; B 16 k. 45v, 50v, 416; B 17 k. 104; B 20 k. 94. W zachowanym do dziś rękopisie, sygnowanym MS 73, znajduje się zapiska następującej treści: „Anno 1466 liber Ecclesie Gneznensis receptus per me Albertum de Gay (Wojciech z Gaju, kanonik gnieźnieński od 1458 r., † 1488), custodem eiusdem ecclesie, et in finem me huic libro manu propria subscripsi, ut, si moriar, restituatur”. Druk: Trzeciński, *Katalog rękopisów* s. 41.

⁹⁴ AAG, AConś. „Acta actorum Consistorii Gnesn. A. 1433—1434”, sygn. A 15 k. 15v; AAG, ACap. „Acta V. Capit.,” sygn. B 14 k. 81v; B 16 k. 247v, 250v.

⁹⁵ AAG, ACap. „Acta V. Capit.,” sygn. B 14 k. 250v; B 15 k. 121; B 16 k. 23, 110v, 128v, 399; B 19 k. 468; B 22 k. 620v, 690v: „...eosdem libros etiam per domos, non solum indorum d., sed et personarum externarum passim circumferri...”.

⁹⁶ Tamże, sygn. B 16 k. 396v.

⁹⁷ Tamże, sygn. B 14 k. 220: „A. 1441. Dominus Redvogius, praepositus de mandato et voluntate dominorum qui [...] concesserunt r.dno Vincentio tria volumina librorum ecclesie [...] sub spe restitutionis [...] thesaurum eiusdem Ecclesie Gnesnensis...”. Druk: *Acta capitulorum*, I nr 1710; tamże k. 250v; tamże, sygn. B 15 k. 2v, 34.

⁹⁸ Tamże, sygn. B 15 k. 295v: „A. 1471. Arnolphus reposuit libros [...] pro quibus dominus Benedictus de Lopiennno fidelusserat...”; tamże, sygn. B 16 k. 247v.

⁹⁹ Tamże, sygn. B 15 k. 286; B 16 k. 110v.

¹⁰⁰ Tamże, sygn. B 16 k. 110v.

¹⁰¹ Tamże, sygn. B 14 k. 25, 81v, 250v; B 15 k. 2v, 89v, 181, 260v; B 16 k. 45v, 110v, 128v, 247v, 254v, 416.

¹⁰² Tamże, sygn. B 16 k. 247v; B 17 k. 13v; B 19 k. 468.

¹⁰³ Tamże, sygn. B 15 k. 260v, 286, 295v; B 16 k. 427.

¹⁰⁴ Tamże, sygn. B 14 k. 159v; B 15 k. 34.

¹⁰⁵ Tamże, sygn. B 24 k. 57v; Bibl. Katedr. sygn. MS 73.

Obok tych pojedynczych wzmianek można odnaleźć w aktach całe spisy osób i tytułów książek przez nie wypożyczanych¹⁰⁶. Jednak poza tymi zapisami w aktach kapitulnych nie dochował się ślad istnienia i prowadzenia oddzielnych rejestrów albo ksiąg wypożyczeń, w których zapisywano tylko wypożyczenia i zwroty. Często praktyka wypożyczeń podsuwa myśl, że takie księgi musiały być prowadzone.

Z biegiem czasu, w trosce o bezpieczeństwo książki i zagwarantowanie jej zwrotu, stawiano wypożyczającym coraz większe wymagania. W 1435 roku kan. Mikołaj Kicki zastrzegł w testamencie, aby legowane bibliotece przezeń dzieła nikomu nie były poza jej obręb wypożyczane, chyba że wypożyczający zgodzi się złożyć zastaw w złocie lub srebrze, i to w wysokości podwójnej wartości książki¹⁰⁷. Od połowy XV stulecia rozciągnięto ten warunek złożenia zastawu na każde wypożyczone dzieło i na każdego wypożyczającego, bez względu na piastowaną godność. Wysokość „vadium” musiało równać się wartości książki¹⁰⁸.

Mimo takich restrykcji, istniała duża możliwość wypożyczania, zwłaszcza dla gremium kapitulnego, a szczególnie dla tych spośród nich, którzy byli wykładowcami. Świadczy o tym dekret kapituły z dnia 23 października 1460 roku, który ze względu na jego wagę cytuję w tłumaczeniu: „Wyżej podpisani kanonicy, omawiając sprawę wykładów na uczelni, postanowili i uchwalili, że członkowie gremium (kapitulnego) mogą swobodnie brać księgi z Biblioteki Katedralnej dla prowadzenia wykładów. Każdy wypożyczający książkę albo książki, winien wpisać się „ad matricam” (to jest do księgi wypożyczeń), z podaniem, jakie księgi wziął, kiedy zwróci; z tym zastrzeżeniem, że zabierający książki (obojętnie) jedną czy więcej, jest zobowiązany pod karą okazywać je na kapitułach generalnych, z oświadczeniem, jakie książki wypożyczył. Dokonawszy tego mógł je ponownie zabrać dla studium, o ile je nadal potrzebował, a po wykorzystaniu musiał pod groźbą kary i cenzur kościelnych zwrócić je do skarbcza (biblioteki)”¹⁰⁹. Widocznie jednak doświadczenia z takiego ułatwienia w wypożyczaniu nie były zbyt korzystne, skoro na przełomie XVI/XVII wieku ograniczono do minimum wypożyczenie ksiąg poza bibliotekę, obostrzając warunki, a nawet grożąc w razie ich niedotrzymania poważnymi sankcjami¹¹⁰.

¹⁰⁶ AAG, ACap. „Acta V. Capit.”, sygn. B 14 k. 81v, 220; B 15 k. 2v, 89v, 121, 181, 286; B 16 k. 141, 183, 416, 427, 428; B 17 k. 104.

¹⁰⁷ Tamże, sygn. B 14 k. 159v.

¹⁰⁸ Tamże, sygn. B 15 k. 34: „9. XII. 1451. Decretum super libris ecclesie [...]. Prelati et canonici [...] statuerunt, quod nullus dominorum libros ecclesie de thesauro recipiet, nisi [...] ponet vadium sive pignus in valore libri due...”. Druk: *Acta capitulorum*, I nr 1805.

¹⁰⁹ Tamże, sygn. B 15 k. 141: „23. X. 1460. Admittuntur dni ad recipiend. libros de thesauro. Item dni suprascripti habendo tractatum de leccionibus audientibus decreverunt et statuerunt, quod fratres gremio libere possunt recipere libros ecclesie pro audiendis lectionibus, et quod quilibet recipiens librum vel libros inscribet se ad matricam, recognoscendo, quos recepit, et de restituendo, ita, quod recipiens libros, unus vel plures, quilibet sub pena tenebitur representare in singulis generalibus capitulis et ostendere dnis, quales libros commodavit vel recepit et ostensione dnis facta, si ulterius indiguerit eisdem, poterit recipere pro studio suo, et iterum tenebitur restituere eosdem ad thesaurum sub pena et censuris ecclesiasticis”.

¹¹⁰ Tamże, sygn. B 22 k. 689: „21. VIII. 1601. De usu vero librorum tale factum decretum. Decreverunt mndi dni libros capitulos absque consensu Capituli

Na dalszy rozwój praktyki wypożyczeń wskazuje dekret kapituły z 28 maja 1626 roku, nakazujący składanie poświadczeń na piśmie czyli rewersów ¹¹¹.

Kapituła stosując różnorodne i coraz ostrzejsze rygory miała na względzie przede wszystkim dobro biblioteki, mianowicie zabezpieczenie dzieł przed ewentualnym przywłaszczeniem przez wypożyczającego, zaginięciem i zniszczeniem. Rolę sekuracji spełniały także formuły anatem na złodziei i niszczyteli książek, mające stanowić dla nich ostrzeżenie i groźbę. Tego rodzaju formuły stosowano już w Bibliotece Gnieźnieńskiej znacznie wcześniej, czego dowodem jest Biblia, fundowana dla niej przez abpa Jarosława Bogorię ze Skotnik w 1373 roku ¹¹².

Dla tych samych przyczyn kapituła, jako główny opiekun biblioteki, zarządzała często przeglądy wypożyczonych ksiąg, monitowanie tych, którzy zbyt długo przetrzymywali dzieła u siebie ¹¹³, a w wypadku śmierci wypożyczającego, rewindykowanie wypożyczonej księgi przez upoważnionego delegata ¹¹⁴. Natomiast winnym wykroczeń i lekceważącym napomnienie wytaczano proces, kończący się zwykle surowym wyrokiem, a nawet uwięzieniem, np. za wycięcie iluminowanych kart w kodeksie pergaminowym ¹¹⁵.

extra locum capitularem non debere efferri, si vero quispiam rndorum libro aliquo opus habuerit, in loco capitulari et uti licebit, si vero librum aliquem ad sibi necessaria excipienda, in domum accipere oportuerit, non nisi consensu V. Capituli accedente et fieri poterit. Quod si quispiam rndorum d. propria fuerit audacia secus facere praesumpserit, omnibus refectionibus ad spacium unius quartualis anni privabitur, vigore huius decreti in praesenti Capitulo mutuo omnium consensu facto”.

¹¹¹ Tamże, sygn. B 24 k. 57v: „28. V. 1626. Libri ex bibliotheca dandi. Ad petitionem excellentis magistri Schoiae Metropolitanae Gnesnensis decernuntur libri dandi ecclesiae pro studiis apti et necessarij, per rndum Jacobum Dubium, i.u.d., paenitentiarium et bibliothecarium, debet autem recognitionem in scripto dare super iis libris, quos accipiet, eosdem reddituros”.

¹¹² AAG, Bibl. Katedr., sygn. MS 168 k. 1: „...Quiquunque eandem bibliam a supradicta ecclesia alienaverit, amathematizatus est”. Druk: Trzcziński, *Katalog rękopisów* s. 50.

¹¹³ AAG, ACap. „Acta V. Capit.”, sygn. B 15 k. 89v: „30. X. 1455. Decernitur processus pro libris. Domini decreverunt omnes, tam de gremio Capituli dominos, quam alias personas libros ecclesiae detinentes processum monitorium, ut infra duas dies, praestim pro die superius notato, in Capitulum se cum eisdem repraesentaverunt, donum vero inferius descripti monicionem parentes libros infrascriptos repraesentarunt. Praesentatio librorum Pniewski: dominus Pniewski, praepositus et officialis, praesentavit Decretales et Decretum. Item dominus Johannes de Brzosthkowo, cantor repraesentavit Decretales et librum de vita Christi, Item magister Sancto Statuta provincialia. Item librum Summae diversorum doctorum. Item Legenda Sanctorum. Item Statuta provinciae Maguntinensis. Item librum de Papistis cum imaginibus pictis. Item librum de vita Christi. Item Jacobum de Voragine in capitulari repraesentavit. Furman, custos: dominus Johannes Furman, custos Gneznensis, Apocalipsim cum glossa. Item librum Augustini super epistolas. Item Epistolas Jeronimi in capitulari repraesentavit. Jo. Nepos: Item dominus Johannes Nepos librum de prima elemosina et oratione. Item libellum suspectum hereticorum coram dominis praesentavit”. Druk: *Acta capitulorum*, I nr 1852 (jest pewna różnica w odczytaniu tekstu); tamże, sygn. B 17 k. 13v.

¹¹⁴ Tamże, sygn. B 16 k. 20v, 45v, 183, 188. Druk: *Acta capitulorum*, I nr 2234, 2252, 2357, 2381; B 17 k. 12; B 18 k. 107v.

¹¹⁵ Tamże, sygn. B 23 k. 32v—33v, 34v. Winni klerycy Wojciech z Rawy i Aleksy Papis zostali skazani na uwięzienie w mrocznym, wilgotnym i zimnym karczerze (jeden w niższych pokładach wieży północnej, drugi w lochach zamku arcybiskupiego) oraz na głodówkę.

Innym sposobem zabezpieczania ksiąg przed zaginięciem (który był wyrazem troski) były nakazy rewizji całości zasobu biblioteki. Wydawano je z racji ogólnego zarządzenia, dotyczącego zlustrowania wszystkich rzeczy stanowiących własność kościoła metropolitalnego. Tego rodzaju lustracje sugerują istnienie jakichś spisów. Wskazują na to również stosunkowo częste rewizje komisyjne biblioteki, których głównym celem było spisanie i sprawdzenie ksiąg tak pod względem liczbowym, jak i treściowym¹¹⁶. Jednak mimo to, sprawa inwentaryzacji w Bibliotece Gnieźnieńskiej nie jest dostatecznie jasna, gdyż nie zachowały się żadne rejestry ujmujące same tylko księgi, choć nie ma najmniejszej wątpliwości, że takowe istniały. Jako główną przyczynę niezachowania się owych spisów do naszych czasów upatruję w tym, że każdy następny autor nowego wykazu, czy komisja, której polecono sprawdzić i spisać aktualny stan zasobu biblioteki, opierali się na poprzednim rejestrze, kreśląc w nim, odnotowując, poprawiając, uzupełniając. Każdy taki ostatni, w stosunku do nowo opracowanego, inwentarz pełnił rolę brulionu, który, choćby z racji samych kresleń w nim poczynionych, niszczone, z chwilą gdy już zawartą w nim poprawioną i uporządkowaną treść przeniesiono do nowej księgi¹¹⁷. Inne, ogólne inwentarze rzeczy kościoła metropolitalnego zachowały się jedynie w stanie szczątkowym — poza inwentarzem z 1608 roku¹¹⁸. W dodatku te nieliczne, zachowane fragmenty, jeśli czasem wymieniają jakieś księgi, to tylko te, które należały do zakrystii lub skarbcia — nigdy samej biblioteki¹¹⁹.

Pierwsza wzmianka mówiąca o sporządzeniu inwentarza wszystkich ksiąg kościoła katedralnego pochodzi z 1468 roku¹²⁰. Zachowane „Statuta Ecclesiae Metropolitanae Gnesnensis” z 1472 roku wyraźnie nakazują sporządzenie inwentarzy¹²¹. Akta kapitulne z lat 1500¹²², 1603¹²³ i 1608¹²⁴ podają, przy nakazie zweryfikowania wszystkich „rzeczy kościoła” w oparciu o dawne rejestry¹²⁵, skład osób powołanych do przeprowadzenia tych czynności.

Rewizje biblioteki, podczas których członkowie wyznaczonych komisji

¹¹⁶ Tamże, sygn. B 22 k. 328v: „12. XII. 1591. Deputatio ad conscribendos seu potius ad verificandos numerum librorum, tam magnorum, quam parvorum in Lectorio seu Bibliotheca Ecclesiae Metropolitanae [...] ne aliquod ex libris bibliothecae dependatur, denuo registra librorum verificanda decreverunt...”, tamże, sygn. B 22 k. 372, 690; B 23 k. 34, 44, 235.

¹¹⁷ Por. S. Chodyński, *Biblioteka Kapituły Włocławskiej* s. 38.

¹¹⁸ AAG, ACap. *Inventarium thesauri...*, sygn. B 118.

¹¹⁹ AAG, ACap. „Acta V. Capit.”, sygn. B 15 k. 76v—77v, 241v. Druk: *Acta capitulorum*, I nr 1839, 2001.

¹²⁰ Tamże, sygn. B 15 k. 262: „29. X. 1468. ...Domini decreverunt, quod procuratores Capituli infra hunc ad proximum capitulum generalem procurent conscribi omnia privilegia huius ecclesie, sumptibus capituli, et quod faciant inventarium omnium librorum ecclesie eiusdem...”.

¹²¹ AAG, ACap. „Statuta Ecclesiae Gnesnensis. A. 25. IV. 1472”, sygn. B 132 k. 54v: „Ut fiat inventarium rerum ecclesie et ratio”; tamże, sygn. B 134 k. 9 (A. 1505); B 135 k. 9 (A. 1494—1563); B 136 k. 19v (A. 1563—1717).

¹²² AAG, ACap. „Acta V. Capit.”, sygn. B 16 k. 320v.

¹²³ Tamże, sygn. B 22 k. 774v.

¹²⁴ AAG, ACap. „Inventarium thesauri...”, sygn. B 118 k. 1.

¹²⁵ AAG, ACap. „Acta V. Capit.”, sygn. B 22 k. 774v: „24. X. 1603. ...ad revindendum, conscribendum tam apparatus, quam thesaurii ac bibliothecae, si omnia et integra iuxta registra antiqua sint...”.

sporządzali nowe spisy ksiąg tylko dla potrzeb bibliotecznych i niezależnie od inwentarzy ogólnych, miały miejsce w latach 1591¹²⁶, 1592¹²⁷, 1593¹²⁸, 1601¹²⁹, 1602¹³⁰, 1605¹³¹, 1611¹³² i 1628¹³³. Tu również w większości wypadków podano skład osobowy komisji wykonawczej, a więc autorów tych rejestrów. Niestety, żaden z tych spisów nie zachował się ani w całości, ani nawet we fragmentach.

Mimo częstych wzmianek dotyczących sposobu wypożyczania dzieł, jak i konsekwentnego przestrzegania ustalonego, dość przezornego w tym względzie rygoru, stosunkowo rzadko są wymieniane nazwiska tych, którzy sprawowali bezpośredni nadzór nad księgozbiorem, czyli pełnili funkcję bibliotekarza¹³⁴. Jeszcze bardziej skąpe są dane wskazujące na obowiązki „armariusza”. Niewątpliwie do nich należało przypominanie o zwrocie ksiąg, jak i o ich przedkładaniu na kapitułach generalnych¹³⁵.

W latach pięćdziesiątych XV wieku funkcję tak zwanego „armariusza” pełnił, jak to można wywnioskować, kanonik Sędziwój z Czechła¹³⁶. Zapiski dotyczące biblioteki z tego okresu wskazują, że zainteresowanie Sędziwoja biblioteką wpływało nie tylko z zamiłowania naukowca, ale również z obowiązku bibliotekarza. On to sporządził kopię spisu rzeczy skarbcza z 1318 roku i wygotował w 1450 r. nowy rejestr przedmiotów znajdujących się w zakrystii, tak książek, jak kielichów i innych przedmiotów. On też wywiózł w 1454 roku, w czasie wojny z Krzyżakami, skarbiec katedralny i archiwum do zamku uniejowskiego, co zresztą należało również do obowiązków podskarbiego, jakimi był dodatkowo obarczony przez kapitułę w 1449 roku¹³⁷. Kiedy zaś przed wstąpieniem do Kanoników Regularnych w Kłodawie zdawał księgi pożyczone z biblioteki, nie omieszkał równocześnie przekazać kapitule wykazu ksiąg katedralnych, jakie były wypożyczone innym osobom¹³⁸. Fakt sporządzenia takiego wykazu i posiadania go wskazuje dobitnie na pełnienie przez niego funkcji bibliotekarza.

Pierwsza i jedyna XV-wieczna wzmianka, wskazująca wyraźnie na

¹²⁶ Tamże, sygn. B 22 k. 328v.

¹²⁷ Tamże, sygn. B 22 k. 372, 396r/v.

¹²⁸ Tamże, sygn. B 22 k. 416.

¹²⁹ Tamże, sygn. B 22 k. 690v.

¹³⁰ Tamże, sygn. B 22 k. 729v.

¹³¹ Tamże, sygn. B 23 k. 34, 44.

¹³² Tamże, sygn. B 23 k. 235.

¹³³ Tamże, sygn. B 24 k. 163.

¹³⁴ Z chwilą powstania szkół katedralnych czynność „armariusza” w Bibliotece Katedralnej pełnił scholastyk, należący do kapituły. W zakres jego obowiązków wchodziło to wszystko, co wiązało się z dziedzina nauczania, tak od strony organizacyjnej, jak i dydaktycznej. Ponadto pełnił on dodatkowo funkcję bibliotekarza i archiwariusza kapitulnego (A. Karbowiak, *Dzieje wychowania i szkół w Polsce w wiekach średnich*, t. 1 s. 45—46).

¹³⁵ AAG, ACap. „Acta V. Capit.,” sygn. B 15 k. 89v. Druk: *Acta capitulorum*, I nr 1852; B 17 k. 13v.

¹³⁶ Sędziwój z Czechła był kanonikiem gnieźnieńskim w latach 1432—1458 (Korytkowski, *Pralaci*, t. 1 s. 164, 178; J. Wiesiołowski, *Kolekcje historyczne w Polsce średniowiecznej XIV—XV wieku* s. 98).

¹³⁷ Korytkowski, *Pralaci*, t. 1 s. 168.

¹³⁸ AAG, ACap. „Acta V. Capit.,” sygn. B 15 k. 121. Druk: *Acta capitulorum*, I nr 1880, 1881.

funkcję bibliotekarza, pochodzi z marca 1489 roku i odnosi się do kanonika Jakuba Boksicy, doktora teologii i prawa¹³⁹.

Z częstych poleceń kapituły nakazujących pewnym osobom (kanonikom i profesorom), wybranym ze swego grona, przeprowadzenie rewizji biblioteki i sporządzenie nowych przeglądów ksiąg nie zawsze wynika, że właśnie ci, którym zlecono wykonanie prac rewizyjnych i inwentaryzacyjnych byli równocześnie bibliotekarzami¹⁴⁰. Niekiedy pewne szczegóły zdają się temu wyraźnie zaprzeczać. Na przykład w 1592 roku rewizję i inwentaryzację księgozbioru zlecono kanonikom Adrianowi Żernickiemu i Leonardowi Walkonowskiemu¹⁴¹. Nieco niżej, w tej samej zapisce podano, że kapituła zgadza się, aby wzmiankowany Leonard Walkonowski miał wolny dostęp do biblioteki¹⁴², co najprawdopodobniej równa się wyrażeniu zgody na jego prośbę o przywrócenie wykładów w bibliotece, czyli „dawnym lektorium”¹⁴³. Uzyskanie zgody na wolny dostęp do biblioteki wyłącza możliwość pełnienia funkcji bibliotekarza, który z racji pełnionego obowiązku nie potrzebowałby ubiegać się o ten przywilej. Prócz tego jest jeszcze wzmianka mówiąca o zdaniu klucza bibliotecznego przez tegoż kanonika Walkonowskiego nowo wybranym rewizorom biblioteki — kantorowi Florianowi Krosnowskiemu i kanonikowi Adamowi Nowodworskiemu¹⁴⁴, który otrzymał 1591 roku „dla łatwiejszego dostępu do lektorium”¹⁴⁵.

W 1601 roku kapituła, stwierdziwszy wielkie zaniedbanie w bibliotece, domagała się ściągnięcia wszystkich ksiąg wypożyczonych na zewnątrz tak członkom kapituły, jak i osobom postronnym, zapisania ich w księdze inwentarzowej oraz przekazania tegoż inwentarza swemu kancelarzowi Andrzejowi ze Słupcy (Słupcensis), w obecności świadków doktora Leonarda Walkonowskiego i kanonika Wojciecha Łubieńskiego. Zarazem zarządziła, aby wszystkie pomieszczenia biblioteczne były zamknięte na klucz, który ma być przechowywany u notariusza kapituły¹⁴⁶. Z tego wynika, że stanowisko bibliotekarza wtedy nie było obsadzone. Dopiero 26 października, z racji ponownego spisania ksiąg biblioteki katedralnej, zleconego kanonikowi Wojciechowi Łubieńskiemu wspólnie z Andrzejem Wasitą, penitencjarzem kościoła gnieźnieńskiego, i Michałem Sabiniuszem, prefektem Seminarium¹⁴⁷, pełnienie obowiązków bibliotekarza powierzono temuż właśnie kanonikowi Wojciechowi Łubieńskiemu¹⁴⁸.

¹³⁹ Tamże, sygn. B 16 k. 110v: „...Albertus Xanski [...] recognovit, se recepisse et manualiter levasse a [...] dno Jacobo de Boxicze, doctore canonico Gnezn., et alias de libraria, de ipsius cura, librum Origenis super Genesisim...”. Druk: *Acta capitulorum*, I nr 2292.

¹⁴⁰ Tamże, sygn. B 16 k. 320v; B 22 k. 328v, 396r/v, 416, 620v, 729v, 774v; B 23 k. 34, 35.

¹⁴¹ Tamże, sygn. B 23 k. 15.

¹⁴² Tamże, sygn. B 23 k. 15: „Rndi dni [...] putaverunt, ut ad locum librariae [...] tum rndo dno theologo (Leonardo Valconovio) libere venire permittat...”; tamże, sygn. B 22 k. 288: „A. 1591” — zapiska o podobnej treści.

¹⁴³ Tamże, sygn. B 22 k. 328v.

¹⁴⁴ Tamże, sygn. B 23 k. 35.

¹⁴⁵ Tamże, sygn. B 22 k. 328v.

¹⁴⁶ Tamże, sygn. B 22 k. 690v.

¹⁴⁷ Tamże, sygn. B 23 k. 44.

¹⁴⁸ Tamże, sygn. B 23 k. 44: „...deputaverunt praedicti domini canonici (Alberti Lubienksi) eiusdemque fidei et curae Bibliothecam Capitularem commiserunt, prout autoritate actuque praesentis capituli committunt”.

Bardziej szczegółowa notatka, precyzująca po raz pierwszy przede wszystkim obowiązki bibliotekarza, pochodzi z 24 kwietnia 1617 roku. Dotyczy ona nie tylko powołania na bibliotekarzy Stanisława Grota, doktora teologii, i Piotra Odorowskiego, doktora obojga prawa, ale wymienia zleczone im zadania, mianowicie osuszenie i oczyszczenie wszystkich ksiąg przy pomocy kościelnych, dalej uporządkowanie, ułożenie i spisanie ich, oraz wietrzenie biblioteki celem odwilżenia tak pomieszczeń, jak i samych ksiąg. Oni też mają zająć się założeniem okien, które można by otwierać dla przewietrzenia pomieszczeń oraz osuszenia murów i księgozbioru¹⁴⁹.

Następnego już roku kapituła wybrała na bibliotekarza kanonika Wojciecha Wysockiego, dodając mu do pomocy doktora obojga prawa Jakuba Dubiusza, penitencjarza gnieźnieńskiego¹⁵⁰. Niemal identyczne informacje, dotyczące tak wyboru, jak i obowiązków bibliotekarza, są zawarte w kolejnych, późniejszych notatkach z lat 1622¹⁵¹, 1623¹⁵² i 1625¹⁵³. Wynika z nich, że przez wszystkie te lata ci dwaj mieli staranie o bibliotekę katedralną.

Dnia 29 października 1622 roku kapituła wydała dekret¹⁵⁴, traktujący o bibliotece, w którym bardzo szczegółowo i wielostronnie określono zadania i obowiązki tak bibliotekarza, jak też ewentualnych jego współpracowników. Już w kwietniu 1623 roku abp Wawrzyniec Gembicki wcielił powyższy dekret *in extenso* do postanowień i zarządzeń powizytacyjnych gnieźnieńskiego kościoła metropolitalnego¹⁵⁵. W dekreście postawiono przede wszystkim żądanie, aby odtąd co roku, na kapitule generalnej, kapituła wybierała ze swego grona nowego bibliotekarza. Do jego obowiązków należały: troska o książki tak, by robak i wilgoć nie miały do nich dostępu; opracowywanie wykazów i to w dwóch egzemplarzach, jeden przeznaczony dla potrzeb biblioteki, drugi, opieczętowany przez kapitułę i podpisany przez bibliotekarza oraz przewodniczącego tejże instytucji, ma być przechowywany u notariusza kapituły. Ponadto książki mają być wypożyczane za poświadczeniem (na rewers), z ustaleniem terminu zwrotu. Bibliotekarz miał dopilnować, aby książki po upływie ustalonego czasu wróciły do biblioteki, nawet wówczas, gdy dzieło nie zostało jeszcze całkowicie wykorzystane przez wypożyczającego. Jeśli konieczność tego wymaga, można je ponownie wypożyczyć (tej samej osobie) na tych samych, co poprzednio, warunkach. Przy odbiorze ksiąg bibliotekarz winien sprawdzić czy przypadkiem książka nie została przez czytelnika podarta, poplamiona lub w jakiś inny sposób uszkodzona.

¹⁴⁹ Tamże, sygn. B 23 k. 411v: „24. IV. 1617. ...Curam bibliothecae huius almae ecclesiae r. dnis canonicis: Stanislaeo Groth, s.t. et Petro Odorovio, i.u. doctoribus rdnis dni comiserunt, ita ut opera et labore sanctoriorum libri omnes mundentur et exsicentur, mundati et siccati cura et opera r.d. ordinentur, disponentur, conscribanturque, fenestrae, ut possint aperiri propter ventilationem, ut exsicentur muri et libri sumptibus Venerabilis Capituli comparabunt”.

¹⁵⁰ Tamże, sygn. B 23 k. 505v: „IV. 1618”.

¹⁵¹ Tamże, sygn. B 23 k. 657v.

¹⁵² Tamże, sygn. B 23 k. 677v.

¹⁵³ Tamże, sygn. B 24 k. 7.

¹⁵⁴ Tamże, sygn. B 23 k. 661v.

¹⁵⁵ AAG, ACap. „Decreta et ordinationes visitationis Eccl. Metropol. Gnesn. [...] per [...] d. Laurentium Gembicki, archiep. Gnesn. A. 1623”, sygn. B 92 s. 55—56.

Co roku, przed jesienną uroczystością św. Wojciecha (22. X — „*translatio sancti Adalberti*”), miał być dokonywany przegląd wszystkich ksiąg podług istniejącego spisu. Rewizję powyższą przeprowadzać miała każdorazowo, specjalnie w tym celu powołana przez kapitułę komisja, której obowiązkiem było badać pilnie, jak książki są przechowywane i jaki jest ich stan. Po dokonanej rewizji komisja miała złożyć kapitule szczegółowe sprawozdanie z istniejącego stanu rzeczy w bibliotece i określić, jakie jej zdaniem należałoby przedsięwziąć środki zaradcze, celem dalszego, lepszego zabezpieczenia księgozbioru.

Każdemu bibliotekarzowi-kanonikowi ma być przydany do stałej pomocy socjusz, wybrany z doktorów wykładających w Seminarium. Tak bibliotekarz, jak i socjusz będą jednakowo odpowiedzialni za księgozbiór.

Wszelkie dodatkowe prace porządkowe, jak oczyszczanie i osuszanie ksiąg oraz inne, wynikające z aktualnych potrzeb biblioteki, miały być wykonywane przez alumnów Seminarium Duchownego¹⁵⁶.

Stosownie do tych wytycznych na kapitule generalnej, która odbyła się 23 października 1623 roku, wybrano ponownie dotychczasowych bibliotekarzy — kanonika Wojciecha Wysockiego i penitencjarza Jakuba Dubiusza, doktora obojga prawa¹⁵⁷, których zresztą zatwierdzono jeszcze raz w 1625 r.¹⁵⁸.

Sprecyzowane zarządzenia dotyczące biblioteki dały dobry rezultat, a ład w bibliotece było łatwiej utrzymać, skoro aż do 1663 roku kapituła na swoich obradach tego problemu nie poruszała¹⁵⁹. Wprawdzie jeszcze kilkakrotnie zarządzano rewizję biblioteki, powołując do tej pracy ko-

¹⁵⁶ AAG, ACap. „Acta V. Capit.” sygn. B 23 k. 661v: „29. X. 1622. De bibliotheca. Unus ex rndis dnis in Capitulo Translationis Sti Adalberti elegatur quotannis bibliothecarius, qui curam librorum habeat provideatque, ne a vernibus et tineis aut situ consumantur. Omnium indices conscribantur, et bina conficiantur exemplaria, quorum alteram penes r.d. bibliothecarium asservetur, alterum penes V. Capit., signentur aut sigillo V. Capituli, et a rndo dno protunc Vener. Capit. praesidente, aut ipso et dno bibliothecario subscribantur. Nemini mutuo dentur absque recognitione accipientis, et nonnisi cum praefixatione termini restitutionis, in quo teneatur omnino mutuans libros ad bibliothecam deferre, vel si ulterior usus eorum illi necessarius fuerit, cum nova recognitione et praefixatione termini concedantur praecavendo, ne amittantur, lacerentur, maculentur, sed bene tractentur integritate restituantur. Non solum mutatione aliqua accedente rndi dni bibliothecarii, sed etiam annis singulis ante festum Translationis Sti Adalberti reveideantur iuxta indicem per deputatos Vnclis Capituli, qui diligenter considerabunt, an sint libri integri, an corruptantur, quomodo asserventur et prout repererint in gener. capitulo referent; et Vncl Capitulum decernat, quae illi oportuna ad conservandos videbuntur, socium quoque unum ex doctoribus Seminaris illi adiungat semper, qui curam bibliothecae in solidum cum ipso habeat. Alumni Seminaris ad omnem requisitionem eorum teneantur, ad mundandos libros et ad alias operas in bibliotheca praestandas.

¹⁵⁷ Tamże, sygn. B 23 k. 677v: „Admodum rr.dd. videndi magnam diligentiam, tam in asservandis, quam bona ordine dispositis libris in Bibliotheca Ecclesiae Metropolitanae Gnesn., r.d. Albertum Wysocki, canonicum Gnesn. et venerab. Jacobum Dubium, l.u. doctorem, poenitentiarium, pro sequenti anno reelectos esse censuerunt”.

¹⁵⁸ Tamże, sygn. B 24 k. 163.

¹⁵⁹ Tamże, sygn. B 25 k. 519v.

misyjnej odpowiednie osoby, lecz w skład tych komisji nie wchodzili bibliotekarze¹⁶⁰.

Do zasadniczych więc obowiązków ówczesnego bibliotekarza należało staranie o księgozbiór, porządkowanie i udostępnianie dzieł oraz dopilnowanie należytego poszanowania książek przez wypożyczających¹⁶¹. Z tym wiązała się sprawa ich konserwacji i naprawy, które wykonywał albo na miejscu zaangażowany introligator¹⁶², albo też oddawano księgi do warsztatu introligatorskiego, np. do Poznania¹⁶³. Kapituła pokrywała koszty tak konserwacji¹⁶⁴, jak porządkowania i oczyszczania ksiąg, zorganizowanego na większą skalę¹⁶⁵.

Pomimo stosowania tak różnych środków zabezpieczających, z biegiem czasu wiele ksiąg zaginęło¹⁶⁶. Niejednokrotnie sama kapituła przyczyniała się do zubożenia zbioru przez wspaniałomyślne dary¹⁶⁷ lub wymiany książek¹⁶⁸.

3. NAJSTARSZE SPISY KSIĄŻEK

Zachowane do dziś najstarsze inwentarze kościoła katedralnego w Gnieźnie nie stanowią w ścisłym tego słowa znaczeniu katalogów ksiąg

¹⁶⁰ W 1628 r. rewizja biblioteki miała na celu opracowanie katalogu — AAG, ACap. „Acta V. Capit.”, sygn. B 24 k. 163; „Rndi dni deputati ordinate conscribent cathalogum librorum sive registria”, natomiast rewizje z 1638 r. (sygn. B 24 k. 424v) i z 1639 r. (sygn. B 24 k. 446) — przeniesienie księgozbioru do nowego pomieszczenia nad kruchtą oraz jego uporządkowanie.

¹⁶¹ Tamże, sygn. B 16 k. 396v. Druk: *Acta capitulorum*, I nr 2631.

¹⁶² Tamże, sygn. B 21 k. 67v; „22. X. 1573. ...atque, ut resarciendis ac reparandis libris ecclesie huius, quibuscumque opus fuerit subiturus est unum panem per duas septimanas ad beneplacitum suum dandum decrevit”; tamże, sygn. B 23 k. 597; „Liber expens.”, sygn. B 301 k. 249, 314, 315; B 314 k. 39.

¹⁶³ Tamże, sygn. B 301 k. 238v: „8. V. 1591. Item introligatori Posnaniae a ligatione operum omnium Socoloviti in uno volumino flor. 1 gros. 18”.

¹⁶⁴ AAG, ACap. „Acta V. Capit.”, sygn. B 22 k. 227v: „Liber expens.”, sygn. B 299 k. 247v, 522v, 526, B 302 k. 148v; B 303 k. 630; B 305 k. 389; B 308 k. 25v; B 314 k. 39.

¹⁶⁵ Tamże, sygn. B 303 k. 111v.

¹⁶⁶ Zestawiając dawne zapiski dotyczące wypożyczeń — a zwłaszcza wykazy bogatych zapisów legowanych bibliotece przez Mikołaja Kickiego, Tomasza Strzępińskiego, czy innych ofiarodawców — z inwentarzem z 1608 r. i z zachowanymi do dziś księgami można stwierdzić bardzo duże ubytki. Wiele cennych dzieł zaginęło prawdopodobnie już w XV w., np. „Kronika” Marcina Polańka (ACap. sygn. B 14 k. 81v; por. Wiesiołowski, *Kolekcje historyczne* s. 132), Długoszowy „Żywot błogosławionej Kunegundy” (ACap. sygn. B 16 k. 183, 188), „Rubrica magistri Santhkonis” (ACap. sygn. B 16 k. 200v), „Statuta provinciae” (ACap. sygn. B 15 k. 89v); tamże „Liber expens.”, sygn. B 301 k. 556: „6. XI. 1599. Item nobili Dorotheae Stonecka restituiti quinque florenos, quos dederat pro Psalterio, ex Ecclesia Metropolitana Gnesnensi furto ablato, quod etiam Psalterium est ecclesiae restitutum, flor. 5”.

¹⁶⁷ AAG, ACap. „Acta V. Capit.”, sygn. B 15 k. 437. Druk: *Acta capitulorum*, I nr 2195; — Pod datą 27. VIII. 1479 r. zapisano, że Jakub ze Sienna otrzymał w darze od kapituły dawny (starożytny) pontyfikał, który znajdował się w zakrystii; tamże, sygn. B 19 k. 390v.

¹⁶⁸ Tamże, sygn. B 16 k. 399 (390): „24. IV. 1505. ...Item domini Graduale notatum, quod olim rmus dnus cardinalis archiepiscopus Gnezn. donaverat pro Ecclesia Gneznen., dederunt et deputaverunt venerabili ac egregio viro domino Clementi. doctori racione reformationis et innovationis duorum librorum”. Faktycznie przepracował je i dostosował do nowych wymogów liturgii. Są to zachowane do dziś woluminy, sygnowane MS 94—97.

bibliotecznych. Rejestry te bowiem sporządzano bądź z racji rewizji skarbcza i zakrystii, dla ujęcia stanu własności kościoła i oznaczenia jej wartości, bądź też z racji szczególnych okoliczności, np. przy wywożeniu skarbów do Chęcina, Łęczycy czy Uniejowa dla ich zabezpieczenia. Księgi ujmowano w tych spisach o tyle, że jako przedmioty drogocenne były przechowywane w skarbcu, lub należały do wyposażenia zakrystii. Najstarszy tego rodzaju spis sięga 1318 roku. Zachował się w formie kopii, przepisanej w połowie XV wieku. Znajduje się on w kodeksie Sędziwoja z Czechła, przechowywanym w bibliotece Muzeum Czartoryskich w Krakowie¹⁶⁹. Rejestr powyższy, wpisany w drugiej kolumnie karty 943, obejmuje wykaz rzeczy, wywiezionych z kościoła gnieźnieńskiego do Chęcina przez abpa Janisława, podczas wojny króla Władysława Łokietka z Krzyżakami. Celem wywozu było zabezpieczenie skarbów kościelnych. Wśród wyszczególnionych, bardzo licznych złotych i srebrnych, wykładanych szlachetnymi kamieniami takich kosztowności jak krzyże, kielichy, pateny, tablice, paramenty liturgiczne, znajduje się tylko jedna, za to bardzo cenna, złotem pisana księga¹⁷⁰.

W wyżej omówionym kodeksie Sędziwoja z Czechła znajduje się drugi jeszcze spis, mianowicie z 1450 roku. Jest to właściwie większy fragment inwentarza sporządzonego na pergaminie i wszytego na końcu tegoż kodeksu. Składa się z dwóch kart pergaminowych¹⁷¹, zapisanych w jednej kolumnie. Trzecia karta została, niestety, wyrwana. Pozostał tylko ślad jej wydarcia. Analiza paleograficzna (porównawcza) pisma obu spisów wykazuje takie podobieństwo, że można je uznać za wykonane tą samą ręką.

Inwentarz powyższy został sporządzony w wyniku zmiany wicekustosów skarbcza gnieźnieńskiego. Sędziwój z Czechła, kanonik i ówczesny podskarbi kapituły gnieźnieńskiej¹⁷², upoważniony przez abpa Władysława Oporowskiego¹⁷³ i kapitułę metropolitalną do instalowania nowych wicekustoszy (stróżów skarbcza), wręczył im przy tej okazji inwentarz wszystkich rzeczy znajdujących się w zakrystii oraz polecił wpisać doń w swojej obecności, dla pamięci potomnych, wszystkie rzeczy zamknięte w skarbcu katedralnym¹⁷⁴. Dla siebie zaś i własnej orientacji sporzą-

¹⁶⁹ Kraków, Bibl. Muz. Czartoryskich, sygn. L 1310. Jest to rękopis oprawny w deski pokryte skórą, z prostym wzorem geometrycznym tłoczonym na ślepo. Grzbiet rekonstruowany w XIX lub XX wieku. Pozostały metalowe okucia po klamrach służących do zapinania rękopisu. Kodeks pisany na papierze (dwie ostatnie karty na pergaminie), o wymiarach kart 30,5×20,5 cm., obejmuje 949 zapisanych stron. Na pierwszej karcie kodeksu zapis następującej treści: „Cronica Polonorum, que dicitur flores temporum de summis pontificibus et imperatoribus, in fine inventarium omnium ornatum et librorum Ecclesie Gneznensis, ex dono fratris Sanctonis pro Monasterio Beati Egidii Clodaviensis”; por. też Wiesiołowski, *Kolekcje historyczne* s. 98 i n.

¹⁷⁰ Tamże, k. 943: „...Item Evangeliare auro scriptum”. Druk: MPH, V s. 950. Jest to zachowany do dziś „Codex Aureus” czyli „Ewangeliarz Gnieźnieński”, cały pisany złotem, Obecna sygnatura MS 1a.

¹⁷¹ Tamże s. 946—949.

¹⁷² Korytkowski, *Pralaci*, t. 1 s. 168.

¹⁷³ Tenże, *Arcybiskupi*, t. 2 s. 211 i n.

¹⁷⁴ Kraków, Bibl. Muz. Czartoryskich, sygn. L 1310 s. 946—949, „Inwentarz z 1450 r.”.

dził na oddzielnych kartach wierny odpis¹⁷⁵ tego inwentarza. Gdy zaś opuścił Gniezno, wstępując do Kanoników Regularnych w Kłodawie, spis ten włączył do wyżej wzmiankowanego kodeksu, stanowiącego jego własność.

Rejestr zawiera stosunkowo dokładny, jak na owe czasy, opis poszczególnych przedmiotów, z uwzględnieniem materiału, z którego zostały wykonane, formy niekiedy zdobień i proveniencji. Każdą rzecz zarejestrowano i opisano w obrębie odpowiedniej grupy rzeczowej, które podano w następującej kolejności:

- 1) kielichy łącznie z patenami,
- 2) wszelkiego rodzaju utensylia (naczynia) kościelne,
- 3) paramenty liturgiczne,
- 4) księgi,
- 5) klejnoty i kosztowności zawarte w skrzyni kutej.

Ksiąg, wyłącznie liturgicznych, wyszczególnia spis 35 pozycji, mianowicie: 16 mszałów — w tym trzy duże z darów abpa Wojciecha Jastrzębca¹⁷⁶, kanonika Mikołaja Słupka¹⁷⁷ i Jaśka († 1431) dziekana gnieźnieńskiego; 5 legendarzy, 4 antyfonarze, 1 homiliarz, jedna księga z prefacjami, jedno „capitulare”¹⁷⁸ czyli dawny ewangeliarz, 5 psalterzy (dwa z daru kanonika Wincentego, trzy darowane przez kanonika Górkę), jedna agenda i jeden ewangeliarz łącznie z lekcjonarzem¹⁷⁹.

Nieco później, bo 13 stycznia 1454 roku, kapituła, ze względu na długo-trwałe wojny z Krzyżakami¹⁸⁰ i na polecenie abpa Jana Sprowskiego¹⁸¹,

¹⁷⁵ Tamże. Na dolnych marginesach stron 946 i 947 w odpowiedniej grupie rzeczowej inwentarza, który był w posiadaniu podskarbiego Sędziwoja z Czechła, prawdopodobnie ta sama ręka wpisała dary: kielichy, ornaty i dalmatyki złożone kościołowi gnieźnieńskiemu w latach 1451, 1453, 1458. Pod rokiem 1458 wpisano kielich pozłacany, ofiarowany przez tegoż Sędziwoja z Czechła. Akta kapitułalne podają, że ofiarował go krótko przed odejściem do Kłodawy (AAG, ACap. B 15 k. 121. Druk: *Acta capitulorum*, I nr 1882).

¹⁷⁶ AAG, Bibl. Katedr., sygn. MS 194.

¹⁷⁷ Tamże, sygn. MS 169.

¹⁷⁸ Kraków, Bibl. Muz. Czartoryskich, sygn. L 1310, „Inwentarz z 1450 r.” s. 949: „Item antiquum capitulare de scriptura Ytalica”. B. Bolz (*Najstarszy kalendarz w rękopisach gnieźnieńskich* MS I z roku około 800 s. 36) sugeruje, że określenie: „de scriptura Ytalica” mogło oznaczać: dla człowieka przywykłego do fraktury gotyckiej, pismo zbliżone do antykwy, czyli minuskułę karolińską. Chodzi tu o najstarszy zabytek piśmienniczy, przechowywany do dziś w Bibliotece Katedralnej, sygnowany MS I. Por. też B. Bolz, *Najdawniejszy kalendarz gnieźnieński wg kodeksu MS I*.

¹⁷⁹ Kraków, Bibl. Muz. Czartoryskich, sygn. L 1310, „Inwentarz z 1450 r.” s. 949: „In primis tria missalia maiora: unum de dono domini Jastrzambiecz, secundum de dono domini Iaschkonis, decani Gneznensis et tertium de dono domini Słupkonia. Item alia XIII minora communia. Item quinque legenda per circulum anni. Item quatuor antiphonaria: duo nova et duo antiqua. Item omelie quadragesimales. Item liber prefationum cum Venite de nota. Item quinque psalteria: duo data per dominum Vincencium et tria per dominum Gorkam. Item agenda cum duobus antiquis kalendaribus. Item liber Evangeliorum et Epistolarum cum reliquiis”. Druk: *Acta capitulorum*, I nr 1793; MPH, V s. 953.

¹⁸⁰ AAG, ACap. „Acta V. Capit.”, sygn. B 15 k. 77v: „Sequuntur conscripta de rebus clenodiis, ornatibus, sanctuariis et apparatibus Ecclesiae Gneznensis propter vigentes guerras in terris Prussiae in Uniejow pro conservatione deductis, prout in registro continebatur cuius tenor sequitur...”. Druk: *Acta capitulorum*, I nr 1839.

¹⁸¹ Abp Jan IV Odrowąż Sprowski, Korytkowski, *Arcybiskupi*, t. 2 s. 245.

postanowiła wywieźć z katedry kosztowności do obronnego zamku w Uniejowie, by je tam zabezpieczyć. Wykonanie powyższego polecenia powierzono kanonikom gnieźnieńskim Janowi, kustoszowi¹⁸², Janowi z Brzostkowa¹⁸³ i Janowi Falko¹⁸⁴. Wybrane do zabezpieczenia przedmioty złożono w skrzyniach, a zawartość ich oddzielnie spisano. Szczegółowy rejestr wpisano do akt kapitulnych. Podano też ogólnie zawartość trzech skrzyń, które oznaczono numerami. Pierwsza zawierała kosztowne szaty liturgiczne oraz krzyż wysadzany klejnotami; druga — relikwiarze, pierścienie biskupie, wysadzane szlachetnymi kamieniami, kandelabry, monstrancje, część cenniejszego sprzętu kościelnego oraz jeden kielich złoty z daru abpa Jarosława Bogorii ze Skotnik. Trzecia skrzynia mieściła w sobie kielichy, inne naczynia liturgiczne, sprzęt kościelny, szkatułki z klejnotami oraz szkatułkę z kości słoniowej z relikwiami św. Wojciecha. Notatka z 27 stycznia tegoż roku podaje, że przesyłkę transportował do Uniejowa Piotr Pniewski, kantor poznański i kanonik gnieźnieński¹⁸⁵. Księgi, w liczbie osiem, zostały złożone w skrzyni pierwszej, która zawierała paramenty kościelne¹⁸⁶. Były to księgi wybrane, mające kosztowne oprawy, a zostały wywiezione głównie dla swej wielkiej wartości materialnej i artystycznej. Z tej też racji w omawianym wykazie położono nacisk na szczegółowy opis opraw i zdobień. Spis obejmuje trzy mszały, jedną biblię¹⁸⁷ i cztery ewangeliarze. Jeden z nich określono jako „Liber evangeliorum Greca scriptura aurea”. Niewątpliwie jest to złoty kodeks gnieźnieński¹⁸⁸, przechowywany po dzień dzisiejszy w Bibliotece Katedralnej. Co do trzech pozostałych ksiąg można się domyślać, że chodzi o ewangeliarze — na podstawie ogólnego scharakteryzowania iluminacji czy zdobień opraw, tematycznie zawsze jakoś związanych z ewangelistami¹⁸⁹.

¹⁸² Jan Furman, kanonik gnieźnieński w latach 1409—1458. Korytkowski, *Pralaci*, t. 2 s. 31.

¹⁸³ Jan Brzostkowski, kanonik gnieźnieński przed 1435 rokiem. Korytkowski, *Pralaci*, t. 4 s. 542.

¹⁸⁴ Tamże, t. 2 s. 24; podano nazwisko Faló (Falon).

¹⁸⁵ AAG, ACap. „Acta V. Capit.,” sygn. B 15 k. 77v.

¹⁸⁶ Tamże, sygn. B 15 k. 77v: „Item eistam latam cum ornamentis et apparatus et casulis Ecclesie Ictis libris recepit”. Druk: *Acta capitulorum*, I nr 1840.

¹⁸⁷ AAG, Bibl. Katedr., sygn. MS 142.

¹⁸⁸ AAG, Bibl. Katedr., MS 1a.

¹⁸⁹ AAG, ACap. „Acta V. Capit.,” sygn. B 15 k. 77v: „Item anno Domini MCCCCLV feria II proxima post festum Conversionis sancti Pauli venerabilis dominus Petrus Pniewski, cantor Poznaniensis, canonicus et officialis Gneznensis generalis, eundo ad dominum archiepiscopum in Lanciam libros infrascriptos in Uniejow reservare deputandos recepit. E primo sequitur: Item Missale magnum, rubeo examento circumductum, cum argenteis clausuris et pukle deauratis. Item liber Bible, datus per Vyschotam praepositum Poznaniensem, cum clausuris et pukle argenteis deauratis. Item in flavo examento cum clausuris et pukle argenteis deauratis. Item Missale magnum cum quatuor clausuris de argento et pukle deauratis, in quorum medio aquila desculpta. Item liber Evangeliorum Greca scriptura aurea, circumferentialiter argento deaurato reparato et in una parte Passio Domini cum imaginibus Sancte Marie et Sancti Johannis a lateribus, et in alia parte crux deaurata. Item alius parvus liber de Greca scriptura, incausto scriptus et unus asser argento deaurato in toto circumductus, in cuius medio imago Domini Jesu Christi desculpta ad iudicandum in die iudicii disposita et evangelista de cornibus facti. Item libellus parvus de Greca scriptura cum imaginibus evangelistarum, videlicet Novum Testamentum cum crucibus tribus et circa illa infixis

Spis powyższy uwzględnia tylko księgi liturgiczne, ale przecież wywieziono również inne z ogólnego zasobu ówczesnej Biblioteki Katedralnej, choć nie pozostał wykaz, który by szczegółowo informował, ile i jakie to były księgi. Wskazuje na to dekret kapituły z 9 stycznia 1468 roku, który informuje, że część rzeczy przechowywanych w zamku uniejowskim Jan z Siernicza¹⁹⁰, mansonariusz kościoła gnieźnieńskiego i kustosz wywiezionych skarbów, odstawił w 1465 roku przez kanonika Andrzeja Gruszczyńskiego do Gniezna. Wyszczególnione kolejno przedmioty: kosztowne materiały przeznaczone na szaty liturgiczne, część paramentów i sprzętu liturgicznego, różne klejnoty oraz trzy księgi z dziedziny prawa, mianowicie „Decretum”, „Decretales” i „Liber Sextus” odbierał w Gnieźnie sam abp Sprowski¹⁹¹.

Pod tą samą datą (9. I. 1468) wpisano do akt kapitulnych jeszcze jeden inwentarz. Ujęto w nim relikwie i różne cenne przedmioty kościoła gnieźnieńskiego¹⁹². Sporządzony został przez wyznaczoną komiję. Wśród drogocennych pozycji, aczkolwiek stosunkowo mniej licznych niż w inwentarzu z 1454 roku, znajduje się tylko jedna, ale bardzo ceniona księga „Liber Evangeliorum in toto scriptus auro cum ymaginibus”, czyli ewangeliarz, cały pisany złotem, z bogatymi iluminacjami. Jest to złoty kodeks gnieźnieński, zachowany do naszych czasów¹⁹³. Wyszczególniono tu jeszcze jeden zabytek piśmienniczy, ale już natury archiwalnej, mianowicie „Bullam apostolicam doctorum incorporacionis prebendarum”¹⁹⁴. Wskazuje to, że oprócz ksiąg wywożono również ważne dokumenty.

W maju 1474 roku kanonicy Jan Brzostkowski¹⁹⁵ i Benedykt Furman,

ad modum clavorum parvorum de argento deaurata. Item de examento rubeo cum auro XIII ulne de exequilis olim domini Johannis Chebde de Niewiesz. Item custam latam cum ornamentis et casulis ecclesie dictis libris receptit”. Druk: *Acta capitulorum*, I nr 1839.

¹⁹⁰ Siernicze Wielkie i Małe (Syernycze, Szyernycze), pow. Słupca, parafia Ostrowite Kapitulne, S. Kozierowski, *Badania nazw topograficznych w dzisiejszej archidiecezji gnieźnieńskiej*, Poznań 1914 s. 278).

¹⁹¹ AAG, ACap. „Acta V. Capit.”, sygn. B 15 k. 241v: „Receptio rerum ecclesie per reverendissimum dominum archiepiscopum. Item eadem die (9. I. 1468) honorabilis dominus Johannes de Syrnycze, mansonarius Ecclesie Gneznensis et custos sanctuariorum predictorum in castro Unieoviensi tempore guararum repositorum, retulit, quod reverendissimus dominus Johannes, Dei gratia prefate Ecclesie Gneznensis archiepiscopus et primas, necnon R.P. cancellarius de manibus suis istas res infrascriptas recepit ibidem de castro Unyeoviensi: et primo anno Domini MCCCCLXV per venerabilem dominum Andream Gruszczyński, archidiaconum Calisiensem et canonicum Gneznensem etc. fratrem suae paternitatis venerabilem germanum, et primo: Anulus maior cum lapide zaphiro. Item [...] Decretum, item Decretales, item liber Sexti...”. Druk: *Acta capitulorum*, I nr 2001.

¹⁹² Tamże, sygn. B 15 k. 241v: (9. I. 1468). „Inventarium sanctuariorum et rerum ecclesie. Anno Domini MCCCCLXVIII Sabbato infra octavas Epifaniarum Domini inventarium de rebus ecclesie est factum per dominos infrascriptos: Jacobum Kooth, decanum, Petrum Pryewsky, Johannem Nepotem, Petrum Bardsky, Benedictum Furman et Paulum Czesthkowski: Item duo calices aurei [...] Item liber Evangeliorum in toto scriptus auro cum ymaginibus...”. Druk: *Acta capitulorum*, I nr 2001.

¹⁹³ AAG, Bibl. Katedr., sygn. MS 1a.

¹⁹⁴ AAG, ACap. „Acta V. Capit.”, sygn. B 15 k. 241v: „...Item bulla apostolica doctorum incorporacionis prebendarum”. Druk: *Acta capitulorum*, I nr 2001.

¹⁹⁵ Jan Brzostkowski zwany Nepos, kanonik gnieźnieński i poznański (1466—1499), bratanek kanonika Jana Brzostkowskiego Starszego. W XV wieku występuje aż do 4 kanoników o tym samym imieniu i nazwisku. Są to bliscy sobie krewni (Korytkowski *Pralaci*, t. 4 s. 545.

L I B R I
omnium Facultatum
qui servantur in Bibliotheca
1° Primum
Theologici.

Biblia Sacra cum Glossa ordinaria et expositione Latina hie
rali et Morali nec non acclamationibus et epithetis.

1ª Pars continet Genesis Exod. Leviticum Deuter. in Vo
lio magno

2^a Pars huius operis Biblię in se continens Glossam ordinari
am et expositionem Latinam super libros Josua. Iudic. Ruth Regu
Paralip. Esdra Neem. Tob. Iudith Ester

3^a Pars huius operis cum Glossa et expositione Latinam super libros
Job. Psalter. Proverb. Ecclesiasticus. Iob. Sapient. Ecclesiasticus

4^a Pars huius operis continens Glossam ordinariam et exposicio
nem Latinam super libros Esaiam. Ieremiam. Thierem. Baruch. Ezechiel
Dan. Osee Joel. Amos. Abdia. Ionas. Michas. et

5^a Pars similiter cum Glossa ordinaria super libros novi Testa
menti. Matthei. Marci. Lucae. Joann.

6^a Pars Biblię cum Glossa ordinaria et expositione Latina dicit
Epistol. ad Rom. Corinth. Galat. Ephes. Philipp. Coloss. Thessal. Ti
mote. Titum. Iulian. Hebraeos. Actus Apost. Super canonica
Iacobi Petri. Joann. Iuda. Apocaliptim.

Biblia Sacra in una volumine edimone summa cura pingu
fide purpurata. scilicet Berthelemi Langier. Theol. in unum

których pieczy w owym czasie był powierzony skarbiec gnieźnieński, zdali przed kapitułą pisemne sprawozdanie ze stanu skarbcza (które wciągnięto do akt kapitulnych). Przechowywano tam wówczas tylko część kosztowności. Większość skarbów była jeszcze zdeponowana na zamku uniejowskim. Wśród wyszczególnionych przedmiotów wyliczono siedem cennych ksiąg liturgicznych, oprawnych w aksamit i srebro. Były to trzy mszały, trzy pontyfikały i jedna biblia oraz bliżej nieokreślony przywilej ze złotą pieczęcią¹⁹⁶.

Wszystkie dotąd rozpatrywane spisy nie dają pełnego obrazu o ówczesnych zasobach właściwej Biblioteki Katedralnej. Uwzględniają bowiem tylko księgozbiór liturgiczny, i to najcenniejsze dzieła.

Główny dokument informujący o zawartości gnieźnieńskiej biblioteki katedralnej pochodzi z 1608 roku. Jest to „Inventarium Ecclesiae Metropolitanae Gnesnesis”, w którym znajduje się również spis ksiąg. Rękopis inwentarza znajduje się w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie, w zespole Archiwum Kapituły Metropolitalnej i jest oznaczony sygnaturą B 118. Współczesną, XVII-wieczną oprawę¹⁹⁷ stanowi karton, obciążony barwionym, ciemnozielonym pergaminem, z wyciskiem linearnym po brzegach i delikatnym, roślinnym motywem w narożach oraz złotym, owalnym wyciskiem pośrodku obu okładek. Złoty wycisk przedniej okładziny przedstawia Chrystusa na krzyżu, ponad literami IHS. Poniżej tych liter trzy gwoździe. Wszystko objęte owalnym otokiem ze stylizowanych płomieni. W górnej części przedniej okładziny wyciśnięto napis INVENTARIUM | ECCLAE. METR = | GNESNENS. Wycisk pośrodku tylnej okładziny, również w owalu ze stylizowanych płomieni, przedstawia Matkę Bożą z Dzieciątkiem. Rękopis obejmuje w sumie 139 kart (w tym 78 zapisanych), o wymiarach 32×20 cm. Składkę tworzy kwinterion papieru czerpanego, z filigranem przedstawiającym fronton dwubasztowego zamku. Tekst pisany jedną ręką, w jednej kolumnie, czarnym atramentem, został opracowany z polecenia kapituły przez kanoników Wojciecha Łubieńskiego i Tomasza Josickiego¹⁹⁸.

Inwentarz, w pierwszej swej części na stronach 1—128, podaje szczegółowy spis ilościowy wraz z opisem dotyczącym materiału, rodzaju, formy czy wartości poszczególnych przedmiotów i jest ułożony rzeczowo w następującym porządku:

¹⁹⁶ AAG, ACap. „Acta V. Capit.,” sygn. B 15 k. 351v—352: „1474, feria II Rogacionum (16. V). Redditur ratio de clenodiis ecclesiae. Venerabiles viri domini Nepos et Furman canonici, qui omnes res ecclesiae in auro, argento, margaritis et aliis habuerunt in potestate, de eisdem rationem et dominis ibidem repraesentaverunt, prout sequitur: Item duos calices aureos [...]. Item tria pontificalia. Item biblia in examento rubeo cum argenteis puclis deauratis. Item privilegium cum sigillo aureo. Item tria missalia, unum in rubeo examento, aliud in flaveo examento et aliud in rubea cutti puclis argenteis deauratis...”. Druk: *Acta capitulorum*, I nr 2112.

¹⁹⁷ AAG, ACap. „Liber expens. A. 1606—1620”, sygn. B 303 k. 112; „27. VIII. 1608. Pro inventario conscribendo totius supellectilis ecclesiae et librorum. Item et a compactione eiusdem inventarii flor. 4”.

¹⁹⁸ AAG, ACap. „Inventarium thesauri...”, sygn. B 118 k. tyt.: „Inventarium thesauri et totius ac universae supelectilis Ecclesiae Metropolitanae Gnesnensis iussu et ma[n]dato Venerab. Capituli, pro festo Natalis Sancti Adalberti in anno millesimo sexcentesimo octavo generaliter celebrati, per d.d. deputatos r.r. Albertum Lubieski, Thomam Iossitium i.u. doctorem, eiusdem ecclesiae canonicos, factum ac diligenter conscriptum”.

- I — Relikwiarze,
- II — Naczynia liturgiczne i sprzęt kościelny ze szlachetnego kruszcu,
- III — Kamienie szlachetne, przechowywane w szkatułkach,
- IV — Paramenty liturgiczne,
- V — Antependia,
- VI — Kosztowne nakrycia ołtarzowe,
- VII — Bielizna kościelna,
- VIII — Baldachimy,
- IX — Zasłony kosztowne,
- X — Inny sprzęt kościelny z żelaza, spiżu, cyny i miedzi.

Ponadto, w obrębie każdej grupy rzeczowej, zastosowano jeszcze podziały w zależności od specyfikacji, według której poklasyfikowano dany dział dla lepszej orientacji i pewności, że spisem zostały objęte wszystkie przedmioty.

Druga część „Inwentarza” zawiera na stronach 129—155 wykaz wszystkich tych ksiąg, znajdujących się wówczas w obrębie katedry, które były pod opieką kapituły. Obejmuje 466 tytułów tak rękopisów, jak i druków, co już pozwala wyrobić sobie zdanie o zasobach, stanie i charakterze Biblioteki Gnieźnieńskiej. Opisy są bardzo ogólnikowe. Z istotnych elementów bibliograficznych podają przeważnie tytuły dzieł — niejednokrotnie bardzo skrócone, czasem nawet utworzone przez autorów katalogu. Ale zdarza się też, że tytuł nie jest wcale podany. Autorzy dzieł na ogół są uwzględnieni. Opis z reguły nie wymienia impressum (rok i miejsce wydania) — poza księgami liturgicznymi — nie mówiąc już o podaniu nazwiska drukarza czy nakładcy. W większości wypadków oznaczono format, natomiast nigdzie nie uwzględniono objętości dzieła. Cechy indywidualne poszczególnych dzieł zaznaczono o tyle, o ile zasługiwały na wyróżnienie, a więc: pergamin czy papier, rękopis czy druk, język, pismo, ceną oprawę oraz piękne wykonanie. Czasem zaznaczono uszkodzenie tekstu lub oprawy.

W obrębie działów porządek zapisu jest przypadkowy. Autorzy nie kierowali się ani kryteriami formalnymi (układ według porządku alfabetycznego lub formatu), ani logicznymi (pokrewieństwo treściowe, osoba autora, czy chronologia).

W pierwszej kolejności wyszczególniono księgozbiór liturgiczny (rękopisy i druki), przechowywany w zakrystii, niezbędny do sprawowania kultu i przeznaczony do wspólnego użytku duchowieństwa katedralnego¹⁹⁹:

Mszaly rzymskie do użytku kanoników	2
Mszaly rzymskie do użytku wikariuszy	8
Pontyfikały	2
Ewangeliarz	1
Ceremoniał	1
Agendy	3
Księgi chórowe	
Martyrologium	1
Brewiarze rzymskie	2
Psalterze	3

¹⁹⁹ Tamże s. 129—133.

Antyfonarze	14
Graduały	4
Pasjonały	3

Razem 44, w tym 20 rękopisów.

W następnej kolejności spisano księgi z różnych dziedzin nauki, przechowywane we właściwej bibliotece. W dziale teologii wyodrębniono dwie podgrupy. Pierwsza, nie mająca tytułowego określenia, obejmuje „Biblie”²⁰⁰ w liczbie 7 pozycji. Druga jest zatytułowana „Opera Doctorum Sanctorum” i obejmuje 93 pozycje. Łączna więc suma działu teologicznego wynosi 100 pozycji²⁰¹, w tym tylko 4 manuskrypty.

Trzeba zaznaczyć, że autorzy inwentarza, wpisując księgi do działu „Opera Doctorum”, nie zważyli na zakreśloną tytułem tematykę. Obok dzieł Ojców Kościoła, w ścisłym słowa znaczeniu, wpisywali tu poszczególne księgi Nowego Testamentu, komentarze do Biblii, dzieła z teologii spekulatywnej i praktycznej, pisma antyheretyckie i polemiczne, ascetyczne, mistyczne, oraz dotyczące historii Kościoła czy historiografii kościelnej.

Dział prawa²⁰² obejmuje 112 pozycji drukowanych i dwa rękopisy.

W dziale „Libri phylosophici”²⁰³, do którego wpisano także wszystkie „humaniora”, są 93 woluminy, w tym tylko dwa rękopisy.

Osobną grupę stanowią „Libri manuscripti”²⁰⁴, w której spisano wszystkie rękopisy z dziedziny teologicznej, zwłaszcza kaznodziejskie i niektóre prawnicze. Jest ich razem 23 pozycje.

Stosunkowo bogaty dział²⁰⁵ przedstawiają księgi, które — jak to wyraźnie określono — przeniesiono z pomieszczenia nad kapitularem do biblioteki²⁰⁶. Już same tytuły wskazują, że jest to co cenniejszy pod względem treściowym zrab ogólnego zasobu Biblioteki Gnieźnieńskiej. Zawiera 72 tytuły, w tym 60 rękopisów²⁰⁷.

W następnej z kolei części zapisano dawne mszały²⁰⁸ w liczbie 14 i jeden pontyfikał. Chociaż nie zaznaczono, że są to rękopisy, to ze względu na materiał (pergamin), na którym zostały spisane (tylko jeden wolumin papierowy), oraz bardzo cenne srebrem zdobione oprawy można je do nich zaszeregować.

Ostatnia grupa ujmuje brewiarze²⁰⁹ w liczbie pięciu. Cztery z nich pisane na pergaminie, a więc również rękopisy.

²⁰⁰ Tamże s. 135.

²⁰¹ Tamże s. 135—140.

²⁰² Tamże s. 141—146.

²⁰³ Tamże s. 147—150.

²⁰⁴ Tamże s. 151.

²⁰⁵ Tamże s. 152—154.

²⁰⁶ Tamże s. 152: „Libri ex testudine superiorum capitularis in bibliothecam asportati”. Oprócz powyższej notatki nigdzie nie ma wzmianki, która by informowała, kiedy, gdzie i w jakich okolicznościach księgi te przenoszono. W roku 1608 księgozbiór znajdował się jeszcze w bibliotece nad zakrystią. Pomieszczenie to już wówczas wymagało wielkiej naprawy. Zob. rozdział II, 1: Pomieszczenia biblioteczne.

²⁰⁷ Przy 44 pozycjach napisano „manuscriptus” lub „in membrana”, 16 innych nie oznaczono, że są rękopisami, ale analiza porównawcza tytułów wykazała, iż są to manuskrypty zachowane do dziś.

²⁰⁸ AAG, ACap. „Inventarium thesauri...”, sygn. B 118 s. 154: „Missalia Vetera”.

²⁰⁹ Tamże s. 155: „Breviaria”.

Na podstawie powyższego inwentarza można już ustalić stan ilościowy biblioteki z początku XVII wieku, pozostającej pod opieką kapituły. Przedstawił się on dość imponująco. W ośmiu poddziałach spisano 466 woluminów, w tym 128 rękopisów i 338 druków. Cały księgozbiór dzielił się pod względem treściowym na trzy zasadnicze grupy, których obraz kształtował się w wymiarach:

I — grupa liturgiczna	liczyła w sumie	64 woluminy,
II — grupa prawnicza	liczyła	149 „
III — grupa filozoficzno-teologiczna		253 woluminy.

Oddzielny zupełnie księgozbiór w katedrze stanowił własność kolegium penitencjarzy²¹⁰. Najstarszy zachowany spis tego zespołu pochodzi z 1648 roku. Został spisany na trzech kartach (k. 18—20) poszytu, zawierającego zebrane na początku XVII wieku archiwalia kolegium penitencjarzy. Dotyczy one erekcji, fundacji, inkorporacji oraz innych akt tejże instytucji²¹¹. Obejmuje łącznie 358 pozycji. Autor czy pisarz tego inwentarza nie został rozpoznany.

Biblioteka Penitencjarzy, jak podaje niniejszy rejestr, była przechowywana w kaplicy Bogorii w trzech zamkniętych szafach²¹². Rejestr pisany jedną ręką, w dwóch kolumnach na każdej stronie, wyszczególnia kolejno zawartość poszczególnych szaf²¹³. Spis ten, poza wyselekcjonowaniem w końcowej części „ksiąg świeckich”²¹⁴, nie uwzględnia podziału rzeczowego, ani działowego. Księgozbiór był prawdopodobnie osygnonowany; przynajmniej pewna jego część przechowywana w skrzyni, której zawartość autor spisu podaje na samym początku. Wskazują na to alfabetyczne sygnatury literowe, umieszczone na końcu opisywanych pozycji. Książki spisano w takim porządku, jak były ustawione w poszczególnych armariach. Dla ułatwienia swej pracy i dokładnego ujęcia wszystkich pozycji skryptor, na początku rejestrowanego dzieła, wpisywał kolejny numer bieżący, oddzielnie dla każdej szafy²¹⁵. Z tego też

²¹⁰ Księgozbiór ten, jako jeden z czterech zasadniczych zespołów (kapitułny, liturgiczny, kolegium penitencjarzy i kolegium wikariuszy), wchodzi obecnie w skład Biblioteki Katedralnej.

²¹¹ AAG, ACap. „*Foundationis, erectionis ac iurium omnium incorporationum, unionum ac legatorum, ordinumque Collegii Paenitentiariorum Ecclesiae Metropolitanae Gnesnensis accurata descriptio e diversis originalibus et archivis quaesita primum, nunc denuum per me Paulum Sufilinum, Clecensem, i.u.d., paenitentiariorum Gnesnensem collecta et in hunc librum redacta. Iussu ac communi consensu confratrum dd. paenitentiariorum. In anno Domini MDCXXVIII*”, sygn. B 714, kart 96, wymiary: 31,5×19 cm.

²¹² Tamże k. 18: „*Catalogus librorum Collegii RR. DD. Paenitentiariorum Almae Ecclesiae Metropolitanae Gnesnensis 1648 die 17 Augusti conscriptus. Bibliotheca situs in Capella dicta Boguria consistit, in tribus suis receptaculis seu claustris, quorum primum est in cista posita in angulo capellae inter cratem ferream et altare. 2dum est in armario, quod cratibus in suprema parte distinctum est, habet quoque inferius suam clausuram alteram cum receptaculo librorum. 3tium est in armario magno cum foribus binis et serris seu arcibus inferioribus optimis*”.

²¹³ Tamże k. 18: „*Inventarium librorum in cista seu arca magna*”; k. 18v: „*Inventarium librorum in armario craticulari et magno inferiori*”; tamże, kol. pr.: „*Libri post cancellos*...”; k. 19v: „*Inventarium librorum in armarii magni parte inferiori*...”; k. 20: „*Inventarium librorum in superiori parte armarii magni*”.

²¹⁴ Tamże k. 20v: „*Libri prophani*”.

²¹⁵ Przy spisywaniu zawartości szafy drugiej, poczynając od pozycji nr 60, autor numerował opisywane dzieła co dziesięć. Książki z szafy trzeciej mają podwójną numerację, oddzielną dla zawartości kondygnacji dolnej i górnej.

względu powyższy spis daje w pewnym sensie jakiś topograficzny obraz ówczesnej Biblioteki Kolegium Penitencjarzy.

Opisy ksiąg są bardzo ogólnikowe. Uwzględniają skrócony, bardzo niedokładny, często mylący tytuł dzieła z zaznaczeniem tomu lub części. Autorzy są wymienieni stosunkowo często, jednak nazwiska ich są z reguły niepoprawnie, lub wręcz błędnie zapisane²¹⁶. Bardzo często opuszczano imię autora, co utrudnia identyfikację dzieła. Nigdzie nie zaznaczono miejsca, roku wydania ani objętości, natomiast przy większości opisywanych pozycji podano format bibliograficzny. Podobnie nie zaznaczono czy opisywane dzieło jest rękopisem, czy drukiem. W dwóch zaledwie przypadkach można przyjąć, że chodzi o rękopis, ze względu na użycie wyrażenia „scriptus”²¹⁷. Ośmiokrotnie zaznaczono, że dzieła są w języku polskim, a jeden raz podano ogólną informację o 16 książkach włoskich²¹⁸. Odnośnie do tych ostatnich nie podano jednak ani autora, ani tytułu. Nie zaznaczono również materiału, z którego książkę wykonano, a rodzaj oprawy podano zaledwie przy 4 pozycjach. Uszkodzenia poszczególnych dzieł notowano za pomocą określenia „non integer”²¹⁹.

4. ŹRÓDŁA POWIĘKSZANIA KSIĘGOZBIORU

Z różnych źródeł i różnymi drogami napływały księgi w ciągu wieków do Gnieźnieńskiej Biblioteki Katedralnej. Da się je sprowadzić do czterech zasadniczych nurtów, którymi były:

- a) pojedyncze dary,
- b) większe legaty testamentarne, bądź przejęcia ksiąg po zgonie arcybiskupów lub kanoników zmarłych bez testamentu,
- c) kupno,
- d) opracowania własne o charakterze uzupełniającym, bądź korygującym (dotyczy to szczególnie ksiąg liturgicznych), a wykonane przez skrypców czy drukarzy.

Załączkiem księgozbioru katedralnego były bez wątpienia najpierw księgi liturgiczne, szczególnie te z kosztownych darów książęcych czy arcybiskupich, następnie księgi teologiczne, głównie homilie Grzegorza Wielkiego i św. Augustyna oraz kodeksy prawno-kościelne, i wreszcie podstawowe teksty szkolne, bez których nie można sobie wyobrazić organizacji, rozwoju i działalności szkoły katedralnej²²⁰.

a—b. POJEDYNCZE DARY I WIĘKSZE LEGATY TESTAMENTARNE

Na temat proveniencji nielicznych, zachowanych do dziś, najstarszych kodeksów nic konkretnego powiedzieć się nie da. Można jedynie snuć pewne domysły. Zakłada się, że jeden z najstarszych kodeksów po-

²¹⁶ Zdarza się, że dzieło zarejestrowano pod mało znanym przydomkiem autora; czasem podano tylko autora, nie wymieniając tytułu dzieła.

²¹⁷ AAG, ACap. „Fundationis...”, sygn. B 714 k. 20, kol. 1, poz. 33; tamże, kol. pr., poz. 35.

²¹⁸ Tamże k. 20, kol. pr., trzeci wiersz od dołu.

²¹⁹ Tamże k. 18v, kol. 1, poz. 6; tamże k. 20, kol. pr., poz. 37—39, 42, 45 i n.

²²⁰ Karbowski, *Dzieje wychowania*, t. 1 s. 46.

chodzący z XI wieku, tzw. „Kodeks Złoty”, inaczej „Ewangeliarz Gnieźnieński”²²¹, pochodzi z daru Judyty²²², pierwszej żony Władysława Hermana. Można też przyjąć inną możliwość, np. że kodeks może pochodzić z fundacji Bolesława Śmiałego (Szczodry), jaką tenże król mógł złożyć z okazji swej koronacji w 1076 roku w Gnieźnie. Wykonany rękopis mógł być później przekazany przez Judytę. Najstarsza notatka, świadcząca o tym, że był on własnością Biblioteki Katedralnej, pochodzi dopiero z początku XIV wieku. Jest to spis z 1318 roku²²³.

„Missale Plenarium”²²⁴ z końca XI wieku jest pochodzenia niemieckiego — benedyktyńskiego i może być darem Bolesława Krzywoustego²²⁵, o którym wiadomo, że utrzymywał dość rozległe stosunki z Niemcami i podróżował na Zachód.

Abp Jakub ze Żnina²²⁶ był zapewne właścicielem „Tripartity”²²⁷, którą prawdopodobnie przekazał Bibliotece Katedralnej. Jako człowiek wykształcony i wybitny mąż stanu posiadał własne księgi, szczególnie kanonistyczne. Mógł w nie również zaopatrywać katedrę²²⁸. Wczesna zapiska proveniencyjna o następującej treści: „Liber Sancti Adalberti Episcopi et Martiris²²⁹”, świadczy że kodeks należał do tegoż kościoła.

Zachowany do dziś formularz listów Tomasza z Capui²³⁰ z drugiej połowy XIII wieku dostał się do Gniezna zapewne dzięki abpowi Jakubowi Świnie, który w 1283 roku przebywał w Rzymie, gdzie otrzymał zatwierdzenie na abpa gnieźnieńskiego²³¹.

Kodeks zatytułowany „Ius Canonicum” z drugiej połowy XIII wieku, zawierający wykład Dekretu Gracjana autorstwa Bartłomieja z Brescji, należał już w 1335 roku do Biblioteki Gnieźnieńskiej, na co wskazuje

²²¹ AAG, Bibl. Katedr., sygn. MS 1a. Hornowska (Hornowska, Żdzitowiecka-Jasieńska, *Zbiory rękopiśmienne* s. 36) błędnie nazywa go ewangeliarzem św. Wojciecha.

²²² Tamże s. 24—25, 36.

²²³ Kraków, Bibl. Muz. Czartoryskich, sygn. L 1310 s. 943.

²²⁴ AAG, Bibl. Katedr., sygn. MS 149.

²²⁵ Hornowska, Żdzitowiecka-Jasieńska, *Zbiory rękopiśmienne...* s. 32.

²²⁶ Był abpem gnieźnieńskim w latach 1118—1148 (Korytkowski, *Arcybiskupi*, t. 1, 223—245).

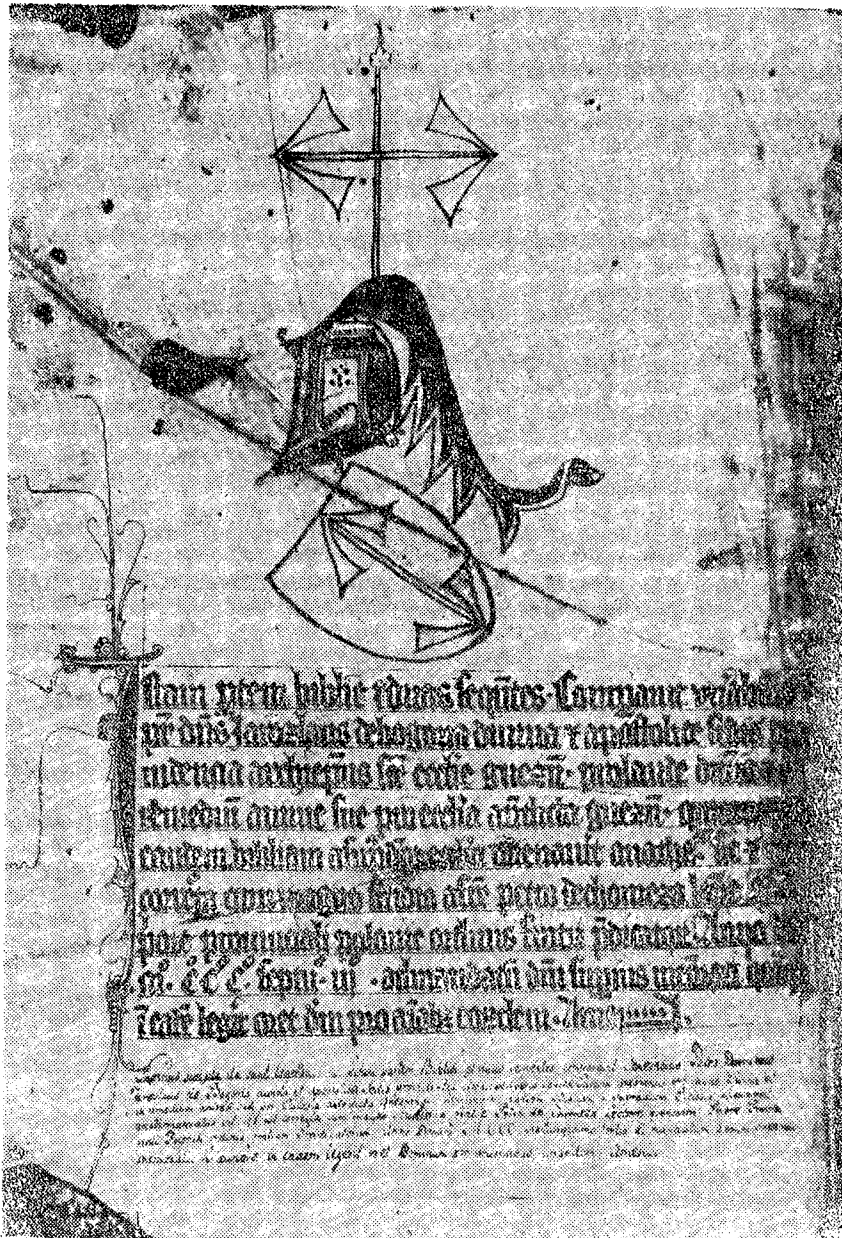
²²⁷ AAG, Bibl. Katedr., sygn. MS 25.

²²⁸ W. Semkowicz, *Rocznik tzw. Świętokrzyski dawny* s. 294; Hornowska, Żdzitowiecka-Jasieńska, *Zbiory rękopiśmienne* s. 36.

²²⁹ Nie znaczy to wcale, że księga należała do św. Wojciecha, jak to interpretuje ks. Brodziszewski (notatka przez niego zrobiona na pierwszej karcie kodeksu sygnowanego MS 25), ale do kościoła pod wezwaniem św. Wojciecha.

²³⁰ AAG, Bibl. Katedr., sygn. MS 100 „[Thomae] De Capua Formulare epistolarum scribendarum”.

²³¹ Na końcu kodeksu wszyto kopię dokumentu dla biskupa wrocławskiego Tomasza II datowaną 20. VIII. 1283 r. Jest napisana tą samą ręką co dzieło. Fakt wpisania kopii dokumentu bpa Tomasza można wytłumaczyć tym, iż abp Swinka był od początku swych rządów w bardzo dobrych stosunkach z bpem wrocławskim Tomaszem i że właśnie on bronił biskupa przed zarzutami i prześladowaniem go przez księcia i mieszczan wrocławskich. Hipoteza ks. Trzciańskiego, jakoby bp Tomasz przywiózł ten rękopis w 1274 roku (wówczas, gdy był na soborze lugduńskim), nie wydaje się być słuszną chociażby dla tego, że tak kodeks, jak kopię dokumentu z 1283 roku pisała ta sama ręka. Por. Trzciański, *Katalog rękopisów* s. 32—33.

5. Malowany herb i uroczysty zapis proveniencyjny
 abpa Jarosława Bogorii ze Skotnik
 (MS 168, Biblia z r. 1373 k. 1v).

zapiska umieszczona w górnej części pierwszej karty²³². Z treści zapiski nie da się z całą pewnością wywnioskować, kto był jego ofiarodawcą.

Do tych najstarszych pokładów biblioteki mogły również należeć zachowane do dziś kodeksy, np. najstarszy z posiadanych przez nią ewangeliarz z kalendarzem z początku IX wieku²³³, scholastyczne „Sentencje” Piotra Lombarda²³⁴ z przełomu XII/XIII w., komentarze do niektórych ksiąg Pisma świętego²³⁵ z XII w., lub jeszcze inne XIII-, XIV- a nawet XV-wieczne kodeksy²³⁶, głównie mszały²³⁷, których niekiedy królewskiej proveniencji można się domyślać na podstawie analizy pisma czy zdobień. Niestety, odnośnie do tych dzieł nie ma żadnych danych proveniencyjnych ani w samych kodeksach, ani w innych zapiskach²³⁸, które by pozwoliły stwierdzić, jaką drogą i kiedy dostały się do biblioteki Gnieźnieńskiej.

Pierwszym znanym imiennie donatorem jest bp Jan II²³⁹, rządzący kościołem poznańskim u chyłku XIII stulecia. Z jego daru pochodzi „Liber Decretalium Gregorii IX”, jak to wynika z zapisu na czwartej oraz na ostatniej stronie kodeksu²⁴⁰.

W 1373 roku abp Jarosław Bogoria ze Skotnik ofiarował bibliotece wspaniałą trzytomową „Biblię”, zdobioną pięknymi inicjałami figuralnymi. Szkoda, że zachował się tylko pierwszy tom, ale właśnie w nim znajduje się na pierwszej karcie dedykacja fundacyjna wraz z herbem fundatora²⁴¹. Jest to pierwszy polski ekslibris. Zapewne nie był to jedy-

²³² AAG, Bibl. Katedr., sygn. MS 61 k. 1: „MCCCXXXV magister Petrus, cantor ec[clesia]e in pacem, in die beati Luce Evangeliste”. Druk: Trzcziński, *Katalog rękopisów* s. 31.

²³³ AAG, Bibl. Katedr., sygn. MS 1. Por. Bolz, *Najstarszy kalendarz w rękopisach gnieźnieńskich* MS 1 s. 23—38.

²³⁴ AAG, Bibl. Katedr., sygn. MS 65.

²³⁵ Tamże, sygn. MS 4, 6, 33, 67, 110.

²³⁶ Tamże, sygn. MS 69 „Sermones varii” (XV w.) k. 1: „Liber [...] Ecclesie Gneznensis [...] continens sermones aliquos de sanctis super thematha evangeliorum, aliquos super thematha epistolarum et alios super thematha prophetarum. Item expositionem super simbolo et super preceptis. Item summam Innocentii et alia in fine pulcra satis et utilia”. Druk: Trzcziński, *Katalog rękopisów* s. 78.

²³⁷ Tamże, sygn. MS 140, 141. „Proprium Sanctorum” w obu kodeksach jest zgodne z kalendarzem gnieźnieńskim. Ponadto MS 141 posiada dwie kopie akt kapitulnych gnieźnieńskich z 1426 roku, co przemawia również za tym, że mszał był własnością katedry. Sygn. MS 139 — „Missale” jest uznawane w tradycji gnieźnieńskiej za dar króla Olbrachta dla katedry. Przypuszczenie o tyle słuszne, że mszał wykazuje bardzo duże podobieństwo z „Graduałem” fundacji Olbrachta dla katedry krakowskiej. Z. Rozanow, drogą analizy artystycznej, wykazuje, że oba kodeksy są pochodzenia polskiego i są wytworami krakowskiej szkoły iluminatorskiej (Rozanow, *Sredniowieczna Biblioteka Katedralna w Gnieźnie*; tejsze, *Gnieźnieński kodeks fundacji Olbrachta*).

²³⁸ Akta kapitulne są prowadzone dopiero od 1408 roku. Wcześniejsze zaginęły.

²³⁹ Jan II Nałęcz — według Długosza zwany Gerbiez, albo Herbiez, a przez niektórych także „Traditor” — biskup poznański od 1285 roku († 1297). (Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2 s. 62).

²⁴⁰ AAG, Bibl. Katedr., sygn. MS 29 s. 4: „Iste Decretales sunt Ecclesie Gneznensi date per Johannem secundum Poznaniensem episcopum”. Druk: Trzcziński, *Katalog rękopisów* s. 24.

²⁴¹ Tamże, sygn. MS 168 k. tyt.: „S. Biblia ab initio usque ad cap. 33 libr. II. Paralipomenon. Istam partem Bible et duas sequentes comparavit venerabilis pater dominus Jarozlaus de Bogoria divina et apostolice sedis providencia archiepiscopus sancte ecclesie Gneznensis pro laude divina et in remedium anime sue

ny dar tego uczonego męża, byłego rektora Uniwersytetu Bolońskiego i mecenasa nauk ²⁴².

Akta kapitulne pod dniem 25 października 1410 roku podają, że Piotr, kantor ²⁴³, zapisał swoje księgi kościołowi gnieźnieńskiemu, które po jego śmierci zostały włączone do Księgozbioru Katedralnego ²⁴⁴. Zapis jednak nie podaje ani ilości, ani tytułów legowanych dzieł.

Piotr z Zawichostu, mistrz dekretów i prokurator Konsystorza Gnieźnieńskiego, zapisał kościołowi 22 października 1414 roku trzynaście ksiąg o treści prawniczej ²⁴⁵.

W 1422 roku katedra przejęła „Pontyfikał” po zmarłym w tymże roku abpie Mikołaju Trąbie ²⁴⁶.

Kanonik Mikołaj Słupek, zmarły w 1434 roku, darował kościołowi gnieźnieńskiemu na początku XV stulecia mszał iluminowany ²⁴⁷, wytwór szkoły wielkopolskiej ²⁴⁸.

pro ecclesia antedicta Gneznensi; quicumque eandem bibliam a supradicta ecclesia alienaverit, anathematizatus est; et est correcta cum magno studio a fratre Petro de Chomezia lectore, condam priore provinciali Polonie orthinis fratrum Predicatorum anno domini M^oC^oC^oC^o septuagesimo III (1373) ad mandatum domini superius memorati; quicumque in eadem legerit oret Deum pro animabus eorundem. Amen”. Druk: Trzcziński, *Katalog rękopisów* s. 49—50.

²⁴² Kürbis, *Udział Gniezna w dorobku kulturalnym średniowiecznej Polski* s. 202.

²⁴³ Piotr Kantor, kanonik gnieźnieński przed 1401 rokiem († 1415). (Korytkowski, *Prataci*, t. 4 s. 538).

²⁴⁴ AAG, ACap. „Acta V. Capit.,” sygn. B 14 k. 11: „Legatio librorum. Item [...] et ibidem praedictus magister P[etrus] Cantor] voluntarie, non compulsus nec coactus, libros infrascriptos donatione intus binos fa[ci]t] consueta, legavit, donat irrevocabiler post mortem suam pro Ecclesia Gneznensis recipiendos...”.

²⁴⁵ AAG, Dypl. nr 289. Zapis uczyniony w związku z przywilejem erekcyjnym, wystawionym dnia 22. X. 1414 r. przez abpa Mikołaja Trąbę na ołtarz, przy którym miała być odprawiana w każdy poniedziałek msza św. za duszę dobrodzieja: „...bone memorie Petrus de Zawychost, sindicus seu procurator Consistorii nostri Gneznensis [...] de bonis et rebus a Deo sibi collatis pro fabrica et utilitate dicte nostre Ecclesie Gneznensis etiam pecuniarum summam, necnon libros suos infrascriptos primo: Decretales cum apparatu Innocentii quarti et cum casibus Clementiarum. Item Sextum cum glosis ordinariis, Clementinas similiter cum glosis ordinariis, [t]ria volumina summe domini Hostiensis, Glosas ordinarias Decretorum, Casus Bernhardii in terminis super libris Decretalium, liber qui vocatur Aureum repertorium Magistri Wilhelmi [Spe]culatoris per omnes titulos et rubricas Decretalium, Liber conclusionum et decisionum Rote Curie Romane, Librum de censura ecclesiastica Johannis de Lignano et domini Johannis Caldri[ni] [Decr]etorum, unacum distincionibus eorundem in multis materiis Juris Canonici. Item liber questionum domini Brixiensis. Item volumen de regulis juris Libri Sexti cum sui [...] de]derit, donaverit et assignaverit...”. Z tego legatu zachowały się do dziś w Bibliotece Katedralnej dzieła sygnowane: MS 11 — „Guilhelmi Durandi Repertorium Aureum” i MS 64 — „Ius canonicum, De honestate clericorum” Jana de Lignano i Jana Calderiniego.

²⁴⁶ AAG, ACap. „Acta V. Capit.,” sygn. B 14 k. 109: „2. XII. 1422. Nobilis Paszko, marszałcus olim domini archiepiscopi, praesentavit [...] unum librum pontificalem...”. Druk: *Acta capitulorum*, I nr 1584.

²⁴⁷ AAG, Bibl. Katedr., sygn. MS 169 „Missale” — przy tekście na dzień 22. IV dopisano: „Anno Domini m^o CCCC^o XXX IIII, isto die, obiit dominus Nicolaus dictus Słupek, qui hoc missale donavit ecclesie, cuius anima requiescat in pace”; por. Trzcziński, *Katalog rękopisów* s. 58 oraz Kraków, Bibl. Muz. Czartoryskich, sygn. L 1310 s. 947 (Inwentarz z 1450 r.).

²⁴⁸ Rozanow, *Średniowieczna Biblioteka Katedralna w Gnieźnie* s. 2, 10, 26, 30.

Inny iluminowany mszał²⁴⁹, również z początku XV wieku, jest fundacji abpa Wojciecha Jastrzębca († 1436). Ponadto z jego spuścizny Biblioteka Katedralna przechowuje jeszcze jeden kodeks „Regula Pastoralis Gregorii Gordiani pape beatissime”²⁵⁰.

Spis Sędziwoja z Czechła z 1450 roku²⁷¹ wymienia mszał z daru Jaśka, dziekana gnieźnieńskiego²⁵², dwa psalterze z donacji kanonika Wincen-tego²⁵³ oraz trzy psalterze ofiarowane katedrze przez kanonika Górkę²⁵⁴.

W 1435 roku wzbogacił Bibliotekę Katedralną wartościowy legat, bo składający się aż z 16 dzieł prawniczych z zapisu doktora dekretów, archidiacona gnieźnieńskiego Mikołaja Kickiego²⁵⁵, zmarłego w 1429 r.

²⁴⁹ AAG, Bibl. Katedr., sygn. MS 194 — przy tekstach na dni 1°—17. IV, 31. V, 12. VII, 9 (12) VIII liczne zapiski kronikarskie, dotyczące osoby abpa Wojciecha Jastrzębca lub członków jego rodziny. Zapiski z lat 1399, 1412, 1423, 1428; Kraków, Bibl. Muz. Czartoryskich, sygn. L 1310 s. 947 (Inwentarz z 1450 r.).

²⁵⁰ AAG, Bibl. Katedr., sygn. MS 72 k. 1v: „Iste liber est Ecclesie Gneznensis, presentatus post mortem olim reverendi patris Alberti, archiepiscopi ipsius ecclesie, ad manus magistri Santconis per dominum Johannem, cancellarium Gneznensem, 1437 sexta die septembris”. Druk: Trzeciński, *Katalog rękopisów* s. 25.

²⁵¹ Kraków, Bibl. Muz. Czartoryskich, sygn. L 1310 s. 949 (Inwentarz z 1450 r.); Wiesiołowski, *Kolekcje historyczne* s. 101.

²⁵² Jaśko, dziekan gnieźnieński przed rokiem 1426, umiera około r. 1430 (Korytkowski, *Praci*, t. 4 s. 541).

²⁵³ W początkach XV wieku występuje kilku kanoników o tym imieniu. Trudno orzec, który z nich był donatorem psalterzy (Korytkowski, *Praci*, t. 4 s. 305—306).

²⁵⁴ Mikołaj Górka, kanonik gnieźn. przed 1399 rokiem († 1439). (Korytkowski, *Praci*, t. 4 s. 537).

²⁵⁵ AAG, ACap. „Acta V. Capit.”, sygn. B 14 k. 159: „30. IV. 1435. [...] Item libri infrascripti sunt isti per venerabilem dominum Nicolaum, archidiaconum dictum Kyczka, pro Ecclesia Gneznensi testamentaliter legati. Et per venerabilem virum dominum Johannem, decanum Gneznensem, tamquam executorem dicti testamenti, in dicta ecclesia Gneznensi coram suprascriptis dominis et coram me Adam, ipsorum notario, in capitulo generali repositi, et in magna cista per dominum B[enedictum], officialem servati. Et primo liber Decretorum. Item Rosarium super Decretum. Item Directorium super officium inquisitionis. Item Nouvelle in uno volumine super primum et secundum librum. Item super tercio, quarto et quinto in alio volumine. Item in tercio volumine super sexto libro Decretalium. Item Rationale divinorum officiorum. Item Lectura super sexto Decretalium domini Dominici. Item Lectura super Clementinas domini Francisci. Item Lectura super secundo Decretalium domini Anthonij de Butrio. Item Lectura super quinto eisdem domini Anthonij, circa quam in uno volumine continentur plurium Decretalium repeticiones, necnon tractatus Johannis Caldini de interdicto ecclesiastico, Tractatus Johannis de Lig[n]ano de censura ecclesiastica, de justo bello, necnon consilia domini Anthonij de Butrio et alia pulcra notabilia. Item duo volumina declarationum Henrici Bogie, que sunt apud magistrum Paulum Wladimiri, pro quibus requisitus fuit per dominum Johannem, decanum Gneznensem, et ipse negat se ea habere. Item Summa Gothfridi. Item Acta Concilij Constanciensis. Item Lectura domini Laurentii le Pinis super Decreta, quam ipse scripsit propria manu et de ipsa legit in scolis.

Dispositio prefati domini N[icolai] Kyczka, archidiaconi Gneznensis. Dispono tamen et mee exstat voluntati, quod dicti libri assignentur in Lib[ra]riam Ecclesie Gneznensis, et nulli commodentur extra librariam, nisi deposito pignore duplicis valoris in pecunia auro vel argento. Item ex quo prebenda in Ecclesia Gneznensi disponitur pro lectore in Jure Canonico, lego pro eadem ecclesia Lecturam super Decreta in longis quaternis papiri regalis, que est de compilatione paritissimi et suo tempore famosissimi viri domini Laurentii de Pinnis, quam ipse propria manu conscripsit et recollegit et de ipsa Decretum in scolis legit fere viginti annis, que merito debet conservari, cum sit originalis et formalis, de

Biblioteka posiada kodeks z proveniencją Stanisława Ciołka, swego czasu kanonika gnieźnieńskiego²⁵⁶. Kodeks został napisany na jego zamówienie w 1435 roku w Bazylei²⁵⁷, gdy jako biskup poznański uczestniczył w soborze. Nie wiadomo jednak czy fundator ofiarował kodeks bezpośrednio Bibliotece Gnieźnieńskiej, jako wyraz wdzięczności za udzielony mu dawniej kanonikat, czy też wpłynął on później, nie znaną bliżej drogą²⁵⁸.

Wyszota z Górki, kanonik i kanclerz gnieźnieński, a następnie prepozyt poznański († 1453), ofiarował katedrze „Biblię” ze srebrnymi klamrami i okuciami²⁵⁹.

qua studiosus lector h[ab]litis de ea remissionibus poterit opus utilissimum fabricare.

Pauper scolaris Jacussius Gardzijne. Item pro Jacussio, filiastru paupere scolari et orphano, lego Decretales maiores, que non sunt preciosi. Item Sextum. Item Clementinas. Item Speculum Judiciale in pergamenio; Additiones Johannis Andree super Speculo predicto, similiter in pergamenio. Item Lecturam Hostiensis super tercio, quarto et quinto libro in papiro regali”. Druk: *Acta capitulorum*, I nr 1646.— Porównanie wyszczególnionych w zapisie tytułów z zachowanymi do dziś dziełami (z tego okresu) pozwala stwierdzić, że z daru Mikołaja Kickiego zachowały się dzieła sygnowane: MS 78 — „Explicationes juris Decreta et consilia Antonii de Butrio”; MS 79 — „Lectura eximii doctoris domini Francisci le Zabarellis super Clementinis”; na k. 1 proveniencja: „1417 die 25 Junii Johannes M./D. Nicolaus conduxit in Padua 10. decembris 1418”; MS 87 — „Lectura Antonii de Butrio super secundo Decretalium”.— Trzeba jeszcze zaznaczyć, iż M. Kicki legował również część swoich dzieł krewniakowi Jakussowi Kickiemu, lecz z tym warunkiem, że gdyby ten nie chciał studiować prawa kanonicznego, wówczas legat na jego rzecz uczyniony miał się stać własnością kapituły. Być może, że przynajmniej jakieś księgi z tego zapisu dostały się do Biblioteki Katedralnej, gdyż w niej zachowało się unikalne dzieło, wyszczególnione w zapisie przeznaczonym właśnie dla Jakussa. Jest nim rękopis sygnowany MS 180 — „Allegaciones Lapi de Castillone abbreviatae per Antonium de Butrio et Statuta Academiae Paduanae” (Tamże, sygn. B 14 k. 160v. Zob. też PSB, XII s. 392 i n.).

²⁵⁶ Stanisław Ciołek z Żelechowa, kustosz gnieźnieński w 1425 roku, później kolejno: kantor krakowski, kanonik sandomierski, biskup poznański († 1437). (Korytkowski, *Prataci*, t. 1 s. 141, t. 4 s. 541; Wiesiołowski, *Kolekcje historyczne* s. 44).

²⁵⁷ AAG, Bibl. Katedr., sygn. MS 92 — „Lectura quarti libri Decretalium et Dictionarium iuris utriusque Antonii de Butrio, a. 1435”. Proveniencja na wewnętrznej stronie przedniej oprawy: „Reverendi in Christo patris domini Stanisłai, episcopi Posnaniensis”; na karcie 125v zapiska wkomponowana w tekst informuje, że rękopis wykonano dla bpa Stanisława Ciołka w 1435 r.; na końcu zaś tekstu zapiska: „Explicit liber per reverendissimum in Christo patrem et dominum Stanislaum, episcopum Poznaniensem, in Basilia scribere datus. Explicit Dictionarium iuris civilis et canonici a famosissimo et sancto viro, iuris utriusque doctore, domino Antonio de Butrio, vivo Bononie editum”. Por. Trzcziński, *Katalog rękopisów* s. 97—98.

²⁵⁸ Wiadomo na przykład, że bp Ciołek przekazał testamentem na rzecz kapituły poznańskiej wiele cennych rzeczy. O tym, że między innymi były tam także księgi, informuje zapiska uczyniona 10 lat po jego śmierci. Wymienia ona ogólną sumę przekazanych woluminów w liczbie 22, bez podania tytułów dzieł (Korytkowski, *Prataci*, t. 1 s. 141; Hornowska, *Żdzitowiecka-Jasieńska, Zbiory rękopiśmienne* s. 270).

²⁵⁹ AAG, ACap. „Acta V. Capit.”, sygn. B 15 k. 77v (spis z 1454 r.): „...Item liber Bible datus per Vyschotam, praepositum Poznaniensem, cum clausuris et pucle argenteis deauratis”. Druk: *Acta capitulorum*, I nr 1840. Najprawdopodobniej jest to zachowana do dziś wspaniała, pięknie iluminowana Biblia z 1414 roku, sygnowana MS 142.— Por. B. Miodońska, *Związki polsko-czeskie w dziedzinie iluminatorstwa na przełomie XIV i XV wieku* s. 174, 182; Trzcziński, *Katalog rękopisów* s. 83.

6. MS 92 — *Lectura quarti libri Decretalium et Dictionarium iuris utriusque* Antonii de Butrio, Bazylea 1435. Na k. 1v herb i proveniencja Stanisława Ciołka, bpa poznańskiego.

Nie wiadomo jaką drogą trafił do Biblioteki Gnieźnieńskiej rękopis z pierwszej połowy XV wieku, zatytułowany „Liber moralium ex variis authoribus excerptus”²⁶⁰, z notą proveniencyjną Macieja z Koła²⁶¹, licencjata dekretów i bakałarza (1423), a potem profesora teologii na Uniwersytecie Jagiellońskim. Wiadomo bowiem, że ten swoje książki przekazał Krakowskiej Bibliotece Uniwersyteckiej²⁶².

Bardzo bogata spuścizna, licząca 26 ksiąg, przypadła bibliotece z legatu biskupa krakowskiego, poprzednio kanonika i cholastyka gnieźnieńskiego, Tomasza ze Strzępinia²⁶³ (Strzępiński †1460). Są to dzieła głównie treści teologicznej, a częściowo prawniczej²⁶⁴. Wśród nich jest kilka auto-

²⁶⁰ AAG, Bibl. Katedr., sygn. MS 55.

²⁶¹ Tamże k. 108v: „...et comparatus per reverendum magistrum Mathiam Colo”. — Por. Trzcziński, *Katalog rękopisów* s. 79.

²⁶² Hornowska, *Źdźitowiecka-Jasieńska, Zbiory rękopiśmienne* s. 124.

²⁶³ Tomasz Strzępiński, kanonik i scholastyk gnieźnieński (1436—1455); wykładał teologię w Gnieźnieńskiej Szkole Katedralnej w latach 1435—1449; biskup krakowski od 1455 r. († 1460). (Korytkowski, *Prataci*, t. 4 s. 29, 542). O działalności Tomasza Strzępińskiego na Uniwersytecie Jagiellońskim zob. J. Fijałek, *Mistrz Jakub z Paradyża*, t. 1; K. Morawski, *Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego*, t. 1.

²⁶⁴ AAG, ACap. „Acta V. Capit.,” sygn. B 15 k. 155: „29. X. 1461. Registrum librorum per bone memorie dominum Thomam Strzampinsky, episcopum Cracoviensem, Ecclesie Gneznensis legatorum sequitur per ordinem: secuntur conscripta librorum per bone memorie reverendum patrem, dominum Thomam de Strzampino, episcopum Cracoviensem, in ultima sua voluntate pro Ecclesia Gneznensi legatorum et manu propria conscriptorum sub hac, qua sequitur forma. Item primo pro Ecclesia Gneznensi, a qua plura recepi beneficia, lego et dono secundam Sancti Thome de Aquino, novam in pergameno comparatam per me pro viginti marcis sex grossis, que est apud dominum Johannem, episcopum Poznaniensem, sibi commodatam per me. Item lego eidem Ecclesie Gneznensi quatuor volumina in papiro, in quorum uno ponitur scrutinium scripturarum Pauli, episcopi Burgensis, contra errores Judeorum cum Mandogoto glozato de electione. In secundo volumine ponuntur quatuor articuli Bohemorum disputati in Concilio Basiliensi, quem habet doctor Stanislaus de Kobylino. In aliis duobus voluminibus sermones ad clerum facti Concilio eodem, unum in rubea, aliud in alba citerna pellibus, pro triginta florenis omnia quatuor volumina. Item flores beati Gregorii in pergameno pro tribus marcis mediorum grossorum. Item flores beati Bernardi pro tribus florenis, in papiro in alba pelle. Item Liram super Evangelia, cum expositione Gorran super Canticos, in alba pelle pro duabus marcis in papiro. Item Liram super Epistolas in papiro pro duabus marcis. Item lecturam super primo libro Decretalium in sexternis non ligatis pro octo florenis. Item sexternos lecture super Clementinas de manu mea usque ad medium fere, et super quarto libro Decretalium de alia manu, qui iam sunt ligati ad asseres in rubea gutti consumtibus Alberti de Lyssecz decretorum doctoris. Item lecturas super tertio et secundo et quarto Sentenciarum in parvis tribus libellis, in albis pellibus cum metris distinctionum glozatis, de manu mea. Item textum Sentenciarum in papiro. Item omeliare per circulum anni Dominicalium sermonum et de Sanctis in papiro pro tribus marcis. Item sermones in tribus parvis libellis de modo Francie pro quinque florenis. Item duo volumina Jacobini sermonum de Sanctis, et duo alia volumina Jordani sermonum Dominicalium per circulum anni in papiro pro XX duo florenis. Item summa Pisani in papiro pro quatuor marcis in alba pelle. Item sermones magistri Stanislai de Skarbimiria in rubea pella pro quatuor marcis. Item Milicii sermones per circulum anni et de Sanctis in eodem volumine ad clerum in papiro pro tribus marcis. Item quadragesimale per auctoritates sanctorum doctorum pro tribus marcis. Item conclusiones beati Thomae super Sentencias in papiro pro quatuor florenis, qui egent correctione. Item mensale cum auro intextum novum, quod dono maiori altari. Item practicam Albici in papiro. Item parvum libellum super Cantica in pergameno. Hec omnia supra scripta lego et dono testamentaliter pro Ecclesia Metropolitana Gneznensi in remissionem pec-

grafów testatora²⁶⁵. Zapisany testamentem księgozbiór został przewieziony z Krakowa i wcielony do Biblioteki Gnieźnieńskiej w 1461 roku. Zajął się tym z polecenia kapituły kanonik Wojciech Lisiecki²⁶⁶.

W spadku po zmarłym w 1464 roku abpie Janie Sprowskim wykonawcy ostatniej jego woli, rodzeni bracia, przekazali bibliotece trzy dzieła w czterech woluminach²⁶⁷.

Zmarły w 1464 roku Mikołaj Jakub Czechelski, (bratanek Sędziwoja z Czechła), licencjat prawa, kanonik i oficjał gnieźnieński²⁶⁸, cały swój bogaty księgozbiór prawniczy przekazał Bibliotece Uniwersytetu Krakowskiego²⁶⁹. Jednak w zbiorze gnieźnieńskim zachowała się XIV-wieczna księga prawa rzymskiego, z wpisaną na ostatniej karcie proveniencją: „Liber Nicolai Jacobi de Czechel”²⁷⁰.

Akta kapitulne uwzględniają jeszcze jedno dzieło z legatu Czechelskiego, określone ogólnie mianem kodeksu (Codex). Wzmianka pochodzi z 1467 roku i jest monitem zwrotu dla kanonika Piotra Pniewskiego, który daną księgę miał wówczas u siebie. Z braku szczegółowych danych

catorum meorum et in recompensam beneficiorum receptorum ab ea, salva semper revocatione, de qua supra, de qua debet constare per scripturam de manu mea vel per aliam scripturam autenticam, aut legitimum documentum”. Druk: *Acta capitulorum*, I nr 1924.

²⁶⁵ Na przykład zachowana w Bibliotece Katedralnej „Lectura super Clementinas Thomae de Strampino”, sygnowana MS 51 i częściowo przez niego pisane „Sermones ad clerum” (sygn. MS 15) z kilkoma kazaniami Mikołaja Kozłowskiego. Ze spuścizny Tomasza Strzępińskiego zachowało się w Gnieźnieńskiej Bibliotece Katedralnej 11 dzieł. Są to sygnatury MS 15, 17, 20, 21, 22, 23, 51, 165, 166, 201. Wszystkie mają proveniencję wpisaną w pierwszej poł. XV wieku.

²⁶⁶ AAG, ACap. „Acta V. Capit.,” sygn. B 15 k. 153v: „24. X. 1461. Dantur tres marce doctori Lysieczky (Lisiecki). Item domini suprascripti attentis fatigis venerabilis domini Alberti de Lysiecz, decretorum doctoris, et laboribus, quos fecit in Cracovia pro libris Ecclesie Gneznensis per bone memorie dominum Thomam de Strzampino, episcopum Cracoviensem, legatis, donaverunt eidem tres marcas pro ductura eorundem de fabrica seu de peccunis fabrica solvendas”.

²⁶⁷ Tamże, sygn. B 15 k. 181: „23. IV. 1464. Praesentantur clenodia sive argumentum et libri per dominum archiepiscopum ecclesie donati. Item in medium dominorum [...] venientes fratres domini archiepiscopi defuncti praesentaverunt [...] per ipsum dominum Johannem Sprowsky, archiepiscopum, ecclesie testamentaliter donatas et legatas [...] Item novum librum omeliarum in pergameno bona scriptura scriptum et in asseribus dispositum introligatum. Item pontificale novum. Item duas partes duo volumina Speculi hystorialis per ipsum dominum Archiepiscopum donatos representaverunt. Item aliud pontificale et librum Pantheon ecclesie restituerunt”. Druk: *Acta capitulorum*, I nr 1952.

²⁶⁸ Korytkowski, *Pralaci*, t. 4, s. 543.

²⁶⁹ AAG, ACap. „Acta V. Capit.,” sygn. B 15 k. 207: „24. IV. 1465 [...] qui magister Santco de libris per bone memorie dominum Nicolaum Czechelsky, in decretis licenciatum, Universitati Cracoviensi legatis noluit nec vult se interponere, nec vult eorum usum habere”. Por. też Wiesiołowski, *Kolekcje historyczne* s. 127.

²⁷⁰ AAG, Bibl. Katedr., sygn. MS 77 — „Speculum iudiciale Guilhelmi Duranti”. — Por. Kürbis, *Udział Gniezna w dorobku kulturalnym średniowiecznej Polski* s. 202; J. Wiesiołowski, *Sędziwój z Czechła* s. 78, przyp. 28.

²⁷¹ Jasiiek z Czechła, kanonik gnieźnieński zmarły w 1444 roku, zapisał wszystkie książki bratu swemu Sędziwojowi, kanonikowi gnieźnieńskiemu. Kapituła legat ten zatwierdziła 24. IV. 1465 roku (AAG, ACap. „Acta V. Capit.,” sygn. B 15 k. 207; Por. Wiesiołowski, *Kolekcje historyczne* s. 132).

trudno ustalić nie tylko, który z Czechelskich — Jasiiek ²⁷¹, czy jego bratanek Mikołaj Jakub — ale i kiedy przekazał je bibliotece ²⁷².

W 1470 roku Biblioteka Katedralna otrzymała od Sędziwoja z Czechła, już wówczas kanonika regularnego i prepozyta w Kłodawie, tzw. „Rubrycellam Ecclesiae Gneznensis” ²⁷³, która zaginęła prawdopodobnie jeszcze w XV wieku. Ostatnia bowiem o niej wzmianka pochodzi z 1493 roku ²⁷⁴.

Benedykt z Łopienna, kanonik i oficjał gnieźnieński (w 1464 roku), na pięć lat przed swoją śmiercią — 29 kwietnia 1474 r. zapisał dla kościoła gnieźnieńskiego cały swój księgozbiór ²⁷⁵. Akta nie podają, ile i jakie to były księgi.

Abp Jakub Sieniński legował kościołowi gnieźnieńskiemu pięć dzieł, które wpłynęły w trzech partiach. Mianowicie w 1476 roku darował zachowany do dziś „Liber Lectionarius, Pars de Sanctis” ²⁷⁶; 9 września 1477 r. trzy następne dzieła, którymi były mszał „Catholicon” oraz psalterz ²⁷⁷; wreszcie 24 marca 1478 r. jakiś bliżej nie określony kodeks ²⁷⁸. Jednak odnoszący się do tego dzieła przymiotnik „solennis” wskazuje, że była to księga liturgiczna.

Ze spuścizny kanonika i dziekana gnieźnieńskiego Jakuba Kota z Dębna, zmarłego w 1478 roku, biblioteka odziedziczyła pierwsze księgi drukowane ²⁷⁹.

²⁷² Tamże, sygn. B 15 k. 260v: „25. X. 1467. Domini decreverunt, ut venerabilis vir dominus Petrus Pniewski, canonicus Ecclesie Gneznensis, restituat Codicem ecclesie per olim dominum Czechelski legatum et per ipsum Dominum Pniewski mutuatum vicecustodi”.

²⁷³ Tamże, sygn. B 15 k. 284: „1. V. 1470 [...] in medio reverendissimi domini nostri et aliorum superius descriptorum magister Sandivogius, prepositus in Clodava, obtulit et presentavit rubricam pro Diocesi Gneznensi, ut dixit, valentem et utilem per eum confectam, quam domini commiserunt videre dominis custodi Pnyewsky et doctoribus et relegere, ut faciant relacionem fidelem in capitulo, an in toto aut in parte esset approbanda et tenenda”; tamże, k. 297: „27. IV. 1471 [...] Domini ad petitionem ven. magistri Sandivogii, prepositi claustris sive monasterii Clodaviensis, admiserunt rubricam per eundem dominum prepositum collectam...”.

²⁷⁴ Tamże, sygn. B 16, k. 200v: „20. IV. 1493 [...] Domini rubricellam Ecclesie Gneznensis olim magistri Santhkonis honorabili domino Laurentio, Sneydensi plebano, in mutuum ad transexemplandum dare mandaverunt”. Druk: *Acta capitulorum*, I nr 2405.

²⁷⁵ Tamże, sygn. B 15 k. 350: „29. IV. 1474 [...] Item ibidem venerabilis vir, dominus Benedictus de Łopienna, testamento et donacione inter vivos fieri consueta post suam mortem, quo ipsum contingat mori, omnes libros suos pro Ecclesia Gneznensi legavit, presentibus ibidem domino archidiacono, Nepote, Phurman et Vladislao, canonicis Ecclesie Gneznensis”. Druk: *Acta capitulorum*, I nr 2111.

²⁷⁶ AAG, Bibl. Katedr., sygn. MS 138, k. 2 prow.: „Anno Domini millesimo quadringentesimo septuagesimo sexto reverendissimus in Christo pater et dominus, dominus Iacobus Dei gratia Sancte Ecclesie Gneznensis archiepiscopus et primas, istum librum legendarum dicte sue Gneznensi ecclesie dedit ac donavit”. Druk: Trzczeński, *Katalog rękopisów* s. 110.

²⁷⁷ AAG, ACap. „Acta V. Capit.”, sygn. B 15, k. 397v: „9. IX. 1477. Reverendissimus in Christo pater et archiepiscopus huius ecclesie et primas donavit pio et proprio motu ecclesie huic tres libros videlicet: Missalis, aliud Catholicon et tercium Psalterium cum glossis, quos dominus doctor Rodaki habet, prout et mihi notario retulit et eosdem ecclesie se tradere obtulit...”.

²⁷⁸ Tamże, sygn. B 15 k. 406v: „1478, feria III Paschae. Reverendissimus dominus archiepiscopus donavit ecclesie codicem unum solennem...”.

²⁷⁹ Tamże, sygn. B 15 k. 433v: „post 23. IV. 1479. Item idem Benedictus recepit libros olim domini decani Gneznensis (Jakub Kot † 14. V. 1478) de manibus domini

Egzekutorzy testamentu prokuratora kapituły gnieźnieńskiej Szymona Czarnego²⁸⁰ przekazali 7 marca 1483 roku pięć dzieł prawnych, z zastrzeżeniem, aby te księgi złożono i przechowywano wraz z rejestrem w kancelarii Konsystorza. Testator przeznaczył je przede wszystkim do użytku każdorazowego prokuratora konsystorialnego²⁸¹.

Akta kapitulne pod dniem 22 października 1489 roku podają, że kanonik Jan Brzostkowski darował kościołowi gnieźnieńskiemu na własność mszał, pisany na pergaminie²⁸².

Dnia 7 maja 1490 roku kanonik Marcin Niechanowski, doktor obojga prawa, zapisał dwa dzieła prawne i trzy teologiczne, łącznie sześć woluminów, z zastrzeżeniem używalności ich aż do swej śmierci († 1492)²⁸³.

Pod koniec XV wieku (10. X. 1497) najbogatszy legat, bo liczący 37 ksiąg, pochodził z zapisu kanonika gnieźnieńskiego (1478), profesora teologii i doktora praw Jakuba Boksicy. Były to zasadniczo dzieła prawne. Z woli testatora przekazano je do użytku każdorazowego wykładowcy teologii (sic) w szkole katedralnej²⁸⁴.

custodis, eiusdem executoris, sub spe restitutionis: Disputationes Grecorum cum Latinis. Item Speculum Vincentii Naturale Llyra super Genesim. Item Legenda Sanctorum, omnes in impressa". W bibliotece zachował się inkunabuł z proweniencją Jakuba Kota z Dębna, sygnowany Inc. 326. Jest to: Thomas de Aquino S., „Catena Aurea” [Augsburg, Gutherus Zainer, ok. 1473/74].

²⁸⁰ Szymon zwany Niger (Czarny), prokurator kapituły gnieźnieńskiej w latach 1464—1477 († 1483). (Por. J. Fijałek, *Dominus Bartolus de Saxoferrato* s. 34 i n.

²⁸¹ AAG, ACons. „Acta Consistorii Gnesn.”, sygn. A 57, k. 20v: „Anno Martii 7 in Consistorio. Honorabilis Thomas Goczalkowski, vicarius in Ecclesia Gneznensi, et Johannes molendinator, civis de Gnezna, executores testamenti olim Simeonis, causarum Consistorii Gneznensis procuratoris, exequendo voluntatem suam ultimam in morte confirmatam, reposuerunt libros legales ad usum procuratorum Gneznensium videlicet: Digestum vetus in pergameno de littera veteri alicubi caduca et asseribus magnis alba cute superductis. Item librum Institutionum similiter in pergameno in asseribus magnis rubra cute superductis. Item liber in quo continentur forme libellorum in pergameno in modo mediocri in asseribus brunatica cute superductis. Item libellus in quo continentur Tituli legales secundum ordinem alphabeti. Item Casus summarii in mediocro modo in coopertorio, et petiverunt eosdem libros per dominum recepti et cum registris et aliis productis in cancellaria reservari, et pro utilitate procuratorum sub certo termino et spe restitutionis fiende accomodari, et ab eis tempore oportuno recipi, et iterum ad cancellariam reponi. Et dominus libros suscepit, in cancellaria reponi mandavit, offerens se ad mutuandum procuratoribus, si quis voluerint. Item ibidem Samuel, filius Simeonis, libellum in mutuum recepit, in quo continentur Tituli legum, qui restituet ad primam iuris post festa Paschae”.

²⁸² AAG, ACap. „Acta V. Capit.”, sygn. B 16, k. 117v: „22. X. 1489 [...] Venerabilis dominus Johannes de Brzostkowo, canonicus Gneznensis, calicem [...] et missale in pergameno Ecclesie Gneznensi prefatae pro remedio animae suae et suorum parentum dedit et irrevocabiliter donavit”. Druk: *Acta capitulorum*, I nr 2302.

²⁸³ Tamże, sygn. B 16 k. 131v: „7. V. 1490 [...] Venerabilis dominus Martinus Niechanowski, doctor canonicus Gneznensis donavit Ecclesiae Gneznensi calicem [...] Item libros: Sextum in pergameno in asseribus rubea cuti obductum. Item Fortalicium fidei. Item Vitam Christi. Item textum Sententiarum cum conclusionibus ac titulis quaestionum Sancti Thomae. Item Opera Johannis Gerson cancellarii Parisiensis in duobus voluminibus in uno volumine duae partes, et in secundo tertia in asseribus rubea cuti operis in littera impressa, quorum librorum reservavit sibi usum usque ad mortem...”. Druk: *Acta capitulorum*, I nr 2314.

²⁸⁴ Tamże, sygn. B 16 k. 291v—292: „10. X. 1497. Libri olim doctoris Boxicze pro theologo legati. Venerabilis ac egregius vir dominus Paulus de Zalesze, sacre theologie et decretorum doctor, canonicus Gneznensis, recognovit se recepisse et

Z daru kardynała Fryderyka Jagiellończyka przybyły trzy księgi liturgiczne — graduał i antyfonarz²⁸⁵, darowane 30 października 1499 roku, oraz mszał²⁸⁶, zapisany testamentarnie obok rzeczy dla kościoła gnieźnieńskiego, które dostarczyli egzekutorzy zmarłego prymasa w dniu 19 lipca 1503 r.

Władysław z Poznania²⁸⁷, doktor obojga prawa i kanonik gnieźnieński, darował katedrze w 1499 roku mszał drukowany na papierze²⁸⁸.

W pierwszych latach XVI stulecia kanonik Klemens z Piotrkowa²⁸⁹ zasilił znacznie księgozbiór gnieźnieński, głównie liturgiczny. Księgi z jego hojnych darów wpływały do biblioteki w kilku grupach. W 1507 roku wpłynął zapisany testamentarnie pięciowoluminowy „Abbas in quinque

manualiter levasse infrascriptos libros a venerabili ac egregio viro domino Clemente de Piotrkow, decretorum doctore, archidiacono Calischensi et canonico Gneznensi, executore testamenti olim venerabilis Jacobi de Boxicze, sacre theologie professoris et decretorum doctoris, canonici Gneznensi, quos libros praefatus Jacobus de Boxicze legavit et donavit pro lectore theologie et inhabitatore domus theologo deputati. Ita quod dominus theologus tunc pro tempore existens debet eisdem libris uti ad voluntatem eo pro necessitate sua, nec eosdem alienare libros a domo et a necessitate theologi, sed iterum pro alio successore relinquere. Qui sunt isti libri: Repertorium legale in tribus voluminibus. Item Summa Astaxani Franciscum de Zabarellis super Clementinas. Item Panormitanum in quatuor voluminibus super Decretales. Item Repertorium Panormitani. Item Librum Institutorum. Item Alexandrinum apostille super prima et secunda Inforciati. Item Consilia Bartholi. Item Summam Azonis. Item Summam Hostiensis. Item Vocabularium Iuris. Item Consilia Angeli. Item Dominicum super Sexto in duobus voluminibus. Item Alexandrinum super prima Digesti veteris. Item librum feudorum. Item Digestum vetus in duobus voluminibus. Item Digestum Inforciatum. Item Novellam Johannis Andreae in duobus voluminibus. Item Sententiarum in quatuor voluminibus Sancti Thomae de Aquino. Item Scotum super Sententiarum in uno volumine. Item Decretum. Item Decretales. Item Sextum. Item Clementinas. Item Angelum super Institutionibus prima pars et secunda. Item Repertorium super Innocentium in uno volumine”. Druk: *Acta capitulorum*, I nr 2498.— W zbiorze gnieźnieńskim zachowały się dwa inkunabuły z proveniencją Jakuba Boksicy. Są to: Petri Berchorii, Repertorium morale, p. 1—3, Norymberga 1489, prow.: „Jacobus de Boxicze, sacre theologie professor, hunc librum testamentaliter legavit pro Ecclesia Gnesnensi”, sygn. Inc. 214—216 i Codex Justinianus cum glossa Ordinaria Accursii, Moguncja 1475, prow.: „Jacobus de Boxicze me comparavit et illuminavit. J.N.R.J. Jesus Nazarenus Rex Judeorum salvet Jacobus de Boxicze, sacre theologie et medicine professorem, arcium et decretorum doctorem, canonicum, vicarium et officialem Gneznensem 1482”. Druk: L. Formanowicz, *Katalog inkunabułów Biblioteki Kapitulnej w Gnieźnie* nr 83 i 157.

²⁸⁵ Tamże, sygn. B 16 k. 319: „Ibidem a reverendissimo domino nostro, cardinali archiepiscopo duo libri, videlicet Graduale et Antiphonare sunt portati et dati pro Ecclesia Gneznensi et ipsius usu”. Druk: *Acta capitulorum*, I nr 2539.

²⁸⁶ Tamże, sygn. B 16 k. 377v: „19. VII. 1503. Regestrum rerum donatorum ecclesie per Reginalem Maiestatem et ex testamento reverendissimi olim domini cardinalis archiepiscopi Gnesnensis sequitur [...] Item missale cum fibulis argenteis deauratis in axamento rubeo...”. Druk: *Acta capitulorum*, I nr 2612.

²⁸⁷ Władysław z Poznania został kanonikiem gnieźnieńskim 24. IV. 1468, zmarł około 1501 roku (Korytkowski, *Prataci*, t. 3 s. 277—278).

²⁸⁸ AAG, ACap. „Acta V. Capit.”, sygn. B 16 k. 320: „31. X. 1499. Venerabilis ac egregius dominus Wladislaus, doctor canonicus Gneznensis, Ecclesiae Gneznensis missale in papiro impressum [...] donavit”.

²⁸⁹ Klemens z Piotrkowa, kanonik gnieźnieński od 24. IV. 1492 roku, archidiacon kaliski, doktor obojga prawa, nieprzeciętny liturgista († 1507). (Korytkowski, *Prataci*, t. 4 s. 547).

libris super Decretales”²⁹⁰. Ważniejsze jednak było to, że kanonik Klemens podejmował zmusne, lecz fachowe prace, polegające na korygowaniu, uzupełnianiu czy też całkowitym przepracowaniu ksiąg liturgicznych; innymi słowy na adaptowaniu dawnych tekstów do nowych wymogów kultowych. Dla tej to przyczyny prosił kapitułę o wydanie mu wycofanych z użycia ksiąg liturgicznych, które miały posłużyć za podstawę do ich opracowania²⁹¹. Wykonywał je bądź z własnej inicjatywy²⁹², bądź na zlecenie arcybiskupa czy kapituły²⁹³, która też pokrywała koszty z tym związane²⁹⁴. Przepracowane i poprawione dzieła albo sam na nowo

²⁹⁰ AAG, ACap. „Acta V. Capit.”, sygn. B 16 k. 427: „8. IX. 1507 [...] Venerabilis dominus Mathias Kyowski, canonicus executor olim Clementis doctoris canonici, donavit Ecclesie Gneznensi Abbatem in quinque libris super Decretales”.— Jest to zachowany do dziś pięciotomowy inkunabuł (sygn. Inc. 378—382), z bogatą glosaturą kan. Klemensa, związaną tematycznie z wykładami prawa kanonicznego w Krakowie w latach 1480—1487.

²⁹¹ Tamże, sygn. B 16 k. 376v: „16. VI. 1503 [...] dominus Clemens de Piotrkow [...] rogavit sibi dari per dominos et donari librum Gradualis, quam reverendissimus olim dominus cardinalis archiepiscopus ecclesiae donaverat, et domini unanimi voce donaverunt. Item similiter petivit idem dominus doctor a dominis praefatis sibi donari et dari librum Antiphonarum, donacionum eiusdem reverendissimi domini cardinalis archiepiscopi, offerens se duos libros Gradualium, qui dudum inutiles in Ecclesia Gneznensi iacent, reformare in cantu et reddere ecclesiae utiles et pro choro abiles et utiles. Et domini iterum deliberati decreverunt donandos, dummodo ipse dominus doctor lictos libros faciet esse utiles ecclesie”. Druk: *Acta capitulorum*, I nr 2608.

²⁹² Tamże, sygn. B 16 k. 376v: „16. VI. 1503. Donatio et alienatio librorum. Venerabilis ac egregius vir dominus Clemens de Piotrkow, decretorum doctor, canonicus Ecclesiae Gneznensis, Rectorale seu Librum rectoralis pro ecclesia et choro Ecclesiae Gneznensis, per suam dominationem noviter comparatum, donavit...”. Druk: *Acta capitulorum*, I nr 2608; tamże, sygn. B 17 k. 41: „23. X. 1510 [...] Venerabilis dominus Mathias Kijowski, canonicus Gneznensis, uti executor testamenti olim venerabilis domini Clementis de Piotrkow, doctoris, huius ecclesie canonici, donavit duos libros, videlicet Evangeliorum et Epistolarum, noviter scriptos et ligatos ac bene reformatos”.

²⁹³ Tamże, sygn. B 16 k. 386v: „28. XII. 1503 [...] Domini [...] commiserunt reformare aut denuo dandum scribere Calendaria seu Martirologia [...] domino Clementi de Piotrkow, decretorum doctori et canonico”.— AAG, Bibl. Katedr., sygn. PL 385 — *Breviarium Gnesnense*, ed. Clemens de Piotrkow, Nürnberg Georg. Stuchs 14. IV. 1502. k. 1: „Cum in Gnesnensi Provincia plureque suffraganee ecclesie orandi regulas, quas Rubricam vocant, in scripturas iam dudum redactas observarent, ipsa vero metropolica more Lacedemonum memoria potius commendatas consuetudine sequeretur, eveniebat, ut non ubique unus idemque esset psallendi modus verum diversus et a metropolitana sede disiunctus contra canonicas sanctiones. Quod emendare cupiens reverendissimus dominus et serenissimus princeps, dominus Fredericus, Sancte Romane Ecclesie cardinalis, huius metropolis archipresul et primas, easdem orandi regulas antea confusas opera doctoris Clementis de Piotrkow, viri in lege divina peritissimi, in unam luculentam redegit consonantiam, ac tandem secundum eas horarum canonicarum breviarum librum sic imprimi curavit, ut non parum decoris ipsi metropoli ac suo etiam nomini amplissimo addidisse videretur. Anno Christi incarnati MCCCC”.— W bibliotece przechowuje się jeszcze drugi egzemplarz tego brewiarza, bardzo zdefektowany. Jest to sygn. PL 376.

²⁹⁴ AAG, ACap. „Acta V. Capit.”, sygn. B 16 k. 400: „29. IV. 1505. Dantur peccunie intestate [...] Domini peccunias de anno gracie, duarum prebendarum Gneznensis et Uniejoviensis, post mortem olim Kyernoski vacantium, in quantum ut formatur intestatus decessit, pro Anthiphonario, quod comparat venerabilis ac egregius vir dominus Clemens de Piotrkow, decretorum doctor, canonicus Gneznensis, deputaverunt et ipsas eidem consignaverunt”. Także „*Breviarium Gnesnense*” (ed. Clemens de Piotrkow, Nürnberg Georg Stuchs 14. IV. 1502) zostało wydrukowane na zamówienie abpa Fryderyka Jagiellończyka.

przepisywał²⁹⁵, albo powierzał znaczniejszemu warsztatowi rękopiśmienniczemu do przepisania²⁹⁶, lub oficynie drukarskiej do tłoczenia²⁹⁷.

Kanonik Władysław Głębocki²⁹⁸ ofiarował katedrze w październiku 1505 roku dwie księgi z dziedziny prawa²⁹⁹. Jedną z nich jest inkunabuł, zawierający „Speculum Aureum decem praeceptorum Dei”³⁰⁰.

W kwietniu 1507 roku Jan Łaski przekazał „Statuta Królestwa Polskiego”, drukowane na pergaminie i oprawione w jednym tomie, oraz inne „Statuta”, tłoczone na pergaminie i na papierze³⁰¹.

W tym samym roku wpłynęło do biblioteki z daru kanonika Pawła Chodakowskiego trzytomowe dzieło prawnicze, które — podobnie jak to czynili inni jego poprzednicy — przeznaczył przede wszystkim do użytku wykładawców prawa³⁰².

W lutym 1525 roku biblioteka wzbogaciła się o trzy, bliżej nie określone księgi, z zapisu testamentarnego kanonika Macieja Kijewskiego³⁰³.

²⁹⁵ Tamże, sygn. B 16 k. 423: „27. IV. 1507 [...] Item venerabilis [...] vir dominus Clemens de Piotrkow [...] donavit Ecclesie Gneznensi duos libellos in pergamenno notatos et ligatos, unum pro dominis prelatiis et canonicis, in quo continentur inceptions antiphonarum, et alium pro secularibus, in quo continentur versiculi”.

²⁹⁶ Tamże, sygn. B 17 k. 14v: „9. V. 1509 [...] Venerabiles domini Paulus Zalesie, doctor et Mathias Kyowski, canonici Gneznenses et executores testamenti olim Clementis de Piotrkow, doctoris, huius ecclesie canonici, donaverunt eidem ecclesie Gneznensi Antiphonare in sextuplici volumine satis optime et cum multo sumptu comparatum”. Chodzi tu o antyfonarz, z którego zachowały się cztery tomy (sygn. MS 94—97), a dwa zaginęły. Całość stanowiło 6 a nie 7 tomów — jak podaje Trzcziński. Skryptorem antyfonarza był brat Abraham (wpisał się na jednej z kart kodeksu). Według Trzczińskiego antyfonarz został wykonany w skryptorium Dominikanów w Krakowie. Iluminował go prawdopodobnie również dominikanin Mateusz z Borowa (Boroviensis). T. Trzcziński, *Miniatury w antyfonarzu katedry gnieźnieńskiej* s. 28—29; Rozanow, *Sredniowieczna biblioteka* s. 10, 31—34.

²⁹⁷ AAG, ACap. „Acta V. Capit.”, sygn. B 16 k. 410v: „27. IV. 1506. Missale datur ad imprimendum. Domini, reviso exemplari Missalis per venerabilem ac egregium virum, dominum Clementem de Piotrkow, decretorum doctorem, ex commissione speciali dominorum emendato et correcto, illud honesto domini Johanni Haller, civi Cracoviensi, tradiderunt ad imprimendum, avisantes eundem, quod faceret bonam diligentiam, ut correcte et bona littera non caduca imprimeretur, qui se obtulit ad premissa paratum”. Druk: *Acta capitulorum*, I nr 2646.

²⁹⁸ Władysław Głębocki z Poznania, doktor obojga prawa, instalowany na kanonię gnieźnieńską w 1472 roku, zrezygnował z niej w 1538 r., wstępując do klasztoru (Korytkowski, *Pralaci*, t. 2 s. 67—68).

²⁹⁹ AAG, ACap. „Acta V. Capit.”, sygn. B 13 k. 406v: „27. X. 1505. Dominus Wladislaus, doctor, donavit Librum institutorum et Casus summarios super Decretales pro Ecclesia Gneznensi”.

³⁰⁰ AAG, Bibl. Katedr., sygn. Inc. 471, prow.: Hic liber est Ladislai (Głębocki), doctoris canonici Gneznensis, loco cuius accepit Lombardicam historiam cum Bartholomeo de proprietatibus rerum domus nostre, cum consensu prioris, quem redere contra tenetur”. Druk: Formanowicz, *Katalog inkunabułów* nr 238.

³⁰¹ AAG, ACap. „Acta V. Capit.”, sygn. B 16 k. 422: „26. IV. 1507 [...] Ibidem nobilis Martinus Rambieski, notarius Regie Maestatis, nomine reverendi patris domini Johannis Łaski, Ecclesiae Gneznensis et Regni Polonie cancellarii, donavit ecclesiae Statuta Regni Polonie in pergamenno impressa et bene ligata in uno volumine. Item alia in quinternis pergameni et papiri sub sigillo Regie Maestatis”. Druk: *Acta capitulorum*, I nr 2653.

³⁰² Tamże, sygn. B 16 k. 428: „21. X. 1507. Venerabilis dominus Paulus Chodakowski, canonicus, donavit Ecclesie Gneznensi Corpus Juris in tribus voluminibus. Usum vero ipsorum librorum reservavit pro lectore juris”.

³⁰³ Tamże, sygn. B 18 k. 5v: 9. II. 1525 [...] Nobilis Gregorius Liewathowski tria volumina librorum satis notabilia per dominum olim Mathiam Kijewski, canonicum, Ecclesiae Gneznensi legata reposuit”.

Akta kapitulne pod rokiem 1527 podają, że kapituła domagała się zwrotu ksiąg od niejakiego szlachcica Andrzeja Nalgowskiego³⁰⁴ po zmarłym w 1526 r. kanoniku i oficjale Andrzeju Świątkowskim³⁰⁵.

Kanonik Jan Grot, doktor obojga prawa, przekazał kościołowi metropolitalnemu testamentem, wraz z innymi rzeczami, swoje książki, które rzeczywiście przejęto od egzekutorów jego ostatniej woli w dniu 27 kwietnia 1534 roku, a więc w dwa lata po jego śmierci³⁰⁶. Skąpy zapis nie podaje stanu ilościowego i treściowego przekazanego zbioru.

Prymas Maciej Drzewicki ufundował dla katedry w 1535 roku (data jego śmierci) olbrzymi w wymiarach, dwutomowy, pergaminowy gradual³⁰⁷. Pisał go i zdołał Florian z Gniewkowa, wikariusz wieczysty katedry wrocławskiej³⁰⁸.

W 1540 roku Biblioteka Katedralna wzbogaciła się o „Mszał Poznański”³⁰⁹, a w dziesięć lat później, również z takiego zapisu kanonika Stanisława Kilewskiego³¹⁰, o „Mszał Gnieźnieński”, „Biblię” i „Poliantheum”³¹¹.

Kanonik Jan Kokalewski darował 23 października 1563 roku „Mszał Gnieźnieński” ze srebrnymi klamrami³¹².

³⁰⁴ Tamże, sygn. B 18 k. 107v: „4. V. 1527. Domini decreverunt nobili Andree Nalgowski restituere libros post mortem olim domini officialis derelictos”.

³⁰⁵ W tym czasie oficjałem był Andrzej ze Świątkowa, kanonik gnieźn. (od 1520 r.). (Korytkowski, *Prałaci*, t. 3 s. 40—46).

³⁰⁶ AAG, ACap. „Acta V. Capit.,” sygn. B 18 k. 245: „27. IV. 1534 [...] Item ibidem memoratus reverendissimus dominus archiepiscopus (Mathias Drzewicki) publice et autoritate officii sui coram memoratis dominis prelatibus [...] predictos dominos executores testamenti prefati olim venerabilis Joannis Groth, doctoris et canonici huius Ecclesie Metropolitane Gnesnensis, de omnibus suis rebus post mortem derelictis in auro, argento, vestibus, libris et tota supellectili, nullis exclusus seu minoratis perceptis et repositis in totum quietavit...”.

³⁰⁷ AAG, Bibl. Katedr., sygn. MS 195—196 k. 231: Dedykacja fundacyjna napisana wierszem przez Andrzeja Krzyckiego, wiersz 4: „Optima hic dona pro tempore presules almi | Quisque suo arbitrio sponse dedere sue | Codicem (quem cernis) Drevicus Mathias heros | [...] curavit ponere | ...”. Por. Trzeciński, *Katalog rękopisów* s. 122.— J.D. Janocki (*Litterarum in Polonia propagatores*, Dantisci 1736 si. 21) przypuszcza, że M. Drzewicki zaopatrzył Bibliotekę Gnieźnieńską w dzieła klasyków starożytnych. Nie potwierdzają tego przypuszczenia zachowane druki XVI-wieczne. Por. też L. Hajdukiewicz, *Księgozbiór i zainteresowania bibliofilskie Piotra Tomuckiego* s. 125, przyp. 110.

³⁰⁸ AAG, Bibl. Katedr. sygn. MS 195—196 k. 231, wiersz 10: „Crivius quod complet patrum laudanda maiestas | Floriani Gniewkow en relucente manu” [...]. Por. Trzeciński, *Katalog rękopisów* s. 122; także ACap. „Acta V. Capit.,” sygn. B 18 k. 283v: „25. VIII. 1535 [...] Symon de Lesnyewo [...] canonicus ac thesaurarius huius ecclesie Gneznensis, dedit et contulit duas marcas peccuniarum honorabili Floriano de Gnyewkow, notari et scriptori libri Gradualis...”; tamże, sygn. B 19 k. 2v.

³⁰⁹ Tamże, sygn. B 19 k. 182v: „3. X. 1540. Res per olim reverendissimum dominum archiepiscopum ecclesie testate per dominos exequutores [...] Item Missale Dioecesis Posnaniensis...”.

³¹⁰ Stanisław Kilewski, kanonik gnieźnieński, instalowany 16. III. 1522 roku, zmarł 1550 r. (Korytkowski, *Prałaci*, t. 2 s. 259).

³¹¹ AAG, ACap. „Acta V. Capit.,” sygn. B 19 k. 370v: „13. III. 1550. Reposicio legatorum per dominos exequutores venerabilis domini olim Stanisłai Kilowski [...] canonici [...] Item librum Bibliae. Item Missale Gneznense cum registro sericeo margaritis adornato [...]. Item Poliantheum librum cum armis eiusdem domini Kilewski...”.

³¹² Tamże, sygn. B 20 k. 218v: „23. X. 1563. Reverendus dominus Joannes Kokalewski, canonicus Gnesnensis, Missale Gnesnense cum duobus paribus clausurarum argentearum ecclesie huic Gnesnensi stante praesenti capitulo donavit”.

Zachowany do dziś, współoprawny z XVI-wiecznym drukiem inkunabułów, stanowiący dzieło Aleksandra de Tartagnis „Lectura super primam et secundam partem Digesti Veteris”, z inskrypcją proweniencyjną kanonika doktora obojga prawa Wojciecha Psarskiego³¹³, został włączony do biblioteki już po jego śmierci († 1567)³¹⁴. Wskazuje na to nota własnościowa Biblioteki Katedralnej, wpisana na początku XVII wieku³¹⁵. Z jego spuścizny pochodzą też wydane w XVI wieku „Institutiones Imperiales Iuris Civilis” oraz tomy 7, 8 i 9 „Opera” św. Hieronima³¹⁶.

Zmarły w 1590 roku³¹⁷ kanonik, doktor teologii i filozofii Szymon Borszyński, pozostawił po sobie dość bogatą bibliotekę. Ponieważ nie było żadnej decyzji ze strony właściciela, przeto kapituła, po dwukrotnym przejrzeniu ksiąg przez kanonika Hieronima Powodowskiego, postanowiła wysegregować pewne dzieła i włączyć je do Biblioteki Katedralnej, a inne przekazać krewnym zmarłego³¹⁸. Choć akta kapitulne nic nie mówią o ilości i treści ksiąg, trzeba przyjąć, że musiał to być niemały zbiór, skoro zaistniała potrzeba sporządzenia oddzielnego dla nich rejestru³¹⁹.

Kanonik Gabryel Wysocki³²⁰ należał również do tych, którzy przy-

³¹³ AAG, Bibl. Katedr., sygn. Inc. 308b adl., prow.: „Adalberti Psarsky, utriusque doctoris Studii Bononiensis 1525”. Druk: J. Wojtkowski, *Rekonstrukcja drugiego zeszytu katalogu inkunabułów Biblioteki Kapitulnej w Gnieźnie księdza Leona Formanowicza nr 506*.

³¹⁴ Instalowany 1530 r., zmarł 1567. (Korytkowski, *Pralaci*, t. 3 s. 303—307).

³¹⁵ AAG, Bibl. Katedr., sygn. Inc. 308b adl., prow.: „Reverendissimi Capituli Gneznensis” — pocz. XVII wieku.

³¹⁶ AAG, Bibl. Katedr., Korytkowski (Katal.) sygn. Q 252; K 77g, h 1 adl.

³¹⁷ AAG, ACap. „Acta V. Capit.”, sygn. B 22 k. 271. Zmarł 19. IX. 1590 r.

³¹⁸ Tamże, sygn. B 22 k. 274v: „5. X. 1590. Reverendus dominus Hieronimus Powodowski, canonicus Gnesnensis, a reverendis dominis petiit sibi dari facultatem revidendi libros post mortem olim domini Simonis Borszynski, sacrae theologiae doctoris, canonici Gneznensis. Et reverendi domini illius desiderio satisfacere cupientes, eidem potestatem revidendi eiusmodi libros fecerunt”; tamże k. 277: „24. X. 1590. Reverendi domini unanimi consensu reverendum dominum Hieronimum Powodowski deputaverunt, eique curam revidendorum librorum post mortem olim reverendi domini Simonis Borszynski [...] commiserunt, utque certis libris pro Bibliotheca Ecclesiae Metropolitanae selectis et assignatis, reliquos dominis Borszyniis, fratribus praefati Simonis Borszynski, canonici Gnesnensis, reddat. Ea tamen conditione, ut iidem domini Borszynscy, priusque libros hos accipiant, sufficientem cautionem Venerabili Capitulo Gneznensi ad Acta Castrensia Gnesnensia faciant de evictione et liberatione eiusdem Venerabilis Capituli ab omnibus impedimentis, si quae occasione derelictorum post mortem praefati olim Domini Simonis Borszynski, canonici Gnesnensis, a quibuscumque personis emergerint”; tamże k. 303: „2. VIII. 1591. Decreverunt reverendi domini libros post mortem domini Simonis Borszynski [...] olim canonici Gnesnensis, post mortem eiusdem relictos, in Bibliothecam Ecclesiae Gnesnensis deponendos...”.

³¹⁹ Tamże, sygn. B 22 k. 372: „23. X. 1592 [...] Et libri post domini Borszynski relictii computandi et registrandi”; tamże k. 396: „7. I. 1593. Die hodierno reverendi domini Adrianus Żernicki, procurator mensae generalis, clavem et regestrum librorum domini Borszynski in medio Capituli reposuit petiitque, ut iuxta decretum generalis capituli libri praedicti de novo conscribantur, et ab his qui ipsorum aliquos penes se retinent conserantur et in Bibliothecam Ecclesiae reponantur. Et reverendi domini, volentes hac ratione consulere Bibliothecae Ecclesiasticae, decreverunt a revisoribus constitutis olim negotium librariae totius et horum librorum domini Borszynski ad finem deducendum”. Katalog ks. Korytkowskiego podaje tylko dwa dzieła posiadające notkę własnościową Szymona Borszyńskiego.

³²⁰ Instalowany 1588 r., zmarł 1613 (Korytkowski, *Pralaci*, t. 4 s. 356—358).

czynili się do powiększenia Księgozbioru Katedralnego. W zbiorze poloników XVI-wiecznych zachowało się jedno dzieło z jego proveniencją ³²¹. Inne znajdują się w dziale starych druków, które są w trakcie katalogowania.

W 1616 roku umarł kanonik, doktor obojga prawa, Tomasz Josicki, cieszący się opinią wybitnego uczonego. Pokażny jego księgozbiór został pośmiertnie włączony do Biblioteki Katedralnej. Stosunkowo dużo XVI-wiecznych dzieł, posiadających jego proveniencję, zachowało się do dziś w zbiorze starych druków ³²².

Spuścizna książkowa po zmarłym doktorze teologii, kanoniku Leonardzie Walkonowskim, wielce zasłużonym dla Biblioteki Katedralnej, przypadła tejże bibliotece ³²³. To samo stało się z książkami po zmarłym w 1624 roku kanoniku Stanisławie Grocie ³²⁴, jak również z dziełami (szczególnie treści medycznej), po kanoniku, doktorze medycyny, Wincentym Oczko, zmarłym w 1626 r. ³²⁵.

Ze spuścizny kanonika i archidiacona gnieźnieńskiego Piotra Grochowickiego ³²⁶, zmarłego w 1631 roku, pochodzi klocek zawierający 3 druki XVI-wieczne, w tym dwa polonika ³²⁷.

Abp Jan Wężyk darował katedrze gnieźnieńskiej księgi liturgiczne, mianowicie: 1 marca 1629 roku gradual ³²⁸, 24 kwietnia tr. mszał i ka-

³²¹ AAG, Bibl. Katedr., sygn. B 6a adl., prow. „Gabriel Wysocki Gnesnensis, Wladislaviensis, Posnaniensis canonicus”.

³²² Niektóre z nich są ujęte w katalogu poloników XVI-wiecznych ks. Formanowicza. Są to druki osygnowane numerami: PL 101, 172, 187, 190, 277, 308, 387. Inne wchodziły w skład starodruków Biblioteki Katedralnej, których katalog jest w trakcie opracowania. Wszystkie mają zapis proveniencyjny: „Ex libris r.d. T. Josicii, i.u.d., canon. Gnezn., post mortem Ecclesiae Metropolitanae Gnesnensi iure legati 22. VII. 1616”. Ks. Korytkowski ujął w swym katalogu z 1877 roku 140 dzieł (181 woluminów) z proveniencją kanonika Tomasza Josickiego.

³²³ AAG, ACap. „Acta V. Capit.,” sygn. B 23 k. 460v: „24. X. 1617. Dispositio rerum derelictarum pos reverendum dominum olim Leonardum Valconovium, sacrae theologiae doctorem, canonicum Gnesnensem, intestatum, per Venerabilem Capitulum facta [...] Libri illius omnes Bibliothecae Ecclesiae sunt ascripti praeter in prophana, qui eidem nepoti sunt dati”. Podobny zapis tamże — k. 451 oraz ACap. „Puncta archiepiscoporum Capitulo Gnesnensi porrecta et responsa a. 1560—1809”, sygn. C 2, nr 22 k. 1v. — W bibliotece zachowały się polonika XVI-wieczne z tego legatu sygnowane PL 205, 370, 371, z prow.: „Ex libris Leonardi Valconovii, intestati, iure a V. Capit. Bibliothecae Gnesn. applicatis”. Katalog ks. Korytkowskiego ujmuje 44 pozycje (66 woluminów) z tą proveniencją, a opracowany katalog starodruków uwzględnia na razie tylko trzy dzieła, sygnowane cyframi 28, 47, 53.

³²⁴ W Bibliotece Katedralnej zachowało się 5 poloników sygnowanych PL 65 i 75b, c, e adl. oraz 4 ujęte XVI-wieczne druki obce (z pewnością jest ich więcej, ale to będzie można stwierdzić dopiero po ukończeniu katalogowania starodruków), sygnowane 136, 198, 216 i PL 75a adl. Wszystkie wyżej wymienione dzieła mają wpisaną proveniencję „Ecclesiae Metropolitanae Gnesnensi post mortem r.d. Stanisłai Groth, canonici Gnesnensis”. — Katalog ks. Korytkowskiego (1877 r.) ujmuje 20 dzieł z tą proveniencją.

³²⁵ W nowo opracowywanym katalogu starodruków część spuścizny po kan. W. Oczko figuruje pod numerami 134, 271, 274, 277, 282, 286. Katalog Korytkowskiego z 1877 r. ujmuje 13 pozycje.

³²⁶ Instalowany w 1609 r. (Korytkowski, *Pracaci*, t. 2 s. 130 i n.).

³²⁷ AAG, Bibl. Katedr., sygn. PL 74a, b, c adl., prow. „Petri Grochowicki, archidiaconi Gnesnensis”.

³²⁸ AAG, ACap. „Acta V. Capit.,” sygn. B 24 k. 174: „Illustrissimus princeps ac reverendissimus dominus, dominus Joannes Wężyk, archiepiscopus Gnesnensis feliciter modernus, Graduale pro usu Ecclesiae suae Metropolitanae misit”.

8. Superekslibris abpa Baranowskiego (PL 339).

non ³²⁹, 24 kwietnia 1632 agendę ³³⁰. Tenże prymas doprowadził do końca, z korzyścią dla Biblioteki Katedralnej, sprawę legatu testamentowego po zmarłym w 1615 roku abpie Wojciechu Baranowskim. Bratanek zmarłego arcybiskupa, wojewoda sieradzki, wnosił pretensje do dziedziczenia biblioteki po zmarłym ³³¹. Spór toczył się ponad 20 lat i dopiero w roku 1636 zapadła decyzja przewiezienia księgozbioru z Łowicza do Gniezna ³³², a w 1638 r. umieszczenia go w nowym magazynie bibliotecznym ³³³.

Po zmarłym w 1641 roku kanoniku Adamie Leśniewskim, biblioteka wzbogaciła się o mszał świeżo wydany ³³⁴, a po kanoniku Piotrze Odorowskim, zmarłym w 1651 r., o nie znane bliżej rękopisy ³³⁵.

Zasób gnieźnieński powiększył się znacznie w 1650 roku spuścizną po kanoniku Jakubie Dubiuszu (Dubicki), jak to odnotowuje ks. Korytkowski w jego życiorysie ³³⁶.

³²⁹ Tamże, sygn. B 24 k. 178v: „Illustrissimus princeps [...] dominus Joannes Weżyk, archiepiscopus feliciter modernus, ex liberitate pro usu Ecclesiae Metropolitanae Sponsae Suae misit Missale una cum Canone, operis Romani elegantis”.

³³⁰ Tamże, sygn. B 24 k. 274v: „Illustrissimus princeps ac [...] dominus Joannes Weżyk, archiepiscopus Gnesnensis feliciter modernus, librum Agendum noviter excussum pro usu Almae Ecclesiae Metropolitanae Gnesnensis Sponsae Suae per admodum reverendum dominum Adrianum Grodecki, archidiaconum Curzeloviensem, Gnesnensem canonicum, familiarem suum domesticum, misit”.

³³¹ AAG, ACap. „Listy prymasa abpa. gnieźn. J. Weżyka”, sygn. I a, nr 14, list 44 (Łowicz, 20. VIII. 1632), 48 (Skierniewice, 6. XII. 1632), 50 (Skierniewice, 22. XII. 1632), 69b (Łowicz, 8. III. 1634), 102 (Łowicz, 21. IV. 1633).

³³² AAG, ACap. „Acta V. Capit.”, sygn. B 24 k. 365v: „26. IV. 1636. Bibliotheca Baranoviana, Bibliotheca seu libri per olim illustrissimum et [...] dominum Albertum Baranowski, archiepiscopum Gnesnensem, Ecclesiae Metropolitanae uti Sponsae Suae legati, Lovicio Gnesnam per vectores advehendi decernuntur, ex caeco vectoribus persolvuntur, quod negotium committitur admodum reverendo Adriano Grodecki, archidiacono Curzeloviensi, canonico Gnesnensi, uti confratri”.

³³³ Tamże, sygn. B 24 k. 424v: „22. X. 1638. Autoritate praesentis generalis capituli deputati admodum reverendi domini [...] ut libros Ecclesiae Metropolitanae Gnesnensis, et post olim illustrissimum dominum Albertum Baranowski, archiepiscopum Gnesnensem ecclesiae testamento legatos et ordinent et locis suis iam paratis ponant et collocent”. — Nie jest bliżej znany stan ilościowy ówczesnej biblioteki po abpie Baranowskim. Zasoby jej musiały być znaczne, skoro samych poloników XVI-wiecznych zachowało się 20 pozycji. Wszystkie polonika mają bądź wyciśnięty superexlibris introligatorski abpa Baranowskiego, bądź rękopiśmienną dedykację autora lub tłumacza jakiegoś dzieła. Są to sygnatury: PL 78, 134, 168, 207a adl., 221, 222, 224, 232, 253a adl., 305, 311, 320, 322, 323a, b adl., 334, 339, 354, 380. — Ks. Korytkowski ujął w swym katalogu (1877 r.) tylko 10 (22 woluminy) dzieł, które pochodziły z bibl. abpa Baranowskiego — wszystko druki obce.

³³⁴ Tamże, sygn. B 24 k. 480: „29. IV. 1641. [...] Ex vi testamenti et legatione eiusdem olim admodum reverendi domini Adami Lesniewski, archidiaconi Gnesnensis, reddiderunt admodum rr.dd. executores Missale recentis editionis...”.

³³⁵ Tamże, sygn. B 25 k. 93: „17. V. 1651. Perillustris dominus Simon Kołudzki, praepositus Gnesnensis et primus executor ultimae voluntatis admodum olim r.d. Petri Odorovii, s.t. et i.u.d., canonici Gnesn., libros nonnullos manuscriptos post decessum praelati domini in Archivum Venerabilis Capituli reposuit”. — Z tego legatu zachowały się dwa polonika XV-wieczne, sygn. PL 66d adl. i PL 95. Oba druki mają wpisaną prow.: „Ex catalogo librorum Petri Odorovii i.u.d.”.

³³⁶ Korytkowski (*Prałaci*, t. 1 s. 234) mówi, że ofiarodawca najczęściej podpisywał się w swoich księgach jako „Jacobus Dubicki”. W Bibliotece Katedralnej znajduje się polonik XVI-wieczny (sygn. PL 244a adl.) posiadający proveniencję: „Ex libris Jacobi Dubii i.u.d.”.

c. KUPNO

Obszerny rejestr donatorów poszczególnych dzieł czy testatorów całych i nieraz bibliotek prywatnych wskazuje na to, że Księgozbiór Gnieźnieński wyrósł głównie z darów i legatów. Niemniej jednak sama kapituła, sprawująca od początku pieczę nad biblioteką, starała się pomnożyć jej zasoby przez kupno, i to w dwojaki sposób: albo kupowano gotowe już dzieła, albo zlecano bądź to przepisanie potrzebnych tekstów jakiegoś skrytorium, bądź też ich wydrukowanie u typografa. Akta kapitulne notują zakup ksiąg głównie liturgicznych, ale kupowano również dzieła teologiczne i prawnicze. Informacje te na ogół są bogate w treść i dotyczą sposobu kupna, ceny, stanu dzieła (czy oprawione, jaki rodzaj oprawy itp.). Transakcję przeprowadzano najczęściej w ten sposób, że kapituła, mając zapotrzebowanie na jakieś konkretne dzieło, upoważniała do jego nabycia jednego, czasem kilku kanoników, określając zarazem z jakich funduszków należy czerpać pieniądze na jego zakup.

Pierwsze zapiski informujące o nabyciu przez kapitułę ksiąg teologicznych pochodzą z maja ³³⁷ i sierpnia 1481 roku ³³⁸. W 1482 roku zakupiono dzieło prawnicze zwane „Digestum Novum” ³³⁹. Przez następnych 90 lat nie ma żadnej wzmianki dotyczącej bezpośrednio zakupu ksiąg, są natomiast bardzo liczne dane, traktujące o zamówieniu druku potrzebnych tekstów, głównie liturgicznych. Dopiero pod datą 29 sierpnia 1593 roku zapisano w rubryce wydatków księgi rachunkowej „30 florenów” za dwie części „Antyfonarza Rzymskiego i za „Psalterz” ³⁴⁰. Pod rokiem 1601 zanotowano, że kanonik Leonard Walkonowski przedłożył kapitule zakupiony na jej koszt nowy „Mszał Rzymski”, oprawny w czerwony jedwab i przeznaczony do użytku kanoników. Oprawę mszału ozdobiło srebrnymi guzami, zdjętymi ze starego „Mszału Gnieźnieńskiego” ³⁴¹.

W 1612 roku zakupiono do chóru kanonickiego, za 5 florenów i 6 groszy „Liber intonarius” ³⁴²; 26 sierpnia 1616 roku „Brewiarz wielki do chóru”, oprawiony w czerwony safian, „z puklami i kłamrami srebr-

³³⁷ AAG, ACap. „Acta V. Capit.,” sygn. B 16 k. 22: „5. V. 1481. Committitur emi liber pro ecclesia. Domini commiserunt dominis Martino Niechanowski et officiali, qui emant librum ecclesiae, dictum Abbatem pro pecuniis capparum” Na marginesie dopisek: „quem dominus officialis emit pro se et non pro ecclesia, suis pecuniis Jo[annes] Przekaski”.

³³⁸ Tamże, sygn. B 16 k. 25v: „24. VIII. 1481. Domini recognoverunt se emisse libros Celicum et librum dictum Volumen pro octo florenis cum medio, quos solvit dominus Nepos, procurator Capituli, pro pecuniis capparum, de mandato dominorum; restat introligatura solvenda domini officialis, qui ibidem eosdem libros recepit”. Druk: *Acta capitulorum*, I nr 2239.

³³⁹ Tamże, sygn. B 16 k. 31v: „6. III. 1482 [...] Venerabilis vir Johannes Nepos, canonicus Gnezniensis et procurator Capituli, de mandato dominorum [...] solvit sex florenos pro libro dicto Novo digesto”. Druk: *Acta capitulorum*, I nr 2241.

³⁴⁰ Tamże, „Liber expens. a. 1582—1602”, sygn. B 301 k. 295: „29. VIII. 1593. Pro duabus partibus Antiphonary Romany et Psalterio flor. 30”.

³⁴¹ Tamże, „Acta V. Capit.,” sygn. B 22 k. 680v: „1. VI. 1601. Reverendus dominus theologus (Leonardus Valconovius) obtulit Missale Romanum novum, holoserico rubeo tectum, emptum ex pecunia Venerabilis Capituli pro usu reverendorum dominorum. Quod illi grato suscipientes animo, de suo unanimo consensu, uncinis argenteis, alias puclami, ab antiquo Missali Gnesnensi ablatis, condecorare mandaverunt”.

³⁴² Tamże, „Liber expens. a. 1606—1620”, sygn. B 303 k. 256: „7. II. 1612. Pro libro intonario ad Chorum Reverendissimorum Dominorum flor. 5 gros. 6”.

nymi", za 32 floreny³⁴³; w 1617 roku nowy mszał, oprawiony w czerwony aksamit, za 20 florenów³⁴⁴.

Największy i najcenniejszy zakup ksiąg pochodzi z 1618 roku. Kapituła metropolitalna nabyła wówczas drogą odkupu, za pośrednictwem ówczesnego prepozyta łaskiego Mikołaja Starzyńskiego³⁴⁵ (Starzeńskiego), 400 tomów dzieł prawniczych³⁴⁶. Księgi te, oprawne w białą, zdobną wyciskami skórę, pochodziły z księgozbioru uczonego prawnika, archidiacona gnieźnieńskiego i prepozyta łaskiego Wincentego de Seve³⁴⁷. Po śmierci tegoż († 1611), jego prywatna biblioteka przeszła na własność kapituły kolegiackiej w Łasku³⁴⁸. Prawdopodobnie zły stan uposażenia kolegiaty łaskiej i inne poważne trudności majątkowe zmusiły kapitułę do cesji tego zbioru, w zamian za materialny ekwiwalent w formie dziesięcin snopowych z dziewięciu wsi należących do stołu arcybiskupiego³⁴⁹. Kapituła, zaraz po przejęciu zbioru łaskiego po Wincentym de Seve, zleciła kanonikom Wincentemu Oczko i Janowi Drzewickiemu³⁵⁰ jego opracowanie i uporządkowanie³⁵¹.

d. OPRACOWANIA WŁASNE O CHARAKTERZE UZUPEŁNIAJĄCYM, BĄDŹ KORYGUJĄCYM

Księgozbiór Gnieźnieński powiększał się także dzięki księgom opracowywanym przez członków samej kapituły. Dotyczyło to głównie zespołu liturgicznego, który z biegiem czasu wymagał przepracowania, uzupełnienia i poprawek. Teksty pomocnicze, objaśniające, np. „kalendarze”, zachowywano w rękopiśmie autorskim, inne, wymagające naniesienia uzu-

³⁴³ Tamże, sygn. B 303 k. 451.

³⁴⁴ Tamże, sygn. B 303 k. 496: „1617. Pro Missali novo in veluto rubro flor. 20”. Ponadto za nałożenie srebrnych płytek i klamer na ten mszał zapłacono złotnikowi Marcinowi 29 florenów i 12 groszy (tamże).

³⁴⁵ Tamże, „Acta V. Capit.”, sygn. B 23 k. 554: „24. IV. 1619. Libros a reverendo domino Starzyński, praeposito Lascensi, coemptos revidere, connotare et diligentissime asservare mandarunt”.

³⁴⁶ Ks. Korytkowski ujął w swym katalogu z 1877 roku 245 dzieł (336 woluminów).

³⁴⁷ Tamże, sygn. B 23 k. 537v: „25. X. 1618. Decretum sigillationis privilegii pro decimis Ecclesiae Lascensis in vim commutationis librorum iudicorum olim reverendi domini Vincentii de Seve, archidiaconi Gnesnensis”. — Zachowane tomy mają noty proveniencyjne: „Ex libris admodum reverendi domini Vincentii de Seve, i. u. d., Lascensis et Lovicensis praepositi, archidiaconi Gnesnensis...”. Podobne noty proveniencyjne są wpisane na karty zachowanych poloników XVI-wiecznych, sygn. Pl 174, 200, 281.

³⁴⁸ H. Rybus, Biblioteka Kolegiaty Łaskiej s. 7.

³⁴⁹ AAG, ACap. „Acta V. Capit.”, sygn. B 23 k. 537v: „25. X. 1618. Decernitur sigillatio privilegii super decimis et aliis proventus in privilegio expressis Ecclesiae Collegiatae Lascensis in vim commutationis librorum iuridicorum eiusdem Ecclesiae Lascensis servientium. Ad quos proventus revidendos deputantur reverendi domini Joannes Krzeczieski, Martinus Kościeski, canonici Gnesnenses, et in praesentia Venerabilis Capituli submisit se reverendus dominus praepositus Lascensis consensus a quibus interest procurare, videlicet patronorum et Summi Pontificis”.

³⁵⁰ Tamże, sygn. B 23 k. 554, 555: „24. IV. 1619”.

³⁵¹ Tamże, sygn. B 23 k. 550v: „24. IV. 1619 [...] Libri a reverendo domino Starzyński coempti revideantur et connotentur diligenterque exordiantur a pulveribus, et committantur alicui ex fratribus aptoque, pro iis commodo loco asservandis repositoria parentur, ne inclusi in scrinis putrescant”.

pełnień i poprawek, dawano do skopiowania w skryptorium, lub drukowano je w oficynach polskich czy obcych. Wiadomo, że kapituła zabiegała również o wydrukowanie dzieł prawniczych czy innych, bliżej nie określonych ksiąg.

Dość wczesna, bo już z 1426 roku, jest pisemna wzmianka, że abp Wojciech Jastrzębiec, w trosce o jednolite sprawowanie kultu Bożego, zlecił trzem kanonikom opracowanie i napisanie „rubryk”³⁵², czyli kalendarza kościelnego, ze wskazówkami dotyczącymi brewiarza i mszy świętej. Druga, podobna w treści notatka, pochodzi z 1433 roku. Zawiera uchwałę tegoż prymasa i całej kapituły, polecającą kanonikom Janowi, dziekanowi i Budce (Sędziwój z Czechła), oficjałowi poprawienie i połączenie w jedno kalendarza gnieźnieńskiego i poznańskiego³⁵³.

Na kwietniowej kapitule generalnej w 1497 roku abp Fryderyk Jagiellończyk zlecił wybranym przez siebie kanonikom ponowne opracowanie i napisanie kalendarza dla kościoła gnieźnieńskiego i całej diecezji, według którego miano w przyszłości obchodzić wszystkie uroczystości i święta kościelne³⁵⁴.

W 1499 roku kapituła podjęła pierwsze starania o wydrukowanie potrzebnego tekstu podróznego kalendarza, zwanego „Viaticus rubricae Ecclesiae Gnesnensis”. Uczyniła to za pośrednictwem handlarza książek, Piotra z Poznania. W kontrakcie omówiono obopólne żądania, warunkujące ukazanie się druku³⁵⁵. W 1500 roku tenże kupiec Piotr z Poznania sprowadził na zamówienie kapituły drukowane brewiarze, które wyceńniono po trzy wiardunki (fertones) za egzemplarz³⁵⁶.

Na początku XVI stulecia, kanonik Klemens z Piotrkowa, na polecenie kapituły, przepracował kilka ksiąg liturgicznych. Wśród nich w 1500 roku brewiarz, którego wydrukowania podjął się w Norymberdze Jerzy Stüchs

³⁵² Tamże, sygn. B 14 k. 123: „24. IV. 1426. De rubrica concipienda seu directorio officii. Item pro rubrica ponenda in ordine dominus archiepiscopus deputat dominos Joannem, decanum, Nicolaum, archidiaconum et Nicolaum, officialem, adhibitos ad se duobus vel tribus vicariis sacerdotibus, secundum antiquam consuetudines”. Druk: *Acta capitulorum*, I nr 1601.

³⁵³ Tamże, sygn. B 14 k. 147: „29. IV. 1433 [...] Dominus Albertus, archiepiscopus, unacum [...] prelati et canonicis deputaverunt dominos Johannem, decanum et Budconem, officialem ad corrigendam rubricam Gnesnensem et Posnaniensem et concipiendam in unam”. Druk: *Acta capitulorum*, I nr 1524.

³⁵⁴ Tamże, sygn. B 16 k. 279: „27. IV. 1497. Calendarium conficitur. Item domini memorati, ex commissione reverendissimi domini cardinalis archiepiscopi Gnesnensis, fecerunt et conscripserunt calendarium pro Ecclesia Gnesnensi, iuxta quod decetero festa et solemnitas in tota dioecesi celebrati et peragi debeant”. Druk: *Acta capitulorum*, I nr 2481.

³⁵⁵ Tamże, sygn. B 16 k. 312v: „26. IV. 1499. Datur Viaticus ad imprimendum. Ibidem praefati domini famoso Petro mercatori de Posnania, civi, Viaticum rubricae Ecclesie Gnesnensis dederunt ad imprimendum. Qui summisit se de bona littera facere impressam, et se infra huic et festum sancti Bartholomei proximum non posset prosequi negocium, extunc ipsum Viaticum restituet et reponet ad Ecclesiam Gnesnensem. Et quod non alius, nisi ipse Petrus dictum Viaticum ad imprimendum dabit. Similiter competenti precio non gravando emptores, quod domini eidem constituent”. Druk: *Acta capitulorum*, I nr 2524.

³⁵⁶ Tamże, sygn. B 16 k. 330: „7. V. 1500 [...] Domini breviarum in quinternis per Petrum de Poznania ad vendendum adducta taxarunt pro tres fertones”. Druk: *Acta capitulorum*, I nr 2548.

(druk został ukończony w 1502 roku)³⁵⁷; w 1503 roku skopiował świeżo poprawione i dostosowane do nowych przepisów „Martyrologium”³⁵⁸; w 1505 roku przepracował antyfonarz³⁵⁹; w 1506 roku mszał, który przygotował do druku³⁶⁰. Już po śmierci Klemensa z Piotrkowa wykonawcy ostatniej jego woli przekazali kapitule ewangeliarz i lekcjonarz, również przez niego przepracowane³⁶¹. Starania o przepisanie czy o wydrukowanie poprawionych tekstów u Jana Hallera w Krakowie podejmowała sama kapituła³⁶², która też ponosiła koszty tej imprezy³⁶³.

Kapituła dwukrotnie zlecała ks. Adamowi z Ujścia, wikariuszowi katedralnemu, przejrzanie i poprawienie mszału i „Viaticus”; pierwszy raz w 1510³⁶⁴, a drugi w 1517 roku³⁶⁵. Breviarz został wydrukowany w grudniu 1519 roku³⁶⁶.

Magistrowi Stanisławowi ze Słupcy i Maciejowi ze Strzegocina, na polecenie abpa Jana Latańskiego w 1538 roku, powierzono przepracowanie i dopasowanie do rytu obowiązującego w kościele gnieźnieńskim nie określonych bliżej mszałów i brewiarzy, z zamiarem oddania ich do druku³⁶⁷. Podobną sprawę omawiano w 1546 roku z przynaglenia abpa

³⁵⁷ Trzeciński, *Miniatury w antyfonarzu* s. 24, przyp. 2.— W Bibliotece Katedralnej zachowały się dwa egzemplarze tego rzadkiego druku. Są to sygnatury PL 376 i 385.

³⁵⁸ AAG, ACap. „Acta V. Capit.,” sygn. B 16 k. 388v: „Item domini praefati commiserunt reformare aut denuo scribere Calendaria seu Martirologia venerabili [...] viro, domino Clementi de Piotrkow, decretorum doctori et canonico”. Druk: *Acta capitulorum*, I nr 2624.

³⁵⁹ Tamże, sygn. B 16 k. 400: „29. IV. 1505 [...] pro Antiphonario, quod comparat venerabilis [...] vir, dominus Clemens de Piotrkow...”.

³⁶⁰ Tamże, sygn. B 16 k. 410v: „27. IV. 1506”. Druk: *Acta capitulorum*, I nr 2646.

³⁶¹ Tamże, sygn. B 17 k. 41: „23. X. 1510 [...] Mathias Kijowski, canonicus Gnesnensis [...] executor testamenti olim [...] domini Clementis de Piotrkow [...] donavit [...] Evangeliorum et Epistolarum, noviter scriptos [...] ac bene reformatos”.

³⁶² Tamże, sygn. B 16 k. 410v: „27. IV. 1506. Missale datur ad imprimendum. Domini reviso exemplari Missalis per venerabilem ac egregium virum dominum Clementem de Piotrkow, decretorum doctorem, ex commissione speciali dominorum emendato et correcto, illud honesto domino Johanni Haller, civi Cracoviensi, tradiderunt ad imprimendum, avisantes eundem, quod faceret bonam diligentiam, ut correcte et bona littera non caduca imprimeretur, qui se obtulit ad praemissa paratum”. Druk: *Acta capitulorum*, I nr 2646; tamże, sygn. B 17 k. 37v.

³⁶³ Tamże, sygn. B 16 k. 400: „29. IV. 1505 [...] Domini peccunias de anno gratie duarum prebendarum Gnesnensis et Uniejoviensis, post mortem olim Kyernowski vacantium, inquantum ut formatur intestatus decessit, pro Antiphonario, quod comparat venerabilis ac egregius vir dominus Clemens de Piotrkow, decretorum doctor, canonicus Gnesnensis, deputaverunt et ipsas eidem consignaverunt”.

³⁶⁴ Tamże, sygn. B 17 k. 39: „17. VIII. 1510. Reverendissimus dominus archiepiscopus Gnesnensis cum dominis commisit honorabili domino Ade de Uszczie, vicario Gnesnensi, revidere Missale similiter et Viaticum, et eosdem libros corrigere, ubi opus sit, quos sua reverendissima paternitas vult dare ad imprimendum”.

³⁶⁵ Tamże, sygn. B 17 k. 150; druk. *Acta capitulorum*, I nr 2838.

³⁶⁶ Tamże, sygn. B 17 k. 214v; druk: *Acta capitulorum*, I nr 2909.

³⁶⁷ Tamże, sygn. B 19 k. 87: „30. IV. 1538. Missalia et Breviaria imprimenda [...] Quorum revisionem etque eliminationem et abrogationem, iuxta ritum Gnesnensis Ecclesiae faciendam, ut pote honorabilibus dominis magistro Stanislao de Słupca, vicedecano et Mathie de Strzegorzin [...] committere...”; tamże, sygn. B 19 k. 94.

Mikołaja Dzierzgowskiego. Wyraźnie tu zaznaczono, żeby rewizję ksiąg powierzyć fachowcom w tej dziedzinie, a potem jak najprędzej oddać do druku³⁶⁸. Pracę tę wykonał Michał Krzyżanowski, wicedziekan i w 1548 roku przedłożył kapitule³⁶⁹. W pięć lat później oddał przepracowany kalendarz kościoła gnieźnieńskiego, napisany na pergaminie, za co otrzymał 10 florenów wynagrodzenia³⁷⁰.

Zapotrzebowanie w diecezji na mszał drukowany było wielkie, skoro tenże sam prymas zlecił w 1552 roku wyznaczonej komisji (do której powołano kanoników Wojciecha Psarskiego z Kostrzyna, doktora teologii Gabryela z Łowicza, Floriana Kotwicza oraz wicedziekana Michała Krzyżanowskiego, „bakałarza na Słomiance”³⁷¹), ponowną rewizję. Komisja jeszcze tego samego roku zadanie wykonała, a kanonik Wojciech Psarski poprawiony egzemplarz przedłożył kapitule, która z kolei odesłała go do arcybiskupa, celem natychmiastowego skierowania go do druku³⁷².

W 1556 roku, kapituła zamówiła u księgarza poznańskiego Jana Patruusa druk dzieła „Confessio fidei catholicae”³⁷³, który go wykonał i dostarczył w grudniu 1558 roku, za cenę 300 florenów³⁷⁴.

Ponieważ dotychczas używane teksty modlitewne przy święceniu olejów nie nadawały się do użycia z racji zacytania i uszkodzeń, kapituła zamówiła w 1559 roku najpierw ich przeredagowanie, a następnie przepisanie na pergaminowe kwaterniony³⁷⁵. Z tych samych względów

³⁶⁸ Tamże, sygn. B 19 k. 294v: „4.V.1546 [...] Domini [...] consenserunt [...] committere aliquibus viris, in re ecclesiastica bene peritis et expertis, negotium colligendorum et innovandorum ac emendandorum Missalium et Agendarum ecclesiasticarum, quo facto [...] eadem missalia et agendas quamprimum [...] pro usu ecclesiastico curari dignetur...”.

³⁶⁹ Tamże, sygn. B 19 k. 348.

³⁷⁰ Tamże, sygn. B 19 k. 427v: „19.I.1553. Domini reviso Calendario huius Sanctae Ecclesiae Metropolitanae Gnesnensis per honorabilem Michaellem Krzyżanowski, vicarium perpetuum et vicedecanum, in pergamenno conscripto, attendentes ex illius revisione, ipsum magnam in conscribendo illo curam ac laborem subegisse, eidem pro huiusmodi diligentis ac labore 10 florenos peccuniae in moneta numerari domino procuratori numerandos mandaverunt”.

³⁷¹ Tamże, sygn. B 19 k. 412.— W kanonii zwanej „Słomianka” mieściła się szkoła parafialna.

³⁷² Tamże, sygn. B 19 k. 424; 22.XII.1552. Dominus Albertus Psarski Missale Gnezense correctum et emendatum in praesentia dominorum reposuit. Quodquidem Missale domini ad [...] archipresulem suum mandatum [...] imprimendi gratia mittendum decreverunt, prout est missum.— Mszał został prawdopodobnie wydrukowany w Moguncji w 1555 roku. Do tekstu poprawionego przez Wojciecha Psarskiego odnosi się raczej notka wydawnicza: „Missale Ecclesie Province Gnesnensis cum summa diligentia revisum ac fideli studio emendatum. Nuper vero cum aliquibus missis et ritibus sacris ac ceremonis novis Romanis, alias nunquam antea visis et additis. Impressum Moguntie in Officina famati ac providi domini Francisci Bohemii, impensis non modicis spectabilis ac famati viri domini Joannis Patru, civis et bibliopole Poznaniensis, anno Domini 1555” — a nie, jak chce Jocher, a za nim Janocki, do tekstu poprawionego przez dominikanina Macieja Żackiego i doktora teologii Bartłomieja Pangrody. Por. Korytkowski, *Pratact*, t. 3 s. 304.

³⁷³ Tamże, sygn. B 20 k. 17v i 60.

³⁷⁴ Tamże, sygn. B 20 k. 65v: „22.XII.1558. Quietatio [...] 300 florenos ex thesauro ecclesiae ante biennium mutuos et famato viro Joanni Patruo, civi et bybliopole Posnaniensi, pro excudendis exemplaribus „Confessionis fidei catholicae” iam in luce noviter editis”.

³⁷⁵ Tamże, sygn. B 20 k. 82: „6.XII.1559. Domini attendentes quaterniones, in quibus benedictiones chrismatis continentur, esse pro parte laceros et partim

powierzyła w 1573 roku wicekustoszowi kościoła katedralnego Wacławowi z Wągrowca przepisanie perykop ewangelicznych, odczytywanych przy czterech ołtarzach w uroczystość Bożego Ciała, oraz „Oficjum o Niepokalanym Poczęciu Najświętszej Maryi Panny”³⁷⁶.

Abp Stanisław Karnkowski radził na kapitule generalnej w 1599 roku, aby nowe graduwały i antyfonarze, zamawiane tak dla kościoła katedralnego, jak kościołów kolegiackich, czy nawet parafialnych, były pisane na pergaminie, a nie drukowane na papierze; a to przez wzgląd na trwałość materiału oraz na godność kościoła i większy pożytek. Gdyby jednak zainteresowani tą sprawą obstawali przy druku, to wykonanie tych ksiąg radził powierzyć raczej typografowi weneckiemu, niż krakowskiemu. Przy tej okazji wypowiedział swoją opinię o drukarzach krakowskich i weneckich. Mianowicie — jego zdaniem — wenecka sztuka drukarska stała znacznie wyżej od krakowskiej, tak pod względem możliwości warsztatowych, jak i doskonałości wykonania. Ponadto arcybiskup radził uzupełnienia napisać na pergaminie i dołączyć je do dawnych, jeszcze dobrych do użytku, a przy tym cennych z punktu widzenia artystycznego gradułów i antyfonarzy, znajdujących się w katedrze gnieźnieńskiej³⁷⁷.

W 1606 roku niejaki Paweł, typograf, wykonał na zamówienie kapituły druk tekstów prawniczych, dla potrzeb niedawno powstałego Seminarium Duchownego, za które otrzymał 2 floreny³⁷⁸. W 1611 roku przygotowała dla kapituły oficyna drukarska w Antwerpii druk „Brewiarza Rzymskiego”, przeznaczony do wyłącznego użytku kanoników³⁷⁹. Wresz-

scriptura in ipsis attrita, pergamenum pro coscribendis denuo eisdem benedictionibus emendum et eas conscribendum decreverunt”.

³⁷⁶ Tamże, sygn. B 21 k. 67v.

³⁷⁷ Tamże, sygn. B 22 k. 627: „24. IV. 1599. Nec displicet imo plurimum V. Capitulo probatur consilium illustr. ac rnmī dni archiepiscopi de imprimendis Gradualium et Antiphonariorum libris, tam pro hac Ecclesia Metropolitana Gnesnense, quam aliis cathedralibus et collegiatis, seu etiam parochialibus videretur, tamen magis et illustr. suae cels. dignitati et ecclesiarum authoritati, imo etiam utilitati accomodum, si iidem libri praefati in pergameno potius conscriberentur, cum id ad perpetuitatem et temporis diuturnitatem librorum magis faciat, quam si in charta papyracea imprimerentur, accedit eadem sumptus et impensae ratio, quae non maiorem pro pergameno et scriptore, quam pro papyro ac typographo excedere potest modum. Sed et sufficere arbitrati sunt rndi dni, ut supplementum aliquod eorum, quae desunt in antiquis Gradualium et Antiphonariorum libris, adnotetur, cum in iis, qui sunt in hac ecclesia, omnia sint et pulchre conscripta seu annotata, et ipsi libri satis sint pro ecclesia huius dignitate elegantes et decori. Quod se vero ea mens perpetua et constans illustr. dni fuerit consultius, videtur V. Capitulo, ut id negotii committatur typographus Venetianus, non Cracoviensis, cum illi longemelius et sufficientius isti negotio respondere possint, quam Cracoviensis, qui nec ita sunt bene in arte imprimenda talium praesertim rerum instructi, nec quoad instrumenta sufficiens”. Zob. tez PSB, XII s. 77 i n. (Karnkowski Stanisław).

³⁷⁸ AAG, ACap. „Regestrum proventuum et expensum Seminarii Gnesnensis 1603—1701”, sygn. B 709 k. 10v: „6. IX. 1606. Paulo typographo ab impressione publicationis lectionum juris flor. 2”.

³⁷⁹ AAG, ACap. „Acta V. Capit.”, sygn. B 23 k. 235: „25. X. 1611. [...] Item Breviarium Romanum in folio cum accentu Antferpiae impressum pro usu reverendorum dominorum praelatorum et canonicorum, non vicariorum, sumptu Venerabilis Capituli emat”.

cie w 1628 roku kapituła poleciła ówczesnemu prokuratorowi stołu kapitulnego nabycie dla potrzeb katedry mszału, nazwanego „Missale Antiquum”³⁸⁰.

5. ZESPOŁY WCHODZĄCE W SKŁAD KSIĘGOZBIORU KATEDRALNEGO

Zasób Biblioteki Katedralnej składał się z kilku odrębnych zespołów, które w zależności od charakteru, przeznaczenia i funkcji określonej grupy duchowieństwa, jakiej miały służyć, oraz miejsca przechowywania były albo sobie jakoś podporządkowane, zązębiając się wzajemnie, albo też od siebie zupełnie niezależne. Największy i najbogatszy był tak zwany:

a. ZESPÓŁ KAPITULNY

Od początku stanowił on zasadniczy trzon Gnieźnieńskiej Biblioteki Katedralnej. Pieczę nad nim sprawowała kapituła, jak już sama nazwa na to wskazuje. Był to zespół o charakterze ogólnym, tematycznie bardzo zróżnicowany, a obejmował księgi z różnych dziedzin nauki, pochodzące przede wszystkim z darów i legatów, najczęściej kanoników, zwłaszcza wykładowców szkoły katedralnej. Stąd dobór ksiąg, mimo różnorodności treściowej, nie był jednak przypadkowy. Miał też wyraźnie nakreśloną funkcję: zaspokoić potrzeby naukowe miejscowego kleru i być do użytku szkoły gnieźnieńskiej. Główny zrąb tego zespołu był przechowywany w wyznaczonym na ten cel pomieszczeniu. Księgi częściej używane, o charakterze podręcznikowym, dla łatwiejszego użytku szkolnego były złożone w odpowiednich lektoriach.

Wiek	Prawo		Teologia		Ogółem
	Sygn.	ilość	Sygn.	ilość	
XII	MS 25	1	MS 4 MS 6 MS 33 MS 67 MS 110	5	6
XIII	MS 29 MS 61 MS 100	3	MS 65	1	4
XIV	— —	—	MS 69 MS 168	2	2
Razem		4		8	12

³⁸⁰ Tamże, sygn. B 24 k. 151: „8. VI. 1628. Admodum reverendi domini decreverunt Missale antiquum pro usu Ecclesiae Metropolitanae Gnesnensis florenis septem emendum, quod negotium commiserunt reverendo domino procuratori mensae”.

Skąpe przekazy źródłowe nie pozwalają ustalić przebiegu kształtowania i rozrastania się zasobu tego zespołu na przestrzeni od XI do końca XIV wieku włącznie. W oparciu o szczegółową analizę zachowanych, niestety nielicznych i fragmentarycznych przekazów pisanych, można przyjąć, że zespół ten od początku istnienia biblioteki obejmował trzy zasadnicze grupy ksiąg, mianowicie teologiczne, prawnicze i filozoficzne. Z tych ksiąg zachowało się do dziś 12 woluminów, które noszą wyraźny ślad przynależenia już w owych czasach do zespołu kapitulnego. Stan ten ilustruje powyższa tabela.

Oczywiście Biblioteka Katedralna w tym okresie posiadała znacznie więcej dzieł, lecz nie zachowały się one w dzisiejszym miejscowym księgozbiorze.

Jeśli chodzi o XV i XVI wiek, to podstawę obliczeń stanowiły wpływy z darów i legatów testamentowych. Próba rekonstrukcji ilościowo-działowej księgozbioru zespołu kapitulnego z tego okresu przedstawiała się następująco:

Wiek	Prawo	Teologia	Filozofia i nauki wyzwolone	Ogółem
XV	72 wol.	44 wol.	4 wol.	120 wol.
XVI	12 „	6 „	13 „	31 „
Razem	84 „	50 „	17 „	151 „

Przedstawienie to, podobnie jak w poprzednio omawianym okresie, nie oddaje wiernego stanu ówczesnej biblioteki (stanowi minimum), ponieważ przekazy źródłowe są często ogólnikowe; informują tylko, że zapis obejmował „księgi”, bez podania ich ilości i treści.

Dokładny stan ilościowy zespołu kapitulnego z tego okresu ujmuje dopiero inwentarz z 1608 roku. Ilustruje go poniższa tabela:

1608 r.	Prawo	Teologia	Filozofia i nauki wyzwolone	Ogółem
Ilość wol.	149	153	100	402

Do cyfry 402 należy jeszcze dodać trzy rękopisy, nie ujęte w tym spisie³⁸¹, a które z całą pewnością znajdowały się wówczas w zbiorze kapitulnym. Potwierdza to analiza kryteriów wewnętrznych. Zatem stan zespołu kapitulnego w roku 1608 wynosił 405 woluminów.

Porównując cyfrę 405 woluminów, wynikającą z inwentarza z 1608 roku, z sumą wpływów 151 woluminów pochodzących z XV- i XVI-wiecznych darów i legatów testamentarnych, ujawnia się, że wyżej wzmian-

³⁸¹ Są to rękopisy sygnowane MS 58, 128, 158.

kowe „ogólne zapisy testamentarne” wzbogaciły bibliotekę o 242 dzieła. Lecz i tę cyfrę można uznać za minimalną. Nie ulega bowiem wątpliwości, że w międzyczasie niejedna księga zaginęła, bądź została podarowana, uszczuplając tym samym stan posiadania.

W latach 1609—1650, a więc na przestrzeni z górą 40 lat, księgozbiór biblioteczny zespołu kapitulnego powiększył się przeszło dwukrotnie, i to tymi samymi sposobami³⁸² jak poprzednio. I znowu obliczenie tych wpływów przedstawia poniższa tabela:

Lata 1609—1650	Prawo	Teologia	Filozofia i nauki wyzwolone	Medycyna	Ogółem
Ilość wol.	127	282	41	15	765

Chociaż wpływy dało się ująć cyframi, to i tak pozostają one poniekąd problematyczne, ponieważ w międzyczasie z biblioteki ubywały dzieła z różnych przyczyn. Jako przykład niech posłuży fakt, że z zakupu 400 woluminowego zbioru po archidiakonie Wincentym de Seve do chwili sporządzenia katalogu przez ks. Korytkowskiego (1877 r.) ubyło 61 woluminów.

b. ZESPÓŁ LITURGICZNY

Stanowił on odrębny zbiór Biblioteki Katedralnej, choć pozostawał pod czujną pieczę kapituły. Wydzielenie go z całości księgozbioru było podyktowane jego specyfiką i przeznaczeniem. Jako podstawowe narzędzie do sprawowania liturgii był często używany przez duchowieństwo i stał do jego dyspozycji. Dla tych względów przechowywano go zasadniczo w zakrystii, a częściowo w chórze, gdzie kler wykonywał codzienną służbę liturgiczną. W skarbcu zaś przechowywano księgi kosztowne, bogato zdobione, używane tylko na uroczyste okazje.

W połowie XVII wieku zespół liturgiczny liczył w sumie 67 pozycji³⁸³ i obejmował 24 mszały, 14 antyfonarzy, 8 brewiarzy, 4 graduály, 3 psalterze, 3 pasjonály, 3 pontyfikały, 3 rytuały, 2 ewangeliarze, 2 martyrologia i 1 ceremoniał.

Po szczegółowym przebadaniu zachowanych do dziś rękopisów liturgicznych, not proweniencyjnych, zapisek dotyczących darowizn oraz

³⁸² Dane dotyczące wpływów XVII-wiecznych opracowano na podstawie „Katalogu Gnieźnieńskiej Biblioteki Kapitulnej” (bez sygnatury), sporządzonego w 1877 roku przez ks. J. Korytkowskiego, który przy każdym opisie poszczególnej jednostki katalogowej wpisał proveniencję dzieła (o ile była naniesiona na karty opisywanej księgi, a te jemu dostępne), oraz drukowanych katalogów: Formanowicz, *Katalog inkunabułów i tegoż, Katalog druków polskich XVI-go wieku*.

³⁸³ Obliczenia przeprowadzono na podstawie spisu ksiąg z 1608 r. (AAG, ACap. „Inventarium...”, sygn. B 118 s. 129—133, 154—155); zapisów znajdujących się w aktach kapitulnych, a dotyczących darowizn na przestrzeni lat 1609—1650 i spisu ksiąg zespołu kolegium penitencjarzy z 1648 roku (AAG, ACap. „Fundationis...”, sygn. B 714). Z tego ostatniego zbioru pochodził tylko jeden drukowany brewiarz, może inkunabuł? (k. 19, kol. 1, poz. 77: „Breviarium vetus Clementis 8 in 4to”).

spisów ksiąg z lat 1608 i 1648 ustala się, że ilość zachowanych w połowie XVII wieku ksiąg liturgicznych kształtowała się w zależności od wieku w wymiarach:

Wiek	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	1650	Ogółem
Ilość	2	1	—	2	26	25	11	67

Na zawartość księgozbioru zespołu liturgicznego i jego rozrost rzuca światło porównanie spisu z 1450 roku ze stanem z połowy XVII wieku.

Spisy z lat	1450	1608	1648	1609— 1650	Ogółem
Mszały	16	24	—	—	24
Ewangeliarze	3	2	—	—	2
Antyfonarze	4	14	—	—	14
Graduały	—	4	—	—	4
Prefacjonał	1	—	—	—	—
Brewiarze	—	6	1	1	8
Psałterze	5	3	—	—	3
Lekcjonarze	1	—	—	—	—
Homiliarze	1	—	—	—	—
Legendarze	5	—	—	—	—
Martyrologia	—	1	—	1	2
Pasjonały	—	3	—	—	3
Pontyfikaly	—	3	—	—	3
Rytualy	1	3	—	—	3
Ceremoniał	—	1	—	—	1
Razem	37	64	1	2	67

Tabela porównawcza wykazuje, że pewne typy ksiąg liturgicznych ujęte w spisie z 1450 roku nie występują w zestawieniu z 1608 roku. Fakt ten zmusza do szukania przyczyny, którą upatruję w zaginięciu lub wycofaniu ksiąg z racji zużycia, czy wyłączenia, na skutek reformy ksiąg liturgicznych, ustanowionej przez papieża Piusa V (1568 i 1570 r.)³⁸⁴. Reforma ta polegała na zmodyfikowaniu brewiarza i mszału, w skład

³⁸⁴ Podręczna encyklopedia kościelna, t. 31/32, Warszawa 1913 s. 320 i n. (Pius V).

których weszły oddzielnie dotąd używane księgi. Sakramentarz, antyfonarz mszalny, lekcjonarz i ewangeliarz zostały połączone w jednym mszale, zaś brewiarz obejmował takie dotychczasowe księgi jak psalterz, lekcjonarz brewiarzowy, homiliarz, legendarz, martyrologium i pasjonale³⁸⁵. Niektóre z wycofanych ksiąg zostały jako „res sacra” spalone, inne zaś użyto jako makulaturę do opraw (wyklejki, wszywki, karty ochronne, obwoluty)³⁸⁶.

Zachowane księgi tego zespołu, obok swego specyficznego charakteru religijnego, mogą być bardzo przydatne dla badań rozwoju historii kultury, a dla historyków sztuki — z racji zawartych w nich wspaniałych walorów artystycznych, mogą stanowić bogate źródło poszukiwań.

c. ZESPÓŁ KOLEGIUM PENITENCJARZY

Kolegium penitencjarzy przy kościele metropolitalnym zostało ustanowione w 1428 roku przez abpa Wojciecha Jastrzębca³⁸⁷, w myśl rozporządzeń Kościoła, otaczającego szczególną opieką i troskliwością sprawowanie sakramentu pokuty. Składało się z czterech stałych, przez arcybiskupa lub kapitułę powoływanych i kanonicznie instytuowanych spowiedników³⁸⁸.

Kolegium to, od początku swego istnienia, posiadało własną bibliotekę. Powstała ona przeważnie z zapisów poszczególnych jego członków oraz darów różnych ofiarodawców³⁸⁹. Na podstawie not proweniencyjnych, jakie mają zachowane w Bibliotece Katedralnej pojedyncze tomy, pochodzące z tego zespołu, udało się ustalić, że donatorami większych legatów byli:

- 1) Marcin z Tucholi, penitencjarz katedralny i profesor teologii († 1554). Cała jego biblioteka przeszła na własność kolegium penitencjarzy³⁹⁰.
- 2) Penitencjarz Marcin z Rawy, absolwent Uniwersytetu Jagiellońskiego, gdzie uzyskał w 1524 roku stopień bakałarza († 1562)³⁹¹.
- 3) Penitencjarz Maciej Lutowita, pleban z Wilczyna³⁹².

³⁸⁵ Semkowicz, *Paleografia łacińska* s. 171, 175, 179.

³⁸⁶ Gnieźnieńska Biblioteka Katedralna posiada pokaźny zbiór pergaminowych fragmentów rękopiśmiennych wczesnych tekstów liturgicznych i poetyckich. Rozpoczęta księga inwentaryzacyjna tychże fragmentów obejmuje już około 300 pozycji. Wśród nich znajdują się fragmenty z IX i X wieku.

³⁸⁷ AAG, ACons. „Acta visitationis [...] V. de Seve a. 1608”, sygn. E 40 k. 14v—15: „...Collegium Poenitentiariorum [...] Fundati per dominum Albertum, archiepiscopum olim Gnesnensem, cum confirmatione Sedis Apostolicae de anno Domini 1428 die 27 aprilis, ut patet ex bulla originali Eugenii papae IIII, quae servatur in Archivio Ecclesiae Metropolitanae Gnesnensis”.

³⁸⁸ Korytkowski, *Prataci*, t. 1 s. 120.

³⁸⁹ Tamże s. 121.

³⁹⁰ Księgi z jego zbioru posiadają rękopiśmienne noty własnościowe: „Collegio Poenitentiariorum Gnesnensium per venerabilem dominum Martinum Tuchola, poenitentiarium Gnesnensem legatus”; Formanowicz, *Katalog inkunabułów* nr 159; AAG, ACap. „Fundationis...”, sygn. B 714 k. 58.

³⁹¹ W książkach znajdują się zapisy: Liber Martini Rawa, poenitentiarium Gnesnensis — post mortem Poenitentiariorum Gnesnensium”. Formanowicz, *Katalog inkunabułów* nr 210 II.

³⁹² Zapisy proweniencyjne: „Collegio Poeniten. Gnesnen. legatus per venerabilem Mathiam Lutovitam, pleb. Wilcinens”. Formanowicz, *Katalog druków polskich* nr 120; AAG, ACap. „Fundationis...”, sygn. B 714 k. 58.

- 4) Łukasz z Gajęcic, instytuowany na penitencjarza w 1600 roku, pleban kościoła św. Wawrzyńca w Gnieźnie, kustosz kolegiaty wieluńskiej i w latach 1603—1618 notariusz kapitulny³⁹³.
- 5) Michał Sabiniusz, penitencjarz katedralny, pierwszy prefekt Seminarium Duchownego w Gnieźnie (1602—1616), proboszcz w Opatówku, a następnie w parafii św. Trójcy w Gnieźnie. Przed śmiercią († 1626) całą swoją bibliotekę, liczącą 204 tomy, zapisał kolegium penitencjarzy³⁹⁴.
- 6) Krzysztof z Czerska, penitencjarz katedralny. Księgi z jego legatu znacznie powiększyły zasób biblioteki kolegium penitencjarzy³⁹⁵. Księgozbiór ten, od początku swego powstania aż do 1686 roku, był przechowywany w kaplicy katedralnej „Bogorii”³⁹⁶, w trzech dużych szafach³⁹⁷.

Do 1800 roku, to jest do chwili wcielenia do tak zwanej „Biblioteki Kapitulnej”³⁹⁸, Księgozbiór Penitencjarzy stanowił odrębny, niezależny zespół i stał do użytku członków kolegium.

W połowie XVII wieku zasób Biblioteki Kolegium Penitencjarzy obejmował 358 woluminów³⁹⁹. Był to zbiór szczególnie bogaty w dzieła teologiczne. Wśród nich największą grupę stanowiły kazania oraz księgi z zakresu teologii moralno-praktycznej. Były również dzieła filozoficzne i prawnicze. Statystyczny stan biblioteki przedstawia poniższa tabela:

Wśród ksiąg, ujętych katalogami inkunabułów i poloników XVI wieku⁴⁰⁰, zachowało się do dziś 46 pozycji z notami proveniencyjnymi, świadczącymi o przynależności do Biblioteki Penitencjarzy⁴⁰¹. Inne znaj-

³⁹³ Zapisy proveniencyjne w książkach z jego zbioru: „Ex libris Lucae Gaieti, poenitentiarum Gnesnensis. Post eius mortem Poenitentiariorum Gnesnensium”. Formanowicz, *Katalog druków polskich* nr 186 I.

³⁹⁴ Dzieła z jego zbioru mają zapisy proveniencyjne: „Inscriptio catholico librorum Michaelis Sabini, plebani, praefecti Seminarii Gnesnensis, nomine legati Collegii Poenitentiariorum Gnesnensium”. Formanowicz, *Katalog inkunabułów* nr 242; AAG, ACap. „Fundationis...”, sygn. B 714 k. 58.

³⁹⁵ Korytkowski, *Prataci*, t. 1 s. 121; AAG, ACap. „Fundationis...”, B 714 k. 58.

³⁹⁶ AAG, ACap. „Acta visitationis Ecclesiae Metropolitanae Gnesnensis per [...] r.d. Ignatium Raczynski [...] peractae anno Domini 1810”, sygn. B 96 k. 85v.—Kaplica znajduje się po stronie nawy południowej, obok „dawnego skarbcza”. Jest to dzisiejsza Kaplica Matki Boskiej Częstochowskiej.

³⁹⁷ AAG, ACap. „Fundationis...”, sygn. B 714 k. 18: *Bibliotheca situs in capella dicta Boguria consistit, in tribus suis receptaculis seu claustris...*

³⁹⁸ AAG, ACap. „Acta visitationis Eccl. Metrop. Gnesn. per [...] Ign. Raczynski...”, sygn. B 96 k. 85v: „...Bibliotheca Poenitentiariorum in Capella Boguriana, in tribus armariis sita fuit; post aliquos annos, cum eadem capella fundatione celsissimi Stephani Weżyk (błędnie zapisane nazwisko, powinno być Wydźga), archiepiscopi, adornaretur, ad Capellam Gembicranam erat translata. Exposit celsimus princeps Ignatus Krasiecki, archiepiscopus, ad Bibliothecam Illrmi et Rndmi Capituli Metropolitanii Gnesnensis transferendam et collocandam autoritate sua disposuit”.

³⁹⁹ AAG, ACap. „Fundationis...”, sygn. B 714 k. 18—20: „Cathalogus librorum Collegii R.R. D.D. Paenitentiariorum Almae Ecclesiae Metropolitanae Gnesnensis die 17 Augusti conscriptus” (1648).

⁴⁰⁰ Formanowicz, *Katalog inkunabułów*; J. Wojtkowski, *Rekonstrukcja drugiego zeszytu katalogu inkunabułów*; Formanowicz, *Katalog druków polskich XVI-go wieku*.

⁴⁰¹ Są to sygnatury Inc. 22, 34, 204, 219a, b adl., 269, 285, 286, 287, 306b adl., 311—314, 318, 336, 342, 359, 374, 383, 388, 399, 404; PL 31a, b, c, d adl., 57a adl., 77, 100, 105, 163c adl., 209a, b, c, d adl., 228b, d, f adl., 270, 275, 288, 316, 340, 341, 408.

Dział	Filozof. i human.	Prawo	Teologia				Ogółem
%	24	10	66				100
			Biblis- tyka	T. dogm.	T. Mor.	Kazno- dziej.	
Ilość wol.	84	36	31	26	55	126	358

dują się w zbiorze starych druków. Dokładne ich ujęcie będzie możliwe dopiero po całkowitym opracowaniu katalogowym zbioru obecnej Biblioteki Katedralnej.

d. ZESPÓŁ KOLEGIUM WIKARIUSZY

Urząd wikariuszy, należących do niższego duchowieństwa katedralnego, a sprawujących funkcje pomocników prałatów i kanoników w dopełnianiu obowiązków kościelnych, sięga swym początkiem pierwotnej erekcji kapituły, a już co najmniej czasu jej usamodzielnienia (po zniesieniu wspólnego życia kanonicznego w archidiecezji), które nastąpiło najpóźniej w połowie wieku XII ⁴⁰².

Z czasem wikariusze katedralni zorganizowali się w kolegium. Z braku zachowanych wcześniejszych akt, trudno dziś ustalić, kiedy i przez kogo kolegium to zostało powołane do życia ⁴⁰³. Przypuszcza się, nie bez słuszności, że fundatorem kolegium wikariuszy katedry gnieźnieńskiej był sam abp Jarosław Bogoria ze Skotnik, z racji wydanej przez niego w 1354 roku ordynacji, dotyczącej redukcji prebend ⁴⁰⁴.

Archiwalia — co prawda szczątkowe — kolegium wikariuszy nie wspominają o istnieniu odrębnej biblioteki, będącej ich własnością. Jednak zachowane w bibliotece nieliczne inkunabuły i polonika, posiadające XVI- i XVII-wieczne rękopiśmienne noty własnościowe: „Collegio Vicariorum Ecclesiae Metropolitanae Gnesnensis” lub „Liber Collegii Vicariorum Ecclesiae Metropolitanae Gnesnensis”, bądź imienne proveniencje ówczesnych wikariuszy katedralnych ⁴⁰⁵, potwierdzają fakt jej istnienia.

⁴⁰² Korytkowski, *Prałaci*, t. 1 s. 122.

⁴⁰³ Najstarsza z zachowanych notatek pochodzi z 1608 r. i jest zawarta w wizytacji archidiacona gnieźnieńskiego Wincentego de Seve (AAG, ACons., sygn. E 40 k. 15v: „Collegium Vicariorum. De primeva institutione Vicariorum, a quo fundati fuerint, non constat quicque ex actis aut privilegio aliquo certo. Ex relatione tamen fide dignorum hominum fuerunt 24...”).

⁴⁰⁴ AAG, Dypl. nr 133 z 25.IV.1354 r.; druk: KDW, III nr 1322; por. też B. Nowicka, *Działalność kulturalna kościoła gnieźnieńskiego w epoce Kazimierza Wielkiego* s. 56.— Wikariusze gnieźnieńscy mieli obowiązek w każdej odprawianej przez nich mszy odmawiać drugą z kolei kolektę w intencji abpa Jarosława Bogorii ze Skotnik (tamże s. 57).

⁴⁰⁵ Są to sygnatury: Inc. 50a, b adl., 58a, b adl., 377, PL 20, 80, 212a, b adl.— Wśród nie opracowanych XVI- i XVII-wiecznych starodruków znajdują się dzieła posiadające rękopiśmienne exlibrisy o podobnej treści, np. Zegerus Tacyt Mikołaj, *Epanorthotes*, Kolonia 1555, Starodr., sygn. 72/1. W książce między innymi jest wpisana odrębna proveniencja: „Liber Collegii Vicariorum Ecclesiae Metrop. Gnesnensis”. Katalog Korytkowskiego z 1877 r. proveniencji wikariuszowskiej w ogóle nie uwzględnia.

Te fragmentaryczne dane nie pozwalają wyrobić sobie jakiegoś poglądu o zasobach ilościowych i treściowych tego zespołu. Kilka zachowanych ksiąg wskazuje, że były to dzieła głównie teologiczne — przede wszystkim z zakresu teologii pastoralnej⁴⁰⁶ i ascetycznej⁴⁰⁷, oraz filozoficzne⁴⁰⁸.

Księgozbiór mógł być złożony w kaplicy św Walentego, znajdującej się przy zakrystii, po północnej stronie nawy katedralnej. Ta kaplica była bowiem oddana do dyspozycji wikariuszy⁴⁰⁹. Księgozbiór ten w roku 1785 został uchwałą kapituły wcielony do Biblioteki Katedralnej⁴¹⁰.

6. STAN ILOŚCIOWY KSIĘGOZBIORU W POŁOWIE XVII WIEKU

Biorąc za podstawę dane ze spisu ksiąg zespołu kapitulnego z 1608 roku⁴¹¹, następnie XVII-wieczne wpływy znacznie pomnażające tenże zasób⁴¹², rejestr ksiąg Biblioteki Kolegium Penitencjarzy z 1648 roku⁴¹³ oraz noty proveniencyjne szczytkowego Zbioru Kolegium Wikariuszy⁴¹⁴, można w przybliżeniu ustalić stan ilościowy zespołów kapitulnego, liturgicznego i kolegium penitencjarzy. Natomiast zespół kolegium wikariuszy, z braku danych dotyczących stanu ilościowego, trzeba z konieczności potraktować marginesowo. Dziesięć druków, których niewątpliwą przynależność do Biblioteki Kolegium Wikariuszy stwierdzono na podstawie zawartych w nich not proveniencyjnych, nie daje bowiem wyobrażenia ani o jej stanie ilościowym, ani o jej charakterze.

Ogólny stan ilościowy Biblioteki Katedralnej z połowy XVII wieku ilustruje poniższa tabela:

Zespoły	Stan wg katalogu z 1608 r.	Stan wg katalogu z 1648 r.	Wpływy w latach 1609—1650	Stan ogólny w 1650 r.
a) kapitulny	405 wol.	—	766 wol.	1171 wol.
b) liturg.	64 „	1 wol.	2 „	67 „
c) kol. penit.	—	357 „	—	357 „
d) kol. wikar.	—	—	10 „	10 „ ^A
R a z e m	469 wol.	358 wol.	778 wol.	1605 wol.

⁴⁰⁶ AAG, Bibl. Katedr., sygn. Inc. 50a, b adl.

⁴⁰⁷ Tamże, sygn. PL 20, 212b adl., Starodr. 72/1.

⁴⁰⁸ Tamże, sygn. Inc. 50a, b adl., 377, PL 80, 212a adl.

⁴⁰⁹ AAG, ACap. „Protocollon actorum Collegii Vicariorum Ecclesiae Metropolitanae Gnesnensis 1703—1763”, sygn. B 775 k. 28: „Inventarium Capellae S. Valentini seu Capellae Admodum R.R. Vicariorum”.

⁴¹⁰ Formanowicz, *Katalog inkunabułów* s. 15 nr 42 II. Autor powołuje się na „Acta Collegii Vicariorum”, które prawdopodobnie zaginęły podczas ostatniej wojny.

⁴¹¹ AAG, ACap. „Inventarium...”, sygn. B 118 s. 1.

⁴¹² AAG, Bibl. Katedr., „Korytkowski, Katalog [...] z 1877 r.” (bez sygn.); Formanowicz, *Katalog inkunabułów*; Wojtkowski, *Rekonstrukcja drugiego zeszytu katalogu inkunabułów*; Formanowicz, *Katalog druków polskich XVI-go wieku*.

⁴¹³ AAG, ACap. „Fundationis...”, sygn. B 714.

⁴¹⁴ Formanowicz, *Katalog inkunabułów*; tegoż, *Katalog druków polskich XVI-go wieku*.

Z zestawienia wynika, że w 1650 roku biblioteka posiadała przynajmniej 1605 woluminów, które dało się ująć. Rzeczywisty stan zasobu Biblioteki Katedralnej bez wątpienia znacznie przekraczał tę cyfrę, ponieważ wiele ksiąg z bogatych XVII-wiecznych legatów nie dało się w żaden sposób uchwycić.

(Cdn.)